

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

A pécsi középkori egyetem

JANUS PANNONIUS versei (*Havasi Attila fordítása*) 465

CSEHY ZOLTÁN versei 466

CAIUS LICINIUS CALVUS versei 470

FONT MÁRTA: A középkori pécsi egyetem (*tanulmány*) 473

Pécsi egyetemi beszédek, 79. beszéd (*Németh Csaba fordítása*) 480

G. SÁNDOR MÁRIA: A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei (*tanulmány*) 484

SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA – SCHÖNER LÁSZLÓ: A pécsi középkori egyetem és a környező terület építészeti kérdései (*tanulmány*) 494

JANKOVITS LÁSZLÓ: Hagyománytisztelet és forráskritika (*Boda Miklós: Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*) 505

UMBERTO ECO: A középkor esztétikai fogékonysága (*tanulmány*) (*Sajó Tamás fordítása*) 510

*

CSORDÁS GÁBOR versei 520

FALCSIK MÁRIA versei 522

GÉCZI JÁNOS: House of Pomegranates (*elbeszélés*) 524

TORNAI JÓZSEF verse 541

TATÁR SÁNDOR verse 542

PETŐCZ ANDRÁS versei 543

JENEI GYULA versei 545

DÁVIDHÁZI PÉTER: Előszó egy vágyott párbeszédhez (*Problémafelvetés: hommage à Kerényi Károly*) 546

KALÁSZ MÁRTON: Bárdosi Németh János (1902–1981) 551

*

THOMKA BEÁTA: Folytonosság, önazonosság és kétely: az elidőző megjelenítés epikuma (*Szilágyi István: Hollóidő*) 553

TÜSKÉS TIBOR: Verskaleidoszkóp (*Makay Ida: Se fény, se kegyelem*) 563

CSÚRÖS MIKLÓS: „Bízzák ránk, miről és hogyan akarunk írni” (*Csorba Győző: Vallomások, interjúk, nyilatkozatok*) 570

FEHÉR KATALIN: Történet A napsütötte sávban (*Petőcz András új kötete a narráció jegyében*) 574

2002

MAJUS

A Jelenkor postájából
FOGARASI GYÖRGY: Minden ironia nélkül (*Viszontválasz Bacsó
Bélának*) 580

KÉPEK

Az Aranyos Mária-kápolna és a középkori egyetem déli homlokzata; A
kiállítás nézeti rajza [nagyterem északi nézet] (*Szijártó Kálmán rajzai*)
– leporello (484–485. o. között)
Színes műmellékleten: Mária-torzó
Püspökszent szobra az Aranyos Mária-kápolnából
Az egyetem címerköve
Kezében füstölőt tartó angyal
Két prófétát ábrázoló dombormű (*Hack Róbert fényképei*)
A középkori egyetem emlékeit bemutató épület terve (*Schőner László
számítógépes ábrázolása*)

A fekete-fehér képek adatai a képaláírásokon olvashatók.

E számunk megjelenését a Pécsi Tudományegyetem
és a PÉTÁV Kft. támogatta.
Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány, Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat, valamint
a József Attila Alapítvány támogatásával jelenik meg.

250,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XLV. ÉVFOLYAM

5. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztők
KERESZTESI JÓZSEF, NAGY BOGLÁRKA

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Korrektor
KÖVI ANITA

Szerkesztőségi titkár
J. ANTAL ZITA

*

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet
Telefon (üzenetreggítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@axelero.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Minden felbélyegzett
válaszborítékkal ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány

(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673),

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alapprogram,

a Soros Alapítvány, Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata,

a Baranya Megyei Önkormányzat és a József Attila Alapítvány támogatásával.

Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál

és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságnál (LHI) – 1900 Budapest,

Orczy tér 1. – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással

a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,

illetve közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 1500,- Ft, a II. félévre 1250,- Ft,

egy évre belföldre: 2750,- Ft, külföldre: 8000,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

BODA MIKLÓS *Stúdium és literatúra* című művelődéstörténeti tanulmánykötetét mutatták be Pécsen a Művészetek Házában április 8-án. A szerzővel Jankovits László irodalomtörténész beszélgetett. Közreműködött Krum Ádám színművész.

*

KONRÁD GYÖRGY volt a vendége az Egyetemi Napok rendezvénysorozatának április 8-án Pécsen az Európa Házban. Az est házigazdája Takáts József irodalomtörténész volt.

*

V. GILBERT EDIT *A tanítvány, a krónika és az áruló* című kötetének premierje volt április 11-én a Művészetek Háza „Irodalmi Szabadegyetem” című sorozatában. A szerzőt Kamarás István irodalomtörténész kérdezte.

*

PÉCSI SZÍNHÁZI BEMUTATÓK. *Carmen – szerelmek* címmel tartották a Pécsi Balett legújabb premierjét április 5-én a Pécsi Nemzeti Színházban. A három egyfelvonásos balett koreográfusa Keveházi Gábor, Abdoul Raza Hamma-di és Egerházi Attila volt. – A Janus Egyetemi Színház Witold Gombrowicz *Yvonne, burgundi hercegnő* című darabjának bemutató előadását április 15-én tartotta Szilágyi Eszter Anna rendezésében.

*

PÉCSI KIÁLLÍTÁSOK. A Kós Károly Egyesület építészeti kiállítása április 19-től május 12-ig látogatható a Pécsi Galériában. – Ruppert János szobrász tárlata nyílik a Pécsi Galéria Pincegalériájában április 22-én. – A PTE Művészeti Karának hallgatói április 26-tól állítanak ki a Pécsi Kisgalériában.

Szerzőink

Havasi Attila (1972) – költő, műfordító, Budapesten él.

Csehy Zoltán (1973) – költő, műfordító, a pozsonyi *Kalligram* szerkesztője.

Kovács András Ferenc (1959) – költő, a marosvásárhelyi *Látó* szerkesztője.

Font Márta (1952) – történész, a középkori magyar és kelet-európai történelem kutatója, a Pécsi Tudományegyetem BTK dékánja.

Gerőné Sándor Mária (1933) – régész, fő kutatási területe Pécs és Baranya megye középkori építészete. Budapesten él.

Németh Csaba (1974) – eszmetörténész, kritikus, fő kutatási területe a középkori teológia és filozófia, Pécs–Tapolca.

Schőnermé Puzsai Ilona (1935) – építész, számos baranyai középkori templom, valamint a pécsi középkori egyetem építészeti-rekonstrukciós munkálatainak vezetője, Budapesten él.

Schőner László (1934) – építész, a középkori egyetem építészeti rekonstrukciójának munkatársa, Budapesten él.

Jankovits László (1964) – irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem docense.

Sajó Tamás (1965) – művészettörténész, a Studiolum CD-kiadó főszerkesztője, Csömörön él.

Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója.

Falcsik Mária (1956) – költő, Budapesten él.

Géczi János (1954) – író, költő, az *Iskolakultúra* és a *Vár ucca 17.* főszerkesztője, Veszprémben él.

Tornai József (1927) – költő, műfordító, Budapesten él.

Tatár Sándor (1962) – költő, műfordító, az MTA Könyvtárának munkatársa, Törökbálinton él.

Petőcz András (1959) – költő, író, Budapesten él.

Jenei Gyula (1962) – költő, a szolnoki *Eső* főszerkesztője.

Dávidházi Péter (1948) – irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapesten él.

Kalász Márton (1934) – költő, író, műfordító, a Magyar Írószövetség elnöke, Budapesten él.

Thomka Beáta (1949) – irodalomtörténész, kritikus, a Pécsi Tudományegyetem professzora.

Tüskés Tibor (1930) – író, irodalomtörténész, a *Jelenkor* egykori főszerkesztője.

Csűrös Miklós (1944) – irodalomtörténész, kritikus, az ELTE BTK docense, Budapesten él.

Fehér Katalin (1977) – az ELTE BTK végzős hallgatója, Pomázon él.

Fogarasi György (1970) – a Szegedi Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének tanára.

JANUS PANNONIUS

Békességért könyörög

Pro pace

*Ó, felséges atyánk, aki bírsz minden hatalommal,
s csillagok és menny téged uralnak örökkön-örökké,
függeszd most szemeid nyomorú földünkre, amely vad
Márstól dúlatik és hosszú harcokban enyészik,
s add meg végre a békességet, jó atya, nekünk,
hogy távoztatná keserűségét a halálnak.*

Pannónia dicsőisége

Laus Pannoniae

*Könyvet Itália földje adott mindenkinek egykor,
s most pannon dalokat olvas Itália is.
Fényes hát a dicsőségem, de nagyobb a hazámé –
hirdeti szellememet: hírneves általa lett.*

HAVASI ATTILA fordításai

Pacificus Maximus *Hecatelegiumából*

Antonio Beccadellihez Titus Livius csontjairól

*Látlak, ahogy földig lóg már ki a nyelved, ahogy futsz,
mért Alfonz küldött: hozd el a historicust.
Hozd el a historicust, vagyis annak a csontozatát, hadd
rejtse szegényt Nápoly oly ragyogó röge el.
Lótsz-futsz, segget nyalsz, mígnem kikönyörgöd az állát,
egy-két lábsontért hónapokig nyalizol.
Adjátok legalább koponyáját, melyet a nyűnyál
oly fényesre csiszolt, hadd vigye Parthenopé.
Képzelem, ostobamód fűt-fát kitalálgatsz,
Nápolyt illeti csak, nápolyi volt azelőtt.
Bármily kincset, pénzt a király kifizetni nem átall,
fél ország jár egy ostoba csontozatért.
Bezzeg az én húsom friss, nincs lerohadva a csontról,
mégse kívánja a bölcs nápolyi, mégse fizet.
Adja a pénzt nekem, és míg élek, erényeiről zeng
csontfurulyám vígan, s nem nyal eképp, csak az eb.
Míg élek, bő pénzért táplálhatja a testem,
mígnem a szelleme is megnemesülve ragyog.
Értem jöjj, költő, ne az agg roncsot ciherésszed,
hagyd el a lábszárát, hagyd a poros csigolyát.
Hogyha netán szörnyű vég sírba taszítana addig,
jöjj el csontjaimért, s vidd a királyod elé.
Méltó csont vagyok én is a mennyei dőmban időzni,
annyi derék költő száz csigolyája között.
Oly vígan rohadok majd ott, de vigyázz, filozófust
énmellém ne temess, csak borívó fecsegőt.
Liviusunk koponyája helyett fejemet vigyed inkább,
abban akad még ész, ebbe csupán kukacok.*

Pacifico Massimo, latin nevén Pacificus Maximus, a quattrocento priapikus költészeti vonulatát képviseli, mint például Antonio Beccadelli. Életrajzi adatai szinte kinyomozhatatlanok. Kötetét, mely a *Hecatelegium* címet viseli, többek közt Mátyás király és a török szultán kegyeibe ajánlotta, ám egyikük pártfogását vagy tetszését sem nyerte el. Verseit féktelen erotizmus, pornográfiába hajló leírások, durva invektívus hangnem, kedélyes szószátyárság jellemzik.

*Holttesttel múlatni a kincses időt butaság, hisz
fél korty bort sem iszik, s néma, akár a faszent.
Drága Panormita, hagyd el a zörgő antikizálást,
élj csak a mának, s hagyd nyugton a csontos időt.*

Lydéhez

*Lyde, rejtőzz bár Byblis partján a bozótba,
leszboszi füledt völgy rejtse el árnyalakod,
Taprobané szigetén lássák kontúrjaid ívét,
Cyrus sírjánál légy te a lelki vigasz.
Lilybeum hőség-levesében légy te a fűszer,
légy Chiuson te a bor rejtegetett zamata.
Sába homokjában bujdoss: teve-árnyban a csillám,
mint a ganajtóró szent ürüléke, aszódj,
meglellek bárhol, bárhol dugdoshat a végzet,
kigyózó testű, csalfa Lydé, te lidérc!
Csak tekeredj, tekerőzz, tekerés lesz a vége, te végzet,
tomporodat ringasd, köldököd éke zafír,
melled fátyol alatt összhangban lejtse a táncot,
Gadesben hastánc, nincs, ami elragadóbb!
Dülledt, mézes öled kínáljon bort, s legyen ittas
minden hím-cyclops gyötrelem és unalom!
Aphroditéra, csináld, verd csörgődobjaid egyre,
mert ha nem, itt a verőm, s dobjaidon dobolok!*

Pacificus Maximus e verse tulajdonképpen Caius Licinius Calvus egyik költeményének humanista variánsa. Calvus versét Kovács András Ferenc fordította magyarra.

Mért vágyik busa rúdra a punci, s a puncira kéjrúd?

*Mért vágyik busa rúdra a punci, s a puncira kéjrúd?
Mért vágyik szűk fart tömni a durva karó?
Mily bonyolult kérdés! De a válasza egyszerű, frappáns,
mert így tartja az ő, nagyra becsült hagyomány:
egykor Prometheus agyagot formált csodamódon,
s emberkét faragott, kétnemű, együgyű lényt.
Ámde az ostobaság kettős kését tovaűzte a lénynek,
mert az egekre akart törni az ostoba hús.
Feldühödött Iupiter, s ketté metszette a hímnőt:
nem lesz a két együtt, csak ha a vágy besegít.
Ennek öléből egy marok ósagyagot kiszakított,
és ezt tette a hím lába közé fütyinek.*

*Jaj, de piciny nyomorék füttyi ez, mondotta az isten,
és farrést is vájt, nőre s a férfira is,
innen a fennmaradó agyagot kanos ölbe tapasztván
örvendett művén, látva a jókora faszt.
Olykor többet vett ki, s a nőnek ilyenkor a rése
mélyebb lett, máskor egy csipetet ha kivájt.
Most meg a punci, a segg vágyván a korábbi agyagra
visszakívánja a faszt, mely azelőtt vele volt.*

Ugyanezt a témát, mely Platón *Lakomájának* egy részletén alapul, Ianus Pannonius is feldolgozta, alighanem Pacificus Maximus versének ismeretében, valamelyest szalonképeőbb formában.

Crispushoz

*Büszke tanítványnak hívott a neves filozófus,
mert örömed lelted léha beszédeiben?
Zenon, Plato ő, Democritus, agg Pythagoras,
gyáva Epictetus, ősi Anaxagoras.
Nagy lesz a böjtje, fiú, mert több oka is van e kegynek!
Piszkafa rúdja lesz, mellyel a tűzbe kotor.
Eszméin nevelődsz, s föl is érsz máglyád tetejére!
Zsenge, pucér tested körbebagozza a láng.
Ámde előbb rózsás húsod simogatni sem áthat,
ős, epikurosi elv s módszer a simogatás.
Socrates fiuzott: attól lett nagy filozófus!
Udvarlásaiból élt Xenophon s Platon is!
Márvány tested lesz, puha combod, bársonyos ajkad,
s megtudod egyből, hogy lyuk van az alfeleden.
Zsenge tanítványként cipeled terhét, ha döböcsköl,
szőrös férfiuként túród a „táglíkozás”.
Persze, te bölcs Cato, felsőbbrendű a te segged,
benne Minerva lakik, bár dala csak rotyogás.
Crispusom, elvet tojssz, bölcs elmélet kerekül ki,
szent doktrínáid hirdeti annyi kupac.
S hányan majmolnak majd éppúgy tartva a seggük,
s épp ugyanoly szögben árad az új tudomány!
Crispus, térj észhez, Platóvá válsz, ha kívánod:
nos, mire vársz? vetkőzz, s dugd ide alfeledet!*

Ianushoz

*Itt volt végre a drága fiú, forr tőle a vérem!
Itt volt, itt ragyogott teste s a szelleme is!
Itt van végre a vágy perzselte gyönyör sava-borsa,
átjár csontig a tűz, nyalja a húsom a láng!*

Már elalélok, ahogy hallom, ha fölolvass, a hangját,
annyira szendén ül, fogva a könyvfödelet.
Friss ambrózia-szag jár át mindent a szobámban,
Múzsák táncolnak gyermeki nyelve hegyén!
Vágyamtól sajgó szívemnek balzsam a perc is,
mígnem az ablakokon másfele nézegetek.
Nem bírom! combját fognám s csókolva imádnám,
künnről jött szellő hűse lohaszt le csupán.
Olvass, olvass még, Ianusom, könnyörögve esengek,
mint ki a hét főbünt tette meg egy nap alatt.
Lantot penget már, Phoebus sem tudta eképpen,
s minden húrpengés penge szívem közepén.
Verseket ír. Olvass! De az értelmükre figyelnem
oly terhes, hiszen ő szebb suta verseinél!
Éjszaka leple takar, hazament a fiú, s vele annyi
ókori istenség, múzsai lelkesedés.
Fekszem, s jobb kezem, ó, szégyen, kotorászik ölemben,
balga Amor! mért vetsz párna közé parazsat?

A versben szereplő fiú alighanem a mi Ianus Pannoniusunk, akivel Pacificus Maximus ferrarai tartózkodása idején találkozhatott.

Versei

I.

Bibaculusszal múltkor épp vendégségben
 voltunk egy újdun úriház gazdájánál...
 Képzeld csak el, fölolvastott, Catóm, néhány
 opust, mi meg vacak borát kóstoltgattuk
 Bibaculusszal, és Volumniát vártuk,
 Voluptas ékét, színpadok szent papnőjét,
 s Antoniust, ki csörtetőn nyomában jár –
 tökig befelve fűszeres kenőcsökkel!...
 Késett a pár, s a háziúr folyvást kántált
 zagyván, mi meg, Catóm, cefettiül szenvedtünk
 Bibaculusszal, rossz borán is nyammogván,
 de gazdurunknál vésesebb csapás tört ránk –
 megjött a szárd Tigellius búzló fővel,
 fokhagymaszaggal, szutykosan, bordélyból tán,
 bozontosan, s mint egy halárus, harsogván
 támadt reám, hogy mért iszunk, borocskázunk
 Bibaculusszal, míg pazar vendéglátónk
 Patroclus és Achilles ős szerelméről
 szaval nekünk? Mily hálátlan pofátlanság!
 Bizony, hogy az, Catóm... S a szemtelen piszkos
 szájjal leszólta könyvemet, melyben mindent
 versekbe szedtem én szikul forrásokról
 s a bugyborékos, jéghideg víz hasznáról.
 Fölforrt a vér bennem, Catóm... Közismert, hogy
 a nyelv s a láb is bor miatt botorkálgat,
 bár jómagam tökjózanul, szelíd hangon
 képebe vágтам: „Kuss, te rongy! Te koszfészek
 Tigellius, ne szidd a tiszta víz hasznát!
 Fürödni fuss inkább, rohadt! Varas szádat
 mosd meg, te szárd dögvész! Mocsok, csúf szarcsimbók –
 hatalmasoknak segglikán ne csimpaszkodj!”
 Vestára mondom, bölcs Catóm – nem jártunk még
 Bibaculusszal ily büdös vendégségben!

II.

*Sallustius sült cimborája, fényűző
tahó! Cato, jól ismered te is: fölfújt,
halastavas, nagy nőfaló, piperkőc fasz.
Feszt pattogott, hogy nála nincs potentátabb,
sem gazdagabb a Pontus és Picenum közt,
s hozzá hasonló bölcselő sincs Chalcistól
Canopusig!... Sem Comumig butább bunkó!*

III.

*Mint kutyaszarban a nyű, biza, annyi a műértő már!
Forgasd inkább Catullusunk
verseit és Cinnát, Tucidast vagy Cornificiust,
s főképp Catónak könyveit
bújd, de Bibaculus új munkáit is olvasd bátran –
ne vess merészen, légy szabad!*

IV.

*Partheniust hallgasd, s Philodemust még Gadarából,
ki Herculaneumban él, s gúnyba' feléri Biont!*

V.

*Clusivius, te vén, gonosz gennypattanás!
Miért fakadsz ki mérgesen, rút pörsenés
Phoebus pöcsén s a rüfke múzsák popsiján?*

VI.

*Bárányt Ardea földje küld, s Minturnae halat is fog:
férfit Antium átka hajt ágyatokba, ha fáztok!
Jó bort ad Sinuessa, szép tarracinai lányok –
lágyn venafrumi vágy-olaj fénylik testetek éjén!*

VII.

*Alszol, Quintiliám, ragyogsz,
lelkem hitvese, rezzenőn:
lassan ringat a holdsugár,
leng Lucina az égen...*

*Lázás, Quintiliám, kezed
gömbölyded hasadon piheg:
érted rebben a mécsbogár,
száll Lucina az éjben!*

VIII.

*Lányom, Cristula vissza tán sosem tér!
Arcom, kis Licinilla, jól jegyezd meg:
Alpheus vize is futó, tűnékeny...*

IX.

*Csak Tertullia szép kezét szorítom:
fáj lomhán beleszenderülni lázas
életembe, hisz álom úgy nem enyhít,
mint lányom, Licinilla, lágy mosollyal.*

X.

*Szép Tertullia, jöjj, ölelj halálba!
Hullám-hangulatok hajósa lelkem,
kit vad Hadria habja húz a mélybe...
Most, Tertullia, úgy ölelj magadhoz!*

KOVÁCS ANDRÁS FERENC műfordításai

Caius Licinius Calvus (i. e. 82–i. e. 47?) előkelő plebejuscsaládból származó római szónok és költő, Catullus legjobb barátja. Irodalmár barátaival együtt elhatárolta magát Caesar és Pompeius politikai törekvéseitől. A szónoki pályán Cicero vetélytársának számított. A fiatal, művelt ifjak körének, a „neoterikusok” néven emlegetett csoportnak irodalomelméleti megalapozójaként kedvelt költő maradt az augustusi aranykor idején is. Számos költői művéből mindössze 156 vers, illetve 21 töredék maradt ránk.

A KÖZÉPKORI PÉCSI EGYETEM

A középkori egyetem jellemzői

Az *egyetem* napjainkban egyértelmű fogalmat takar, a legmagasabb szintű felsőoktatási intézményt jelöli, amely a jogszabályok szerint belső autonómiával rendelkezik. Az egyetemet az európai nyelvek többsége a latin nyelvből származó *universitas* szóval jelöli. Az *universitas* szó eredeti jelentése bizonyos mértékig eltért a maitól: közösséget, összetartozó csoportot jelentett, a *communitashoz* hasonlóan, amelynek tagjai nem a tanulással, tanítással álltak kapcsolatban: így nevezték például az erdélyi szászok közösségét is a 15. században (*Universitas Saxonum*).

A szervezett középkori oktatás kezdete a káptalanokhoz, a városi közösségekhez kapcsolódott. A 11–12. században ismét előtérbe került a klasszikus örökség, a régi szerzők műveinek olvasása. Egyes iskolák nagy hírnévre tettek szert, a 13. században pedig megjelentek a koldulórendek, a ferencesek és a domonkosok, akik a korábbi szerzetesrendekkel ellentétben igen nagy hangsúlyt fektettek a tanulásra, a műveltségre. A 12. században pedig megszületett francia területen a tudomány: a skolasztika. Nem tudjuk meghatározott időponthoz kötni az első egyetemek létrejöttét, hiszen a létező iskolákból fokozatosan emelkedtek ki. A párizsi egyetem megalakulását például ahhoz az eseményhez kötik, amikor 1212-ben a párizsi tanulóközösség királyi védelem alá került, noha ott már a 12. században is olyan szintű oktatás folyt, amely messziről is vonzott diákokat. Az egyetem létrejöttének folyamata azonban csak az 1231. évi pápai megerősítéssel ért véget. Ugyancsak homályba vész a jogtudomány oktatásáról híressé vált Bologna egyetemének születése: 1140 körül már itt oktatott Gratianus, a kánonjog középkori szaktekintélye. A 13. században a koldulórendi oktatás kapcsolta össze az oktatás helyszínét a diákok lakóhelyével, megteremtve a máig élő *college*-rendszer alapjait. Ezt a rendszert vette át Oxford, Cambridge és a később alapított francia egyetemek is. Német területen és Közép-Európa országaiban a 14. század volt az egyetemalapítások „nagy korszaka”: Prága 1346, Krakkó 1364, Bécs 1365, Pécs 1367. Ezek az egyetemek azonban nem spontán módon szerveződtek, hanem uralkodói kezdeményezésre, és alapításukat pápai bulla regisztrálta.

Az oktatás rendszere is jelentősen eltért a maitól. Az alapot a *facultas artium* elvégzése jelentette, ahol a hét szabad művészetet oktatták (*septem artes liberales*). Az *artes* elvégzése után lehetett csak a többi fakultásra belépni, azaz jogot, teológiát vagy medicinát tanulni. De továbblépni nem feltétlenül kellett, hiszen az *artes* elvégzésével megszerzett *licentiat*us tanításra jogosított fel. Nem minden egyetem rendelkezett mind a négy fakultással. Az egyetemek számának gyarapodásával a pápai engedélyt különösen a teológiai fakultás működéséhez volt nehéz megszerezni. A 14. századra azonban már világossá vált, hogy az egyetem folyamatos működéséhez mind a négy fakultás megléte szükséges.

Az egyetem diákjai a latin kereszténységhez tartozó „világ” minden pontjáról érkeztek. Az egy helyről származók csoportja egy-egy *natiót* alkotott. A hallgatóknak be kellett iratkozni az egyetemre, erről a *matriculák* tanúskodnak. Igaz, a koraiak csak töredékesen maradtak fenn, ennek ellenére például már a 12. században tudunk Oxfordban, Párizsban tanuló magyar diákokról.

A pécsi egyetem alapításának, fennállásának ideje

A pécsi egyetemet 1367. szeptember elsejei bullájával alapította meg V. Orbán pápa. Az oklevél tanúsága szerint az egyetem működését a pápa Nagy Lajos király kérésére engedélyezte. Az oklevél „mindenféle megengedett fakultással felruházott egyetem”-et említ, más helyen kiköti, hogy teológiát nem oktathatnak, viszont konkrétan szól a római és a kánonjogi ismeretek átadásáról.

Az alapító oklevélben a teológia kizárásán nem kell meglepődnünk, hiszen a 14. században ez másutt is így történt, illetve a teológiai fakultás engedélyezése későbbi fejlemény. A 14. században az is jellemző volt, hogy az uralkodó lépett fel az egyetemi oktatás megszervezésének igényével. Ebben a tekintetben a pécsi alapítás különösnek számít, hiszen Pécs sohasem volt uralkodói székhely, és azzal sem dicsekedhetett, hogy bármelyik uralkodó hosszú időt töltött volna itt. A másik kulcsfigura, aki az egyetem létrehozása körül bábáskodott, a pécsi püspök volt, akit a pápa az egyetem kancellárjának nevezett ki. Vagyis ő volt az, akinek bemutatták a végzeteket és a kar doktorait.

Pécsről azt állítja a pápai bulla, hogy a tudomány művelésére különösen alkalmas. Vajon mi tette alkalmassá erre? Kétségkívül szerepet játszhatott a városban működő káptalani iskola, az oktatásra különös figyelmet fordító koldulórendi monostorok. Fontos körülmény, hogy Buda után az országban egyedül Pécssett fordult elő, hogy négy koldulórendi kolostor tudott gyökeret verni egy városban. Ez igen kedvező szellemi közeget jelentett, másrészt a város gazdagságáról tanúskodott. Az egyetem létesítése szempontjából mindkettő lényeges elemnek bizonyult. Pécs valóban a középkori Magyarország leggazdagabb városai közé tartozott, a pécsi püspök tizedbevételeit egyedül az esztergomi érseké múlta felül. Pécs kiválasztása azért sem lehetett véletlen, mert püspöke a német származású Koppenbach Vilmos volt (1361–1374), aki a prágai egyetemet alapító német-római császár, IV. Károly környezetéből került a magyar király udvarába. Számos alkalommal teljesített diplomáciai küldetést királya számára, a pápai udvarban is többször megfordult. Joggal feltételezzük, hogy ő lehetett az ötletadó Lajos király számára, egyben a közvetítő a pápai udvar felé, és nem utolsósorban pécsi püspökként a megfelelő anyagi eszközök is rendelkezésére álltak.

A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatban a leggyakrabban felmerülő kérdés, hogy vajon meddig állt fenn, meddig működhetett? A 18. század végén megfogalmazott álláspont Koller József nevéhez fűződik, aki Klimó püspök megbízásából a pécsi egyházmegyére vonatkozó vatikáni iratokat összegyűjtötte. Koller szerint a pécsi egyetem a török hódítás idejéig működött. A másik szélsőséges álláspont szerint az egyetemet csak meg-alapították, de ténylegesen nem működött, hiszen hiányoznak a korabeli pécsi iratok.

A középkori pécsi egyetem kutatásában a szórványos adatok összegyűjtését Petrovich Ede (1898–1987), a káptalani levéltár igazgatója végezte el. Petrovich több ponton korrigálta Kollert, például az 1376. évi pápai oklevelet illetően, ahol a Vilmos püspök halála utáni zűrzavarra történik utalás, és többeket említenek, akik a püspöki javakat jogtalanul használták. Az egyetem nem volt közöttük. Igaz, ez az *argumentum e silentio* önmagában nem bizonyíték sem az egyetem létre, sem működésének megszűnésére. A forráskritika szempontjából Petrovich korrekt módon állapította meg, hogy az 1410–1420 közötti években a Bécsben tanuló magyar diákok száma ugrásszerűen megnőtt: az előző évtized 228 magyar hallgatójával szemben 626-ra! Hogy emögött mégsem a pécsi oktatás megszűnését látta, annak oka az ugyancsak általa vizsgált kódex, amelyet Veresmarthy Ipoly, egykori pécsi diák másolt 1432-ben. A kódexmásoló bejegyzése nyomán ismertté vált adat olyan következtetés levonására adott lehetőséget, hogy a pécsi egyetem a 15. századba nyúlóan is működött. Bár annak meghatározására, hogy Veresmarthy Ipoly mikor végezhetette tanulmányait Pécssett, nincs semmi támpontunk, sőt az is bizonytalan, hogy az az intézmény, ahol

tanult, egyetem volt-e, vagy csak *schola maior*. Petrovich azt fejtegette, hogy a *schola* jelenthetett egyetemet, a kódex pedig a bölcséleti és jogi fakultás hallgatói számára készült. Azóta tudjuk, hogy a Petrovich által *Pécsi egyetemi beszédek*nek nevezett gyűjteménynek a pécsi egyetemmel való összekapcsolása több mint bizonytalan.

A pécsi egyetem 15. századi működésének hiányára számos körülmény utal. Például:

- nem ismerünk ide érkezett vagy innét távozó professzorokat;
- Janus Pannonius pécsi püspök soha nem tett említést egyetemről;
- Bécsben, Prágában és Krakkóban növekedni kezdett az ott tanuló magyar diákok létszáma;
- újabb egyetemalapítási kísérletek történtek Magyarországon: már Zsigmond uralkodása alatt Óbudán (1395, 1411) és Mátyás alatt Pozsonyban (1467).

A fentiekkel tisztában volt Petrovich Ede is, aki – talán túlzott lokálpatriotizmusból – nem fogalmazta meg egyértelműen azt, ami tanulmányaiban implicit módon benne rejtett: a pécsi egyetem a 14. század végére egyetemi rangját elvesztette, mint *universitas* megszűnt létezni. Gyaníthatóan azért, mert sem orvosi, sem teológiai fakultás nem szerveződött. Valószínűleg a jogi fakultás is elhalt, mivel egy csonka *universitas* nem lehetett vonzó a külföldi professzorok számára, és a diákok is a külföldi egyetemeket részesítették előnyben. Petrovich látta a megszűnés okait is: nincs továbbfejlődés, talán a pénzügyi fedezet hiánya miatt, illetve abból kifolyólag, hogy az alapítás erősen személyhez kötődött. Ugyancsak az egyetemi szintű oktatás megszűnéséről árulkodnak azok az adatok, amelyeket Petrovich Ede is ismer: 1395-ben kettő, 1402-ben egy pécsi kanonok kapott pápai engedélyt arra, hogy lakóhelyüktől távol egyetemi tanulmányokat folytassanak. A pécsi egyetem működése ezt nem tette volna szükségessé.

Ugyanakkor megmaradt a hazai viszonylatban magas színvonalat jelentő képzés, a *schola maior*. Lehet, hogy ez az oktatás (domonkos)rendi keretek között folyt. Ezzel lehet magyarázni a Pécsen tanuló magas számát, amire valóban utalnak 15. századi források. Abban igazat adhatunk Petrovich Edének, hogy csak az *universitas* szűnt meg; a *schola maior* mint bölcséleti alapképzést adó intézmény továbbra is létezhetett. De ezt az intézményt már nem tekinthetjük egyetemnek, hiszen egyetemeknek azokat az oktatási intézményeket nevezték a középkorban, amelyek több karral rendelkeztek és joguk volt tudományos fokozatok adományozására. A 15. században Pécsen ilyen intézmény már nem létezett.

Tanárok, tanulók

Az egyetem 14. századi működéséről pécsi tanárookra és diákokra történő utalások tanúskodnak, bár az ismert esetek száma nem nagy.

Vilmos püspöknek az alapításban játszott meghatározó szerepére utal, hogy mindjárt az egyetem alapítását követően Pécsre tudott „csábítani” egy igen neves jogtudóst, Galvano di Bolognát. A „csábítást” a szokásosnál lényegesen jobb anyagi feltételek jelentették: a 600 aranyforint évi fizetés, amelyhez Ürög falu 70 forintnyi tizede és pécsi lakás járt. Minderre bizonyára szükség volt, hogy a neves professzor otthagyja Bolognát Pécs kedvéért. Az új egyetemet pedig vonzóvá tette az ismert jogtudós jelenléte. Egyszer-mind személyén keresztül bizonyította, hogy az egyetemszervezés a jogi fakultás megszervezésével kezdődött. Galvano di Bologna pécsi működése nem lehetett hosszú életű, bár pontos adataink nincsenek róla. 1374-ben – valószínűleg Vilmos püspök halálát követően – visszatért Bolognába, így pécsi tartózkodása maximum hét évet tesz ki. Valójában

még ennél is kevesebbről lehetett szó, hiszen közben a király számára követi megbízatásokat is teljesített.

Az egyetem többi tanára is hasonló módon kerülhetett Pécsre. 1371-ből ismert az a pápai irat, mely szerint a pápa engedélyezte, hogy a püspök három alkalommal egy-egy kanonoki stallum jövedelmét az egyetem céljaira felhasználhassa, és az oktatás számára megfelelő személyeket hívhasson.

Szintén Petrovich Ede érdeme, hogy újabb személyek tanári működését ki tudta mutatni. Köztük Lurtz Hermannról sikerült a legtöbb adatot összegyűjtenie. Hermannus Lurz de Nürenberga 1379-ig tartózkodott Pécsen, innét Prágába ment, majd a bécsi és az erfurti egyetemen folytatta pályafutását részben oktatóként, részben újabb (orvosi) tanulmányokat végezve. Közvetett bizonyítékok alapján a pécsi egyetem tanára volt egy Rudolf nevű, szintén német származású klerikus, akit a pécsi káptalan prépostjának és *iuris canonici licenciatus et in artibus baccalarius*nak neveztek. Petrovich Ede feltételezése szerint egyike volt azoknak, akik kanonoki stallumukat egyetemi oktatómunkájukkal érdemelték ki. Rudolf oktatótevékenységéről nem tudunk, mivel csak oklevelek tanúnévsorában bukkant fel a neve. Ugyancsak pécsi professzort sejtethetünk azon eset mögött, amikor Pál szebeni prépostot külön pápai engedéllyel avatták jogi doktorrá 1369-ben, és egyben megkapta a *docendi licentiát* is. Pálnak az egyetemi oktatásban való részvételéről sajnos ugyanúgy nincsenek adataink, mint a korábbi esetekben. A negyedik pécsi oktatóként számba vehető személy Czudar Imre jogi végzettségű pécsi kanonok lehet, de kanonokként nemcsak az egyetemen, hanem a káptalan iskolájában is taníthatott.

A tanárok kilétére vonatkozó töredékes ismereteink ellenére a külföldi oktatók jelenléte kétségtelenül bizonyítja, hogy az alapítók célja egy rangos *universitas* megvalósítása lehetett. Az ismert tanárok gyors távozása viszont azt sejteti, hogy a célkitűzés – a biztató kezdetek után – nem valósult meg. A kisszámú ismert tanári működés kivétel nélkül a 14. század utolsó harmadára esik. Ez tehát lényegében egybevág más adatokkal, amelyek az egyetem működésének megszűntét a 14. század végére teszik.

Nem jobb a helyzet az egyetem hallgatói esetében sem, közülük alig néhányat ismerünk:

1. Wydera György, 1384-ben pécsi *baccalaureus*-ként iratkozott be Prágában;
2. Csóti György, a zágrábi egyházmegye klerikusa, említése: 1400-ban;
3. Szőlősi György, a pécsi egyházmegye klerikusa, említése: 1400-ban;
4. Kancellár János, említése: 1400-ban;
5. László fia Lukács, a pécsi egyházmegye klerikusa, említése: 1402-ben;
6. Jakab pécsi diák, említése: 1400-ban;
7. Veresmarthy Ipoly, kódexmásoló, 1432;
8. Zimonyi János Miklós, bácsi kanonok.

A 2–4. helyen említettek együtt szerepelnek egy dokumentumban. Mindhárman egyházi pályára léptek, és szükségük volt a pápa feloldozására. Ugyanis egykor (*olim*) diákként egy olyan verekedésbe keveredtek, amelynek következtében egy társuk halálos sérülést szenvedett. Ez alól kértek feloldozást. Hasonló okok miatt vált ismertté László fia Lukács neve, aki egy török betörés alkalmával (nem tudjuk pontosan, hol és mikor) embert ölt. A kódexmásoló Ipoly diák 1438-ban a bécsi egyetemre iratkozott be. A *schola*, amit pécsi működése színtereként emleget, nem biztos, hogy egyetem volt. A nyolcadikként említett Zimonyi János Miklós bácsi kanonokról azt tudjuk, hogy 1372-ben, pécsi tartózkodása idején a *grammatica* studiumhoz szükséges könyvet vásárolt. A vásárolt könyvben fennmaradt bejegyzés – sajnos – tanulmányokat nem említ. Esetlegesen ide sorolt Petrovich Ede egy Budai János nevű illetőt, aki az esztergomi *Corpus Christi Társulat* alapítója volt.

Róla csak annyit tudunk, hogy egy „másik egyetemről” érkezve iratkozott be a prágai egyetemre. Korábbi tanulmányait végezhetette másutt is, nem csak Magyarországon.

Az egyetem épülete és címere

Nem kevés vitára adott okot az egyetemi oktatás helyszíne. Erre is különböző megoldások jöttek számításba, mióta a pécsi egyetem kutatási témaként szerepel. Az egyetem épületét elhelyezték többek között például:

- a mai Citrom utcában,
- a domonkos kolostorban a Munkácsy és a Fürdő utca környékén,
- a Székesegyház délkeleti tornyához csatlakozó épületben,
- a mai Alsósétatér északi vonalán.

A Citrom utcai ásátások bebizonyították, hogy az ott talált falmaradványok az ókori Sopianae-hoz tartoztak, így az első felvetés tarthatatlan. A sétatéri verzió minden forrásos alapot nélkülöző feltételezésnek minősíthető, állította már Petrovich Ede is. A domonkosok kolostorának maradványai azóta előkerültek, de nem a Fürdő utca tájékán, hanem a Munkácsy utca és a Bercsényi utca sarkán, a mai Lenau-ház udvarán. Az ásátások természetesen csak a rendház létét bizonyítják, de azt nem, hogy ott egyetemi oktatás folyt volna.

A négy álláspontból a komoly kutatók, mint például Békefi Remig 1909. évi könyvében vagy Petrovich 1972-ben megjelent tanulmányában, lényegében azonos álláspontot foglaltak el. Mindketten hangsúlyozták, hogy a középkori egyetemi oktatást nem lehet egy helyszínrre lokalizálni. Petrovich a bölcséleti kart a domonkos rendházba, a jogi oktatást a Székesegyház közelébe helyezte. Elképzelhetőnek tartotta egy orvosi fakultás szervezésének megindulását, amit az akkoriban létesült Szent Erzsébet kórházhoz kötött. Ez utóbbi kizárólag hipotézisként kezelhető, forrásos alapja nincs.

Az 1967-ben kezdődött Székesegyház körüli ásátások feltártak egy épületet a várfal és a Székesegyház között, amely oktatási célokat szolgálhatott, és az Aranyos Mária-kápolnával együtt a Vilmos püspök által patronált építkezések közé tartozott. Békefi Remig, majd nyomában Petrovich véleményét az ásátások megerősítették – némi módosítással. A G. Sándor Mária által vezetett ásátások során megállapítható volt, hogy az építkezés a 14. század derekára datálható, a címer előkerülése pedig megerősítette, hogy az építtető személye az egyetemelapításban fontos szerepet játszó Vilmos püspök.

Annak alapján, hogy Vilmos a püspökség anyagi lehetőségeit latba vetve komoly összeget fordított egy neves professzor Pécsre hozatalára, joggal feltehető, hogy megfelelő helyet is biztosított az egyetemi oktatás számára. Legkézenfekvőbb, hogy a Püspökvár épületei közül engedte át valamelyiket. A Székesegyház mögötti épület a kora középkori püspöki palota volt, amely ekkor már nem püspöki rezidenciaként funkcionált, mivel a püspök a 14. században már a mai püspöki palota helyén álló épületbe költözött. A tulajdonjog bizonyára továbbra is a püspöké maradt, hiszen az egyetemi autonómia megteremtésére a rövid idő alatt nem kerülhetett sor.

A középkori egyetemnek bizonyosan volt címere, de írott forrásokban ennek sem találjuk nyomát. Az Állam- és Jogtudományi Kar épületén található címer avatatlan szem számára középkorinak tűnhet, de a 14. századi egyetemhez kötni több mint problémás. Legnagyobb gond vele, hogy lelőhelye tisztázatlan, nincs pontosan rögzítve, hol, mikor, milyen körülmények között került elő. A lant alakú címerpajzs bizonyosan nem középkori, és a lilimábrázolás sem felel meg az Anjou-kori formának. Kétségtelen, hogy a címerpajzson ábrázolt könyv és a töredékesen olvasható *academia* szó az egyetemmel való kapcsolat felé billentheti a mérleg nyelvét. A címer kérdésében változást hozott a Székes-

egyház melletti ásatásokon előkerült címerlelet. Igaz, ezen nem szerepel az *academia* szó, de biztosan 14. századi. Dokumentálható a lelet előkerülése és kapcsolata az egyetemalapító Vilmos püspökkel, aki az egyetem első kancellárja volt. Az ásató régész, G. Sándor Mária véleményét, érvelését elfogadva használta a JPTE az 1980-as évektől ezt a címet, mint az első egyetemre utaló szimbólumot; és magáévá tette a jogutód PTE is.

Az úgynevezett Pécsi egyetemi beszédek

A müncheni Staatsbibliothek katalógusában a 19. század végén jelent meg az első információ arról a kéziratról, amely *Pécsi egyetemi beszédek* címen került be a magyarországi köztudatba (*Sermones compilati in Studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*). A pécsi egyetem kutatásával foglalkozók mindegyike érintette, a szöveg filológiai feldolgozásával és a kódex közlésre való előkészítésével Petrovich Ede, majd Timkovics Pál foglalkozott. A kötet megjelenését egyikük sem érte meg, így a befejező munkálatokba többben is bekapcsolódtak, például Kulcsár Péter, Pajorin Klára, Szovák Kornél és mások. Az egyetemi beszédek vizsgálata azonban a pécsi kapcsolatok tekintetében negatív eredménnyel zárult. A kódex eredetije valamikor a 13–14. század fordulóján készült német nyelvterületen, a magyar szentekre való utalás a magyarországi dominikánus környezetben lett a kompiláció része, a pécsi utalás pedig a másolat használatával áll összefüggésben. Nem a pécsi egyetem, hanem a dominikánus oktatás egy értékes dokumentumának tarthatjuk.

Összegzés

A 14. században alapított pécsi egyetem a város már meglévő oktatási hagyományait felhasználva, arra apellálva szerezte meg a pápai jóváhagyást 1367-ben. Prága, Krakkó, Bécs után logikus, hogy Lajos király is elvállalt egy ilyen kezdeményezést, hiszen a felsorolt egyetemeket alapító uralkodókkal rokonságban állt, így példájuk követése logikusnak tűnik, és minden bizonnyal megfelelt a király presztízsszempontjainak is. Hogy az alapítás az előbbi példától eltérően nem a király székhelyén – az Anjouk által épített reprezentatív Visegrádon vagy a Lajos alatt már többször ilyen minőségben megjelenő Budán – történt, abban valószínűleg a pécsi püspök személyes ambícióit és anyagi áldozatvállalását láthatjuk. Az idehívott egyetemi tanárok költségei teljes egészében a püspököt terheltek, nincs annak nyoma, hogy az uralkodó bármennyit is áldozott volna e célra. Emiatt szintén logikus, hogy az új intézmény nagyon személyfüggővé vált. Galvano az alapító püspök halála után azonnal távozott. Az egykori diákokra utaló 15. század eleji adatok viszont arra engednek következtetni, hogy az egyetem 1374-nél tovább működött, legalábbis Alsáni Bálint püspöksége (1376–1408) elején is. Amikor Zsigmond Óbudán újabb egyetemalapítással kísérletezett, akkor a pécsi már bizonyára elenyészett.

A pécsi egyetem sorsa nem egyedülálló. Az összehasonlító egyetemtörténeti kutatások arra figyelmeztetnek, hogy egyik középkori intézmény fejlődése sem töretlen, és mindegyiknél fel-felmerülnek súlyos finanszírozási gondok. Bécs és Krakkó esetében valószínűleg újralapításról beszélnek részben a teológiai kar engedélyezésével, részben a rendelkezésre bocsátott uralkodói támogatásokkal összefüggésben. Nos, a pécsi egyetem nem kapott ilyen „injekciót”. Emiatt volt hátrány a nem uralkodói székhelyhez kötődés, illetve a változó egyházi méltóságok és az uralkodó egymáshoz való viszonya. Pécsen teológiai kar bizonyosan nem működött, számunkra az orvosi kar létrehozásához való viszonya hiánya e kar hiányáról is árulkodik. Az alap, a *facultas artium*ként szolgáló koldulórendi

vagy káptalani oktatás 1367 előtt is megvolt, illetve utána erre épült a jogi oktatás. Így 1367-ben végül is csak a jogi fakultás megszervezéséről lehetett szó. Mint új alapítás logikusan kötődött a püspök személyéhez és fizikai közelségéhez – az épület terén. Galvano, illetve a többi ismert – egytől egyig jogot oktató – professzor távozása a jogi oktatás megszűnését vonta maga után. A megmaradó *facultas artium* rendi vagy káptalani keretben semmiképpen sem nevezhető már egyetemnek.

A kutató helytörténész Petrovich érdeme az igen aprólékos adatgyűjtés a német levéltárakban és a Vatikánban: ennek köszönhetjük az ismert tanárok számának növelését, a néhány diákra vonatkozó adatot; valamint a beszédgyűjtemény kiadásának előkészítését. Sajnálatos, hogy a pécsi egyetem tanárait említve Mészáros István iskolatörténeti nagymonográfiája még mindig csak az egyetlen Galvanót említi.

A pécsi egyetem rövid életű fennállása mellett nem lehet nem gondolni arra, hogy a középkorban alapított többi magyar egyetem sem lett hosszabb életű. Zsigmondnak az óbudai professzorokra inkább presztízsszempontok miatt volt szüksége – Magyarországon kívül. A Mátyás-kori pozsonyi alapítás sem az uralkodó személyéhez kötődött, a kezdeményező Vitéz János volt.

Az okokat keresve az említetteken kívül az sem elhanyagolható, hogy elérhetőbbek lettek a közelebb fekvő egyetemek, Prága, Krakkó, Bécs és a németországiak. Az elérhetőséget jelzi, hogy ezeket az egyetemeket a mezővárosokból származók is látogatták a 15. században. A teológiai, kánonjogi ismereteket igénylő elit tagjai között folyamatosan találunk külföldről ide származottakat az uralkodó környezetében, ehhez nem kellett Magyarországról külföldre menni és képzettséget szerezni. Az is megfigyelhető, hogy a külföldön tanulók közül a többség csak az alsóbb fokozatokat szerezte meg, nem fordított hosszú időt tanulmányaira. Jogi tanulmányokra kevéssé volt szükség, hiszen a magyarországi igazságszolgáltatásban az ítélőmestereknek jutott nagy szerep, ők pedig a gyakorlatból szerezték tudásukat. Az ítélőmestereknek a magyarországi gyakorlatot, a szokásjogot kellett kitűnően ismerni – ezt el lehetett sajátítani egyetemi végzettség nélkül is. A szokásjog összefoglalását Werbőczy végezte el a 16. század elején. Az a Werbőczy, aki jogi ismereteit úgyszintén ítélőmesterként szerezte a gyakorlatban...

PÉCSI EGYETEMI BESZÉDEK,

79. BESZÉD

(Első beszéd) Szent Lászlóról, Magyarország királyáról*

Támadjon az ő napjaiban igazságosság és a béke bősége, amíg a hold el nem múlik. Ps LXXI. A boldog László, kegyességét tekintve szigorú király, a kegyelmek ajándékaival teljes volt, amint legendája mondja. Ezzel összhangban ez a szent *autoritas* megmutatja, hogy ő igen igazságos kormányzója volt övéinek, igen hatalmas leigázója volt ellenségeinek, igen ki-tartó munkása volt a jó [cselekedeteknek].

Először tehát tanúsítja a sajátjai feletti igazságos kormányzást, amikor ezt mondja: *tá-madjon* stb. Mert ahogyan a Filozófus mondja a *Moralium dogma* könyvében: a mérték-le-tesség uralkodik magán az emberen, az igazságosság a családon, a városon és a királysá-gon. Az igazságosság, aszerint, ahogyan a királyok élnek vele, két részre oszlik, tudniillik a szigorúságra és a bőkezűsége. Mert ahogyan a Filozófus mondja az említett könyvben: Az embert, aki a természet változékonysága miatt a megengedett szabadságban erőtlens és makacs is, ahogyan ha szűkölködik, javakkal kell kegyesen kormányozni, úgy ha fék-telenül él szabadságával, igazságosan meg kell inteni. A szabadságában féktelent tehát az igazságosság fékezi meg szigorral.

* A fenti, Szent Lászlóról szóló *sermo* a Pécsi egyetemi beszédeként ismert gyűjtemény 79. beszéde – ám szigorúan véve valójában se nem pécsi, se nem beszéd. Noha a gyűjtemény egyedüli kézira-tában, egy XIV–XV. század fordulójáról származó, német nyelvterületen írt müncheni kódexben a *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie* címet viseli, valószínű, hogy csupán a gyűjtemény (illetve annak eredetijének) egyik birtokosa tartozott az 1367-ben ala-pított pécsi egyetemhez (a domonkos *studium generale* Budán volt). A gyűjtemény maga valami-kor 1255–1275 közt, magyar domonkos környezetben alakult ki. A benne foglalt szövegek sem igazi beszédek: sokkal inkább hozzáértők számára írt beszédvázlatok, a XIII. században általá-nossá váló ún. tematikus vagy skolasztikus *sermó*knak megfelelően. A tematikus *sermó*kra jel-lemző az argumentumok halmozása, a definíciók, a jól strukturált, átlátható szerkezet *divisió*kkal és *subdivisió*kkal.

Az itt közreadott, Szent Lászlóról szóló első beszéd is egy ilyen beszédvázlat. A zsoltárverset három részre osztja, hogy a szigorú és bőkezű László király példáján adjon előbb tanítást az igaz-ságos kormányzásnak megfelelő bőkezűségről és szigorrról, majd a béke fajtáiról, végül jóval ki-sebb terjedelemben az erények ideiglenes, halálunkig tartó voltáról. Hogy „szakmai” olvasók-nak készült a szöveg, nyilvánvaló az utalásokból is. A zsoltárhivatkozásoknál nincs megadva a zsoltárhely: a százötven zsoltárt ugyanis fejből ismerték. A biblikus helyek többségét is csak kulcsszavaival és a fejezetszámmal adja meg (ez szintén XIII. századi újítás): a szövegismeret fel-tételezett. A világi források tekintetében figyelemre méltó, hogy egyszerre használja a *Nikomak-hoszi etikát* és a szerző által szintén Arisztotelésznek tulajdonított, XII. századi kompilációt, a *Moralium dogmát* (*Patrologia Latina* vol. 171), Claudianust és Statiust. A gyűjtemény többi beszéde elárulja, hogy a szerző Szent Ágoston mellett gyakran használta Szent Bernát, Nagy Szent Ger-gely, Isidorus, Arisztotelész, Horatius, Ovidius és Vergilius munkáit is, a *Glossa ordinariá*val együtt. A fordításban szerettem volna megőrizni az eredeti szöveg jellegét, ezért a kritikai appa-rátust csak igen kis mértékben emeltem be a szövegbe, az eredeti névalakokat a biblikus hivatko-zások eredetileg sem egységes formájával együtt meghagytam. A többi filológiai részletet lásd „Sermo 79”, in: *Sermones compilati in Studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*, Eduardo Petrovich et Paulus Ladislaus Timkovics (ed.), Akadémiai–Argumentum, Budapest, 1993. 169–172. o. (A ford.)

A szigorúság ugyanis az az erény, amely az igazságtalanságot rákényszeríti a neki kijáró könyörgésre. A szűkölködőt pedig javakkal segíti az igazságosság, a bőkezűség révén.

A bőkezűség ugyanis az az erény, amely az adományokat kiosztja: ugyanezt érzés tekintetében jóságnak, hatás tekintetében adakozásnak nevezzük.

A bőkezűségnek pedig két neme van. Az egyik tékozlóvá tesz, amikor valaki a pénzt csepűrágókra és kerítőkre pazarolja. Ahogyan az Úr mondja, Lk XV: *Eltékozlta örökségét.* És Aristoteles az *Ethicában*: annak, aki tisztességes, nem ad mindenki. Sokszor pedig pénzt adnak a hízolgóknek, vagy a nekik más módon kedveskedőknek, akik elhordják a pénzt tőlük. A másik nem pedig bőkezűvé tesz, amikor valaki a maga eszközeivel foglyokat vált ki, barátait gyermekeik kiházásításában segíti vagy szegényeket támogat. Ilyenek közül való volt, aki ezt mondta: *Én és testvéreim sokaknak kölcsönöztünk pénzt, Neh V. Támadt* tehát az ő napjaiban bűnösök megjavítását illető *igazságosság* a szigorúság tekintetében, és az adományok elosztását illető *igazságosság* a bőkezűség tekintetében.

A szigorúság erénye kapcsán ezeket kell szem előtt tartanunk.

Először, hogy a bírói hatalom méltatlanra és nemtelenre ne szálljon, mert így szól Bír IX: *Zebult, a szolgáját tette vezérré. Tehát miért szolgáljunk neki?* Claudianus: Semmi sincs rosszabb a hitványnál, amikor magasba emelkedik, mindenkit sújt, mert mindenkitől fél: kegyetlen mindenkihez, hogy megtudják, képes rá; és nincs rútabb fenevad se, mint az őrijöngő szolga acsargása a szabadok torka ellen.

Másodszor, hogy a vétke kijavító mentes legyen attól a vétektől, mert ezt mondja az Úr, Lk VI: *Miképpen mondhatod testvérednek stb. Vedd ki előbb stb.* Tullius:¹ Nincs semmi tekintélye az ítéletnek, amikor az ítélt el, aki ítéletre méltó.

Harmadszor, hogy csak a vétkek milyensége és ne a bíró akarata szerint legyenek megbüntetve. Deuter XXV: *A bűn mértékének megfelelően legyen.* Oracius a *Sermókban* [1,3,115-119]:² Ezért nem fog meggyőzni az érv, hogy ugyanannyira bűnös az, aki a más kertjében nőtt lány káposztát letöri és az, aki éjszaka az isteneknek szentelt dolgokat begyűjti. Legyen szabály, és a bűnökre megfelelő büntetéseket rójon ki: ne szabja rettentő korbács azt, aki szíjat érdemel.

Negyedszer, hogy a szavak és a lélek mérséklete megőriztessék az ítélezésben, a Teremtő példájára. Bölcs XII: *Te, hatalom ura, nyugalommal ítélj meg mindeneket, és nagy kíméllettel igazgatsz minket.* A Filozófus a *Moraliumban*: Szükségszerű, hogy legyenek feddések: ezekben komoly szavakkal kell élni, hogy lássák, a feddés nem haragunkból származik. Azok a dolgok ugyanis, amelyek valamiféle zavarral járnak együtt, nem állhatnak fent folyamatosan, és a jelenlévők sem hagyhatják helyben azokat. Ugyanő [Cic. off. 1,25]: Ügyelni kell a büntetésben, amennyiben senki sem tartja meg a középutat az elégtelen és a túlságos közt. Claudianus: Dárdaként hordják, amit csak sugalmaz a harag. Justinianus a *Digestában*: [az ügy] megismerésekor nem kell haragra gyűlni a rosszak ellen, sem könnyekre fakadni a bajbajutottak könyörgéseitől. Ugyanis nem illik az állhatatos bíróhoz, hogy az arc leleplezze lelkének érzelmeit, hanem úgy kell igazságot tennie, hogy méltóságát szellemével növelje.

A bőkezűség megcselekedésében ezeket kell szem előtt tartani.

Először, hogy jó akarattal adassék, mert a *vidám adakozót* stb. II Kor IX. 1 Paral. vége: *örömmel áldoztam mindezeket.* Augustinus a XLII. Zsoltárról: Aki azért ad, hogy megszüaduljon a kérelmező ellenszenvétől, nem azért, hogy a rászoruló hasát táplálja, elveszti a dolgot is és az érdemet is. Ezért mondta egy bizonyos Bölcs *A vidám arcról*: Ha arcod vidámsága nélkül adsz, elvesztetted a dolgot és a dolog érdemét is.

Másodszor, hogy haladéktalanul adassék. Péld III: *Ne mondd: holnap adok.* Seneca: Annál

¹ Azaz Marus Tullius Cicero.

² Horatius: *Szatírák.*

többet veszel le a szívésségből, minél többet adsz hozzá a késlekedésből. Nem kedves az adomány, ami soká időzött az adományozó kezében. Mert nem ingyen vitte el, aki megkapta kérésére. Nincs ugyanis drágább dolog, mint amit könyörgéssel szereznek meg. Amikor a kérelmezőn elárad a szegyenpír. Aki ezt elengedi, megsokszorozza ajándékát.

Harmadszor, hogy saját fáradozásból adassék. Péld III: *Tiszteld meg az Urat [vagyondoból]*. Glosa:³ ne a zsákmányból, amit erőszakkal vagy csalással ragadtál el. Ef III: *dolgozzon munkálkodva, hogy legyen [neki miből adnia]* stb. A Filozófus a *Moralium*-ban: Sokan vannak dicsvágyóak, akik egyesektől elveszik, amit másoknak adományoznak. De ez ellentétben áll hivatalukkal, azaz az erénnyel. Ezért azzal a bőkezűséggel élünk, amely senkinek sem árt és használ barátainknak. Egyesek örökségüket is eltékozzolják megfontolatlan adakozásukban. Az ilyen bőkezűségben azonban, amikor az ajándék nagyobb a lehetőségnél, benne rejlik a ragadozás utáni vágy, hogy ezáltal rendelkezésre álljanak készletek az adakozáshoz. Amikor velük szemben bőkezűen viselkednek, gyűlöletes dologba kezdenek, [mert] idegen javakat ragadnak el; [de] elérik őket azok, akikről elvették e javakat.

Negyedszer, hogy a jobb állapotúból adassék. Numeri XVIII: *Mindaz, amit áldoztok, a legjobb legyen, és ne kövessetek el bűnt azzal, hogy magatoknak tartjátok meg a színe-javát*. Péld. III: *Termésed zsenyéjéből, azaz a jobbaktól, adj a szegényeknek*. Oracius a levelekben [I,7,20]: Ostoba és esztelen ajándékozza azt, amit megvet és gyűlöl. Seneca: Amit nem akarsz, hogy nálad legyen, tehernek ítéled, nem ajándéknak.

Másodszor és harmadszor, [tanúságot tesz] az ellenségek hatalmas leigázásáról, amikor ezt mondja [az Írás]: *és a béke bősége*, tudniillik támadt az ő napjaiban. Ezt a békét háborúval, győzelem által szerezte. Az igazságos háború gyümölcse ugyanis a béke megszerzése. A Filozófus a *Moralium*-ban: Azzal a szándékkal kell vállalnunk a háborúkat, hogy igazságtalanság nélkül éljünk a békében. Stacius: Kegyetlen hadakkal keresik a békét [Theb 7,554]. Augustinus, *De civitate Dei* XV: Békét követelnek a fárasztó háborúk, és ezt vívja ki az, amit dicsőséges győzelemnek neveznek.

A béke pedig többféle: úgymint Istené, a világé, az ördögé és a mennyé.

Isten békéjéről mondja Phil III: *Isten békéje, amely felülmúl [minden értelmet]*. Ez dicséretre méltó, mert rendezett és szereti a rendet; igaz, mert senkit meg nem csal; tiszta, mert kerüli a gyalázatot; szemérmes, mert szégyell vitatkozni; örökkévaló, mert nincs vége. Ezt megszerezzük az ima szavaival: Ps [CXXI]: *Kérjétek*. A Teremtő adományából. Isa XXVI: *Uram, adj nekünk békességet*. Jn XIII: *Az én békémet [adom nektek]*. A Megváltó bennünk-lakozásával. Ps [IV]: *Békében [nyugszom]*. Az időbeli dolgok megvetésével. Augustinus: Vess oda pénzed, és vegyél magadnak békét és nyugodt szívet. Ezért mondja Diogenes, amikor éjszaka a tolvaj ki akarja húzni a feje alól a pénzeszacskót, és ő megérzi ezt: Vedd csak el, szerencsétlen, hogy mindkettőnknek nyugalmat adj.

A világ békéjéről, azaz azokról, akik a világban vannak, szól Lk II: *Békesség a földön az embereknek*. És ez a béke az emberé – lélekben és testben és mindkettőben – és a családé és a városé, illetve a királyságé. És hogy ezek egyenként mik, Augustinus mondja meg, *De civitate Dei*: A test békéje a tagok rendezett mérséklete. A lélek békéje a cselekvés és a gondolkodás rendezett összhangja. A test és a lélek békéje az élőlény rendezett élete és egészsége. A ház békéje a parancsolás és az engedelmisség rendezett összhangja. A város békéje a polgárok rendezett összhangja.

Az ördög békéjéről szól Lk XI: *Békében van minden*, amikor tudniillik a bűnösök közül egy sem riad vissza tőle [az ördögtől]. És ez a béke utálatos, mert rendezetlen és a gőgösökhöz tartozik, mint Ádám békéje Évához, aki inkább kedvezett feleségének, mint Isten-

³ A Glosa (*Glossa ordinaria*) a XII. század óta a Biblia standard kommentárjának számít. A mű nevét az egyes biblikus helyekre írt rövidebb magyarázatokról, a glosszákról kapta.

nek. Az árulók színlelt békéje, mint Júdasé Krisztushoz, Mt XXVI, és Joábé Amasához, II Kir XX. Jer IX: *Szájával békét mond barátjának és rejtetten [cselt vet neki]*. A kéjencek gyalázatos békéje. Péld VII: *Megcsókolja az ifjút, akit megragadott*. Az eretnekek mérgezett békéje, akiknek szándékuk, hogy valaki közülük igen hízelgően megcsaljon, hogy szétszakítsa az Egyházat, ahogyan Jeroboam szétszakította Izrael királyságát, III Kir XII.

A menny békéjéről Ps [CXLVII]: *Aki békéssé tette határaidat*. És ez a béke igazi. Augustinus, *De civitate Dei* XXI: Igazi béke, amikor semmi ellenségeskedést sem szenvedünk el, sem önmagunktól, sem senki mástól. Szilárd. Augustinus a LXXXIII kérdés könyvében: Semmi sem lesz az emberben, ami ellenáll a Szentléleknek, hanem minden önmagával összhangban, egyvalamivé összekapcsolva, szilárd békében őrködik. Nyugodt. Ps. XXXII: *Ülni fog a nép*. Áhított. Ps [XXXVI]: *Élvezni fogják [a békét]*. Augustinus: A mennyei város békéje Isten élvezésének és egymás Istenben való élvezésének a legösszetartóbb közössége.

Harmadszor, tanúságot tesz a kettő végső elválásáról, amikor ezt mondja: *amíg a hold el nem múlik*, azaz a test halandósága. Mintha azt mondaná: az említett javakkal bírt [ti. László] a halálig, a Bölcs ama mondása szerint [Ovid. Pont 2,7,83]: *Őrizd meg, amit kaptál, kérlek, és ne hagyd el a hajót a tengeren*. És mert hű volt, kitartva a halálig, ezért Isten megadta neki az élet koszorúját stb.

NÉMETH CSABA fordítása

A PÉCSI KÖZÉPKORI EGYETEM FELTÁRÁSÁNAK ÉS KUTATÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI

Közép-Európában a XIV. század közepe az egyetemalapítások korszaka volt. 1348-ban IV. Károly császár Prágában, 1364-ben Nagy Kázmér király Krakkóban, 1365-ben Rudolf herceg Bécsben, 1367-ben Nagy Lajos király Pécsen létesített egyetemet. V. Orbán pápa 1367. szeptember 1-jén írta alá Viterbóban a pécsi egyetem alapításának engedélyezését. A pécsi egyetem volt az első, egyetemi szintű tanulmányokra szolgáló magyarországi intézmény. Míg a fent felsorolt három közép-európai egyetem az uralkodók székhelyén létesült, az első magyar egyetem nem a fővárosban, hanem attól távolabb, egy dél-magyarországi püspöki városban jött létre. Ebből is látszik, hogy a javaslattevő a Rajna-pfalzi (Bergzaberni) Vilmos pécsi püspök (1361–1374), aki királyi alkancellár is volt. Adottságai alapján a pécsi Püspökvár (templommal, palotával) igen alkalmas volt az egyetem alapítására és elhelyezésére.

Minthogy Vilmos püspök sugalmazta a hely kiválasztását, magára kellett vállalnia az intézmény fenntartásának költségeit, ezzel nyerhette el a királyi döntést és a pápai jóváhagyást. Az egyetemi vizsgák vezetését és elfogadását a pápa ugyancsak a pécsi püspökre bízta. Az egyetemen (*studium generale*) kánon- és római jogot, valamint filozófiát oktattak, de a teológiai fakultást V. Orbán pápa nem engedélyezte.

A karok szervezetének tekintetében az intézmény a bolognai egyetem modellje szerint létesült. Az egyetem egyetlen ismert jogászprofesszora, a Galvano di Bologna néven is ismert jogász, Galvano di Bettino *doctor*, 1370–72 között működött Pécsen. A forrásokból tudjuk, hogy bőséges javadalmakkal volt ellátva, ennek ellenére hamarosan visszament Bolognába.

Vilmos püspök halála után Alsáni Bálint (1374–1408) püspök egyetemvezetéséről van tudomásunk 1376-ból, illetve 1386–1389-ből.

A XIV. század végén megindult az egyetem hanyatlása, és mint egyetem a század végére már megszűnik működni. Az intézmény ezután 1543-ig, a török foglalásig *scola maioris ecclesiae*ként működik az egyetem épületében.

Az egyetem épületének a helye az egyetemtörténeti kutatást az 1900-as évektől kezdődően foglalkoztatta. A kutatók Evlia Cselebi török történetíró leírása alapján az egyetem épületét közvetlenül a székesegyház közelében feltételezték. E feltevést a későbbi helytörténetírás részben kétségbe vonta. Az első magyar egyetem 600 éves jubileuma kapcsán fel lendülő egyetemtörténeti kutatás azonban, újraértékelve Evlia Cselebi közlését, az egyetem épületét továbbra is a Székesegyház körüli épületek valamelyikében feltételezi.

Az egyetem épületének pontos helye azonban csak ásatással volt meghatározható. A feltárt épület helyét és rendeltetését igazolja az ott előkerült – az alapítóra utaló – címerkő, amely a *magna aulában* volt elhelyezve. Az egyetem megszűnésének, illetve káptalani iskolává történő átalakításának kérdésével szorosan összefügg az egyetemi épület elhelyezésének problémája.

A Székesegyháztól északra, a vár keleti felében, azon a területen, ahol Joseph de Haüy

térképe egy fehér foltot jelöl, és az északi belső várfal megszakad, a párhuzamosan húzott észak-déli kutatóárkokban jelentős vastagságú falak kerültek elő, amelyek egy nagyméretű építmény maradványaira engedtek következtetni. A mintegy 6 méter vastagságú feltöltés alól egy nagy kiterjedésű helyiség részlete került felszínre. A további feltárás során egy 19 méter hosszúságú és 6 méter széles terem bontakozott ki, amely az egyetem *magna aulája*, azaz a nagyterem volt. Az épület Székesegyházra néző déli homlokzata feltárult, amelynek nyugati szakasza jelentős mértékben megsemmisült, keleti része azonban az ablak magasságában állott. Kőkeretes, tölcserbélletes ablaka a XIV. századból származik. A középkori egyetem mintegy 35 méter hosszú és 10 méter szélességű épület, amely eredetileg egyemeletes volt. A déli oldalon a *magna aula* középtengelyében helyezkedik el a csúcsíves, kőkeretes bejárat. A *magna aulától* keletre nyíló kis terembe kőkeretes, ugyancsak csúcsíves, élszedéssel díszített ajtó vezet. Az aulához nyugatról egy nagyobb méretű terem csatlakozik, míg az északi oldalon az épület teljes hosszúságában egy 3 méternél valamivel szélesebb folyosó húzódik. E belső folyosóba a *magna aulából* a bejárat tengelyének vonalában egy csúcsíves átjáró vezet.

A folyosó feltárása során leomlott fal összefüggő maradványát tártuk fel a folyosó szintjén. Ezek a faltömbök egy nagy erejű robbanás következtében omlottak le, amely 1664 januárjában következett be, amikor a téli hadjárat során Zrínyi Miklós megkísérelte visszafoglalni a várat a töröktől. Ezért az északi várfalat és az egyetem északi falát aláaknázták, majd felrobbantották. A robbanás olyan nagy erejű volt, hogy bedöntötte az épület emeleti homlokzatának több mint két méter vastag északi falát, amely ma is mementóként őrzi a középkori egyetem épületének pusztulását. Ezt a homlokzati falat eredetileg három kőkeretes, gótikus ablaknyílás törte át, amelyeknek egyike a keretben lévő vasráccsal, *in situ* került elő. A folyosó déli fala ugyancsak keskeny lőrésablakokkal volt áttörve.

A feltárás eredményeit összegezve sikerült az egyetem épületének teljes földszinti alaprajzi elrendezését tisztázni. Eszerint az épület egy nagyteremből és egy abból nyíló keskeny folyosóból, valamint egy-egy a nagyteremhez – keletről és nyugatról – csatlakozó teremből állt. Az előkerült *in situ* műformák, valamint a leletanyagból előkerült – az épülethez tartozó – faragott kőanyag lehetővé teszi az épület tudományos rekonstrukcióját.

Az egyetem épületének feltárása során nagyobb román kori épülete utaló falmaradványok kerültek elő. Ezek a falrészletek, valamint az itt megtalált nagyméretű XII. századi román kori oszlopfő arra engednek következtetni, hogy e helyen állott a XI–XIII. századi püspöki palota. A *Képes Krónika* említi az 1064. évi nagy tűzvészt, amelyben a paloták is leégtek. A tűzvészt követően azonban a püspöki palotát újjáépítették, amint azt a régészeti megfigyelések és a stratigráfia alapján megállapíthattuk. Az egyetem építése során elbontott román kori palota maradványait részben felhasználták. Az egyetem nyugati zárófala a volt palota ásátás során előkerült egyetlen *in situ* (négyzet alaprajzú) helyiségének falára épült. Ez is azt bizonyítja, hogy Vilmos püspök a régi palota helyét biztosította az egyetem épülete számára.

Az egyetem épületének 1664-ben történt pusztulását követően a berobbantott romokat a törökök feltöltötték, annak helyén ágyúpadot alakítottak ki, és a vár keleti részének megerősítéseként egy észak-déli irányú belső várfalat építettek, létrehozva így módon egy falszorost.

Az egyetem megszűnését a legújabb kutatás már a XIV. század végére teszi, az óbudai egyetem megalapításával egy időre. Gábel Asztrik megfogalmazása szerint az intézmény már nem teljes létezésében működik tovább. Annak ellenére, hogy a székesegyházi főiskola nem egyetem volt, oktatási funkciót töltött be az egykori egyetem épületében. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az épületnek erre a korszakára utaló régészeti leleteket.

Az egyetem északi homlokzatához egy kisebb, négyzet alaprajzú építmény csatlakozott – feltehetőleg szemétdöör –, amelyből velencei üvegserlegek nagyszámú töredéke,

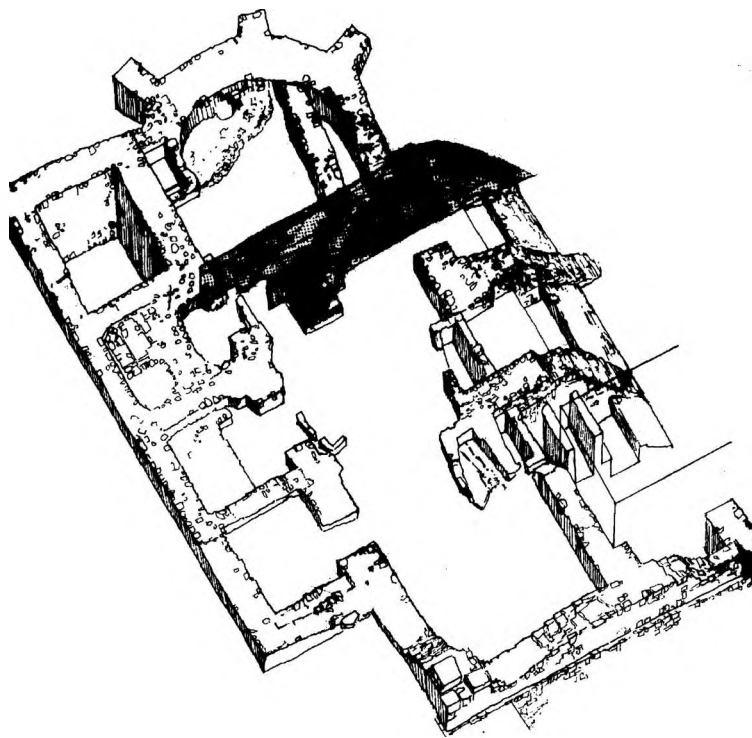
valamint igen sok kerámia, köztük ép darabok is előkerültek, amelyek a XV. századra datálhatóak. A leletek között több Corvin Mátyás korából származó pénzérme is szerepelt.

Mindezek a leletek arra utalnak, hogy az egyetem megszűnését követően a *scola maior* tovább élt, s abban a jogi oktatás feltételezhetően folytatódott. A *scola maiorra* és annak működésére vonatkozó jelentős kutatásokat végzett Petrovich Ede káptalani levéltáros. Petrovich tanulmánya elsőként ismertette a bécsi Nationalbibliothekban őrzött úgynevezett Veresmarthy Ipoly-kódexet, amelyben négy külföldi szerző négy latin nyelvű tanulmányát másolta „in scola Quinqueecclesiae” 1431–1432-ben. Véleményünk szerint ez is a *scola maioris* XV. század elejei működésére enged következtetni. 1460-ban értesülünk a *scola maior*ról Hundler Vitussal, Janus Pannonius segédpüspökével kapcsolatosan. A *scola maiorra* vonatkozó utolsó közlés 1540-ből származik.

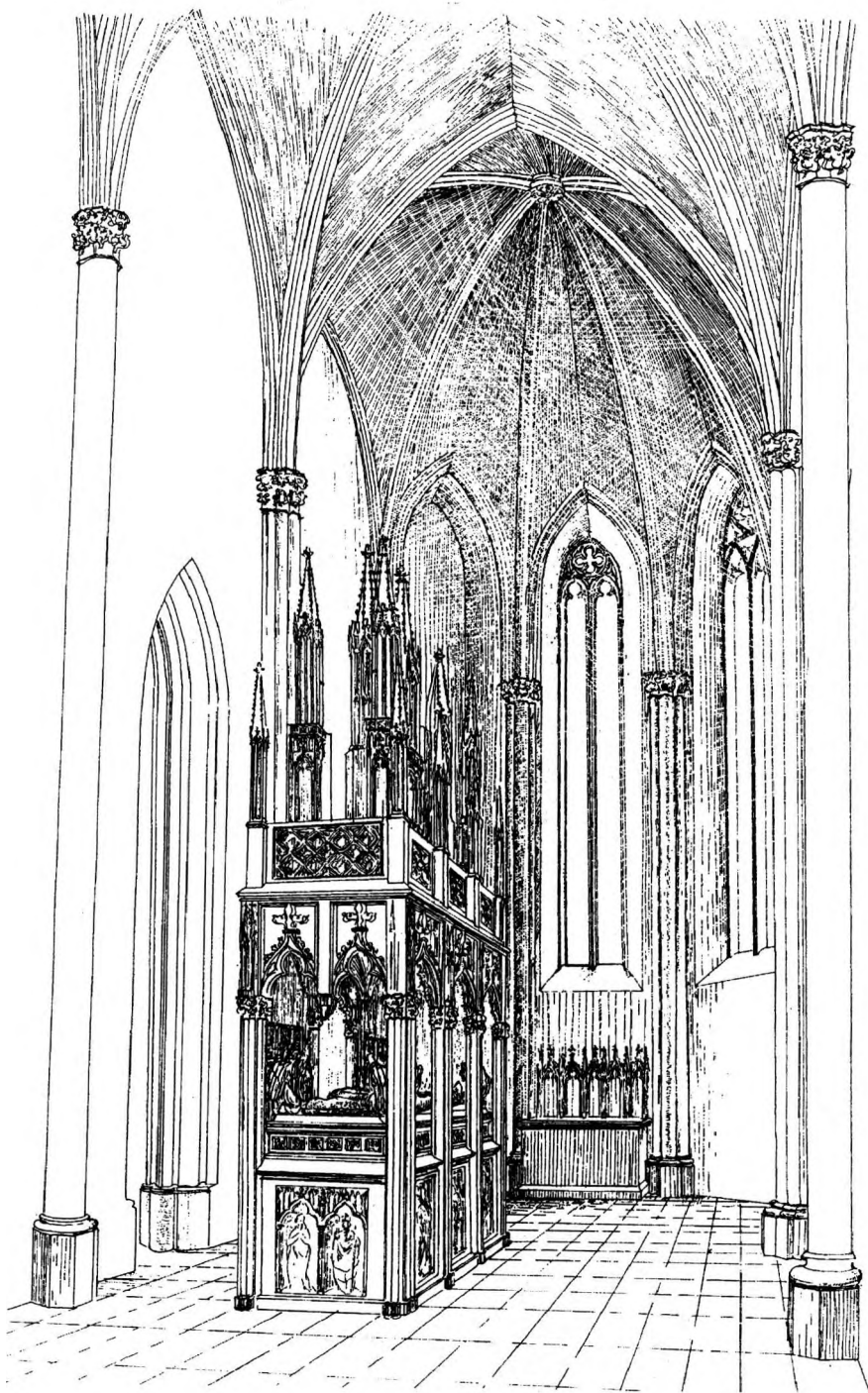
Az egyetem épületétől nyugatra, annak közelében volt a források szerint az „Aranyos Szűz kápolnája”, amelyet 1355-ben Poroszlói-Neszmélyi Miklós püspök alapított. Az 1503-ból származó oklevél említi, hogy a kápolna „ad latus ecclesiae cathedralis” épült.

Haűy 1687-ben készült felmérése a várról és a városról Pécs legkorábbi hiteles térképe. Ezen a térképen az északi kertben épületmaradványok nincsenek jelezve. Ez azt jelenti, hogy a töröktől történt visszafoglalás után itt már középkori épület nem volt látható. A kápolna pontos helyét és alaprajzát a régészeti feltárás tisztázta. Az épület keletre tájolt szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. Déli és északi oldalához mellékkápolnák sorakoznak. Az északi kápolnasorhoz a keleti oldalon csatlakozik a sekrestye.

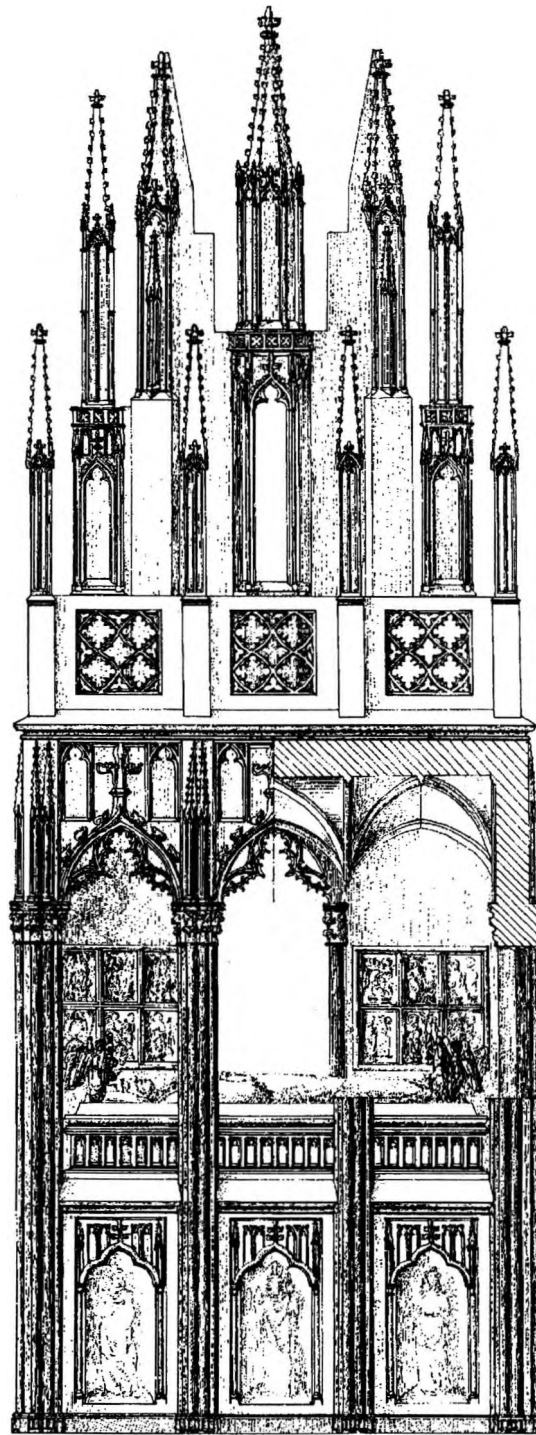
Amint az ásatás során kitudt és az oklevelekből is ismert volt, a kápolnát temetkezőhelyül is használták. A hajóban egy szabadon álló, kiemelt helyen lévő falazott sír került elő, amely minden bizonnyal az egyetemelapító Vilmos püspök sírja volt. A sírből előke-

Az Aranyos Mária-kápolna axonometrikus alaprajza és a szoborleletet rejtő kutatóárok metszete
(Szijártó Kálmán rajza)

A kápolna belső tere Vilmos püspök síremlékével (Szigjártó Kálmán rajza)

Vilmos püspök síremlékének rekonstrukciója [déli oldal] (Szijártó Kálmán rajza)

rült építészeti és szobrászati töredékek lehetővé tették, hogy a kápolna belső architektúráját, valamint Vilmos püspök síremlékét rekonstruálni tudjuk. A kápolna az egyetem alapítását követően egyetemi kápolnaként szolgált.

A szobrok, valamint a síremlék architektonikus elemeinek és a tumba oldallapjainak anyag-, festés- és stílusazonossága szoros műhelykapcsolatra vall. Lehetséges, hogy a nagyméretű, festett szobrok magát a kápolnát díszítették.

A síremlék helye, faragványainak a XIV. század második felére keltezhető stílusa egyértelművé teszi tulajdonosának azonosítását Bergzaberni Vilmos pécsi püspök (1361–1374) személyével. A reprezentatív, baldachinos, gótikus síremléktípus a XIII–XIV. században terjedt el Európában. A pécsihez közel álló változatát képviseli VI. Ince pápa (1352–1362) síremléke a Villeneuve-les-Avignonban alapított karthauzi kolostorban.

Vilmos püspök európai műveltségű, az udvarral szoros kapcsolatot fenntartó főpap volt, aki már 1353-ban Nagy Lajos király szolgálatában állt, 1361-ben megfordult az avignoni pápai udvarban. A király őt küldte IV. Károlyhoz és IV. Rudolf osztrák herceghez is követségbe. Így érthető, hogy a síremlék analógiái Avignonba mutatnak, életrajzi adatai alátámasztják a stíluskritikai elemzést. Pecsettje ugyancsak avignoni előképre, illetve a XIV. századi francia szobrászatra utal. Feltételezhető, hogy Vilmos püspök különböző műveltségű mestereket hozat, és így a síremlék-konstrukcióban keveredik az avignoni előkép a XIV. század közepének bécsi stílusával.

Vilmos pécsi püspök nemcsak egyetemalapító tevékenységével tűnt ki, hanem azzal is, hogy korának Európában uralkodó szobrászati stílusát hozta Pécsre a XIV. század harmadik negyedében.

A középkori egyetem helyreállítása során az a gondolat merült fel, hogy az itt előkerült leletanyag a helyszínen kerüljön bemutatásra. Ennek figyelembevételével alakította ki az épületet a Schöner Lászlóné építész által vezetett tervezőcsoport. A jelentős középkori részleteket tartalmazó egyetemi épület belső tereinek kialakítása jó lehetőséget biztosított nemcsak az előkerült leletanyag bemutatására, hanem egy egységes középkori egyetemtörténeti kiállítás megrendezésére is. Igen szerencsés egybeesés, hogy az egyetemtörténeti kiállításnak az első magyar egyetem épülete ad otthont.

„A” terem

A kiállítás megrendezésére az egyetem épületének négy megmaradt földszinti helyisége szolgál, valamint az ahhoz nyugatról csatlakozó román kori püspöki palota egyetlen megmaradt helyisége. Értelemszerűen itt mutatjuk be az ásátások során előkerült román kori kőfaragványokat, valamint néhány kisebb leletet. A helyiség közepét elfoglaló, igen kvalitásos, XII. századi, nagyméretű, akantuszleveles oszlopfej, a helyiség küszöbén került elő. A helyiség alaprajza és az itt előkerült oszlopfej adta az ötletet a román kori helyiség rekonstrukciójához. Ez hasonló az esztergomi úgynevezett Szt. István-terem belső architektúrájához. Itt lesz látható az a rekonstrukciós megoldásban bemutatott kapubéletterészlet, amely az Aranyos Mária-kápolna alapozásából került elő. Jelentős darab még a román kori anyagból egy finoman faragott, szakállas férfifejet ábrázoló domborműtöredék. Párhuzamait a Székesegyház XII. század második feléből származó figurális díszítései között találjuk. A tárgyi anyagot illusztrációs anyag egészíti ki.

„B” terem: a középkori egyetem története

Az egyetem épületében lévő első kiállítási helyiség történeti áttekintést kíván adni, elsősorban a középkori pécsi egyetem történetéről, az ásátások eredményeinek figyelembevételével. A látogató szembetalálja magát a középkori pécsi egyetem épületét, valamint annak egyetemi kápolnája, az Aranyos Mária-kápolna rekonstrukcióját bemutató nagyméretű makettal. A feltárt maradványok és a régészeti megfigyelések, továbbá a széles körben felhasznált analógiák lehetővé tették mindkét épületmaradvány rekonstrukcióját.

Az itt bemutatandó kisszámú leletanyag legkiemelkedőbb darabja az egyetem címerköve, amely az egyetem *magna aulájának* feltárása során került elő.

Ugyanebben a tárlóban látható az egyetemalapító Vilmos püspök pecsétjének másolata és annak felnagyított képe. (Az eredetije Esztergomban, a Prímási Levéltárban található.) Ugyanitt tekinthető meg annak az oklevélnek a facsimiléje, amelyben V. Orbán pápa helybenhagyja a pécsi egyetem alapítását Viterbóban, 1367. szeptember elsején. Tekintettel arra, hogy e teremben az írásos anyag dominál, bemutatására tablók szolgálnak majd. A kiadott irodalomból ismert és a pécsi egyetemre vonatkozó forrásokat az eredetük alapján szemlélteti a kiállítás: így például Veresmarthy Ipoly kódexét a bécsi Nationalbibliothekből, valamint az úgynevezett *Pécsi egyetemi beszédek*et, melynek eredetijét a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi. Ugyancsak itt lesz látható az a grammatikai és poétikai traktátus (müncheni Staatsbibliothek), amelyre Vizkelety András volt szíves felhívni a figyelmemet. Mint ismeretes, az egyetemre vonatkozóan számos több írásos forrás nem áll rendelkezésre. Minthogy a bécsi egyetem alapítása mindössze két évvel előzi meg a pécsi egyetem alapítását, és annak teljes okleveles anyagát a bécsi Universitätsarchiv őrzi, így kutatásaim során elsősorban erre támaszkodtam. A középkori bécsi egyetem azért is fontos számunkra, mert ott a pécsi egyetem elsozadásának idején és azt követően több pécsi, siklósi, illetve baranyai diák folytatta tanulmányait. A bécsi egyetemi levéltárban őrzött egyetemi anyakönyvek első kötetében szerepel már 1377 előttről is Johannes de Quinqueecclesiis, majd a későbbiekben 1380–1390 között további három pécsi diák neve ismert. Miután a bécsi egyetem anyakönyvei csak 1377-től állnak rendelkezésre, nem tudhatjuk, hogy voltak-e már korábban is magyar, illetve pécsi hallgatói az egyetemnek. (A Magyar Nemzeti Matrikula, a „De Natio Hungarorum” első kötete, a magyar nemzetiségűek anyakönyve. Ennek a kötetnek, amely az 1453-tól 1630-ig terjedő időszakot foglalja magába, az „A” betűs iniciáléja Szt. László életéből mutat be egy jelenetet.)

A középkori bécsi egyetem épületének képét a Nationalbibliothek Guillelmus Duranti *Rationale Divinorum Officiorum* című, 1348–1385-ből származó kódexének egy gazdagon díszített lapja őrizte meg. A szövegrész „A” betűje finoman kidolgozott iniciáléval kezdődik. A lap alját az egyetem történetével kapcsolatos, körökbe foglalt miniatúrák díszítik. Ezek egyike ábrázolja a több traktusból álló egyetemépületet. Ennek egyik szárnya ugyancsak egyemeletes épület – hasonló, mint a pécsi volt – a földszinten bejárati kapuval. Ehhez a szárnyhoz torony kapcsolódik, amely az épületet összeköti a kétemeletes színttel. (Mint érdekességet említeném, hogy a második emeletet kályhával fűtötték, amelynek kéménye konzolra támaszkodva az épület homlokzatán jelenik meg.)

A fenti ábrázolás alapján megállapíthatjuk, hogy a bécsi egyetem épületegyüttese részleteiben hasonló a pécsi egyetem egykori épületéhez. Minthogy a pécsi egyetem alapítólevelének szövege csupán fogalmazványban maradt fenn a Vatikáni Levéltárban, de annak pecséttel megerősített oklevele nem áll rendelkezésünkre, ezért – hogy a látogató számára elképzelhető legyen, milyen volt egy ilyen pápai okmány –, jónak láttuk a bécsi egyetem 1365-ben kelt alapító oklevelének bemutatását.*

A nagyterembe vezető kis gótikus átjáró mellett bemutatnánk az egyetem déli emeleti homlokzatának feltételezett háromosztású, csúcsíves gótikus ablakának mérműves töredékeit, amelyek az ásatásból kerültek elő, és az ablak rekonstrukciós rajzát.

* Köszönettel tartozom mindazoknak, akik bécsi kutatásaimat segítették. Külön is szeretném megemlíteni Prof. dr. Kurt Mühlberger urat, az Egyetemi Levéltár igazgatóját, valamint István Németh urat, a Nationalbibliothek kéziratárának könyvtárosát.

„C” terem

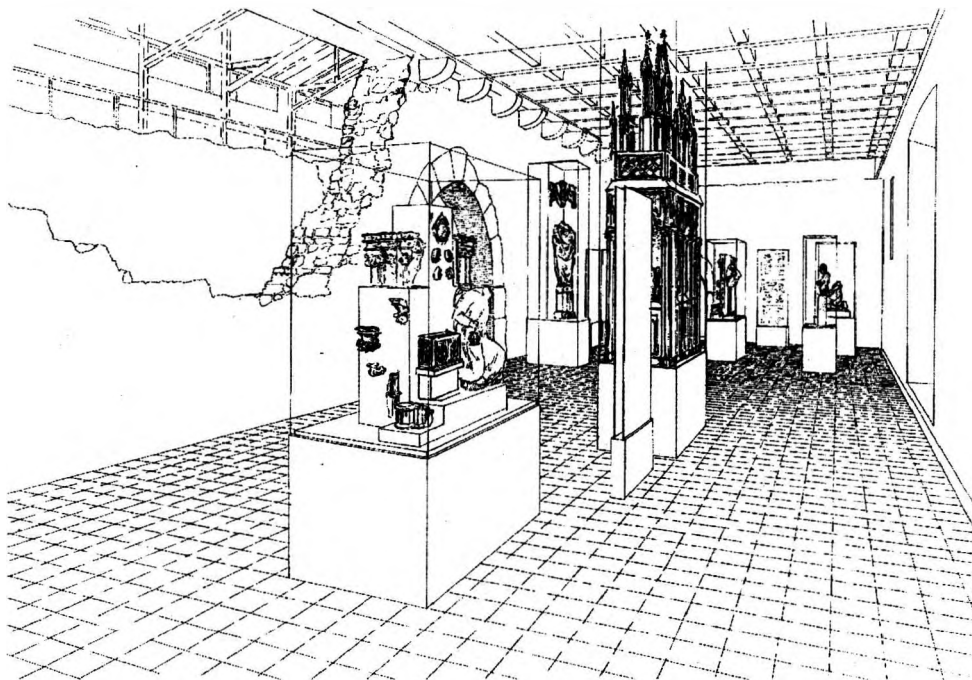
A szorosan vett egyetemtörténet bemutatását követően a már említett gótikus ajtónyíláson át a kiállítás „C” termébe, a *magna aulába* lépünk. Ebben a teremben – lényegében szorosan kapcsolódva a középkori egyetem történetéhez – két témakört mutatunk be. Az egyik Vilmos püspök síremléke, a másik az Aranyos Mária-kápolna és annak gótikus szobrai.

A síremlékhez tartozó nagyszámú töredék, széles körű francia-avignoni analógiák felhasználásával, lehetővé tette a síremlék hitelesnek elfogadható eszmei rekonstrukcióját. Az első tárlóban a síremlékhez tartozó nagyméretű és fiálékból álló részletet láthatjuk részben kiegészítve. A következőben a síremlékhez tartozó eredeti töredékek láthatók, abban a kiállítási rendben, ahogy azok a síremlék makettjében megjelennek. Ennek mintegy kiegészítéseként és értelmezéseként szerepelnek a makett készítéséhez készült rekonstrukciós rajzok, megjelölve az eredeti töredékeket. Ezek után a makett szemlélteti a síremlék egykori összképét.

A másik témakört az Aranyos Mária-kápolnabelső szobrászati alkotásainak bemutatása képezi. A két témakör között szabadon maradó tér a helyiség tengelye, amelynek vonalában a déli homlokzatot áttörő kőkeretes kapu nyílik, azzal szemben pedig a *magna aulából* az északi folyosóba vezető átjáró található.

A nagyterem északi fala mellett, az átjáró közelében álló vitrinben mutatjuk be egy püspökszent csaknem életnagyságú, festett szobortöredékét, amelyet abban a helyzetben állítunk ki, ahogy azt eredetileg is elhelyezhették a kápolna belső terében.

A talapzaton álló szobor fölött nagyméretű – sarkain fiálékkal díszített, ugyancsak

A nagyterem látványterve (Szijártó Kálmán rajza Albert János számítógépes grafikája alapján)

festett – baldachin helyezkedik el, amelyet jelentősen kiegészítettünk. Ugyanezen a soron tablókon megismerhetők az ásatás során a kápolnából előkerült mérműves gótikus ablaktördékek és azok rekonstrukciója.

A terem déli oldalán nagy vitrinben kapnak helyet a különböző festett szobortördékek, amelyek ugyancsak nagy számban kerültek elő a feltárás során. A kápolnát díszítő szobrok egyik legreprezentatívabb darabja az aranyozott hajú, festett női szent torzója, amely a déli kaputól jobbra található. Ugyanezen az oldalon egy festett térdeplő angyal részlete látható majd. A terem végét a kápolnabelső nagyméretű rekonstrukciós akvarellje zárja le, mintegy a két témakör összefoglalásaként.

„D” terem

A *magna aulához* keletről csatlakozik egy kisebb helyiség, amelybe az *in situ* maradt kőkeretes gótikus ajtónyíláson át jutunk. Ebben a helyiségben a XV–XVI. század emlékei kerülnek bemutatásra.

Az egyetem elsorvadása utáni korszakból igen jelentős leletanyag maradt ránk, amelyben olyan darabokat találunk, mint az itt bemutatott Mátyás-kori velencei üvegserlegek, vagy a losici díszedény és a gazdag kerámiaanyagból válogatott kisebb együttes. Az itt kiállított aszfaltberakásos reneszánsz sírfedlap az Aranyos Mária-kápolnából került elő.

A helyiség másik, nagyobb részében a Püspökvárhoz szorosan kapcsolódó és a középkori pécsi püspökök tulajdonát képező szászvári vár ásatásának azon válogatott leleteit mutatnánk be, amelyek mintegy kiegészítik ismereteinket a Püspökvárat illetően.

A Bertalan pécsi püspök által a XIII. század elején épített szászai vár a pécsi püspökök rezidencián kívüli birtokközpontja volt. Itteni palotájukat a XV. század elején, az Albeniek püspöksége idején díszes kályhákkal gazdagították, amelyek maradványai az ásatás során kerültek elő. Ezek az Albeni-címerekkel díszített kályhacsempék, valamint a figurális és ornamentális Zsigmond-kori csempeanyag külön tárlóban lesznek láthatók. A középkori várat egy nagyméretű makett jeleníti meg.

„F/a–F/b”: északi folyosó

A *magna aulából* északra nyíló átjáró az épület teljes hosszát elfoglaló folyosóba vezet. A folyosó északi fala egyben az egyetem épületének is a zárófala. A folyosó középső részén az a három emeleti ablak látható, amelyet az 1664. évi berobbantott állapotában igyekezett a helyreállítás megőrizni és bemutatni.

F/a: A folyosó nyugati részében a Püspökvár erőrendszereinek történetét, valamint a vár török kori életét mutatjuk be. A tablókon a várat ábrázoló Haüy- és Hermann-féle térkép, valamint a várat ábrázoló metszetek felnagyított képei lesznek láthatók. A nagyméretű tárlóban pedig a várban előkerült gazdag török leletanyag – elsősorban kerámia – kerül bemutatásra, valamint egy kisméretű reneszánsz ágyútorodék.

F/b. folyosó: A kiállítást a kutatás történetét és a helyreállítást dokumentáló négy tabló zárja.

A szükséges installáció nagyrészt már elkészült, a kiállításnak a millenniumra tervezett megnyitása csupán azért maradt el, mert a középkori egyetem helyreállított tereinek védőépülete – a tervezett kiállítóhely – a mai napig nem készült el.

Az első magyar egyetem épületének maradványa a magyar kultúr- és oktatástörténet kimagasló emléke. Tárgyi bizonyítéka ez annak, hogy Pécs és ezen keresztül az egész ország az európai kultúrkör szerves része volt már ekkor is. Szeretnénk bízni abban, hogy az egyetem épületének helyreállítása mihamarabb befejeződik, hogy helyet adhasson a millenniumra tervezett, *A középkori egyetem története és az egyetemi Aranyos Mária-kápolna gótikus szobrai* című állandó kiállításnak.

- Békefi R.: *A pécsi egyetem*, Budapest, 1909.
- Buzás, G.: „Rekonstruktion des Grabmals Bischof Wilhelms von Bergzabern aus der Marienkapelle”, in: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung*, ICOMOS Hefte XXII. Budapest, 1999. 92–97. o.
- Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664, Karácson Imre (ford.), Budapest, 1904.
- Fügedi E.: „Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja”, in: *Pécsi jubileumi tanulmányok*, Pécs, 1967.
- Gerő, Gy.: „Das Befestigungssystem des Burgl im Mittelalter und der Türkenzeit”, in: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung*, ICOMOS Hefte XXII. Budapest, 1999. 48–61. o.
- Gyürky K. H.: *Az íveg katalógus*, Budapest, é. n.
- Joseph de Haüy *Pécsét ábrázoló helyrajza*, (1687) Karlsruhe, Generallandesarchiv VIII/21.
- Klanczay T.: „Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül”, in: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXVIII, Budapest, 1974. 161–178. o.
- Petrovich E.: „A középkori egyetem megszűnése”, in: *JPMÉ*, Pécs, 1966. 153–170. o.
- Petrovich E.: „Az egyetemalapító Vilmos pécsi püspök és Janus Pannonius sírhelye”, in: *Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*, Pécs, 1968. 161–176. o.
- Sándor, M.: „Freilegung der Bischofsburg von Pécs und der ersten mittelalterlichen ungarischen Universität”, in: *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, Wien, 1987. Band. 3. 67–83.
- Sándor M.: „A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei”, in: *JPMÉ* 27, Pécs, 1993. 105–114. o.
- Sándor M.: „A pécsi középkori egyetem címerköve”, in: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 című kiállítás katalógusa*, Budapest, 1994.
- Sándor M.: „A pécsi Püspökvár a korai és késői középkorban”, in: *Művészettörténet–Műemlékvédelem*, 1994. 143–155. o.
- Sándor, M.: „Lage und das Gebäude der mittelalterlichen Universität von Pécs”, in: *Universitas Budensis 1395–1995*, Budapest, 1997. 61–66. o.
- Sándor, M. G.: „Die mittelalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs”, in: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung*, ICOMOS Hefte XXII. Budapest, 1999. 25–47. o.
- Sándor, M. G.: „Die plastischen und architektonischen Fragmente der Marienkapelle”, in: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung*, ICOMOS Hefte XXII. Budapest, 1999. 61–98. o.
- Sándor, M. G.: „Zusammenfassung”, in: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung*, ICOMOS Hefte XXII. Budapest, 1999. 147–150. o.
- Székely Gy.: „A pécsi és óbuda egyetem alapítása a közép-európai egyetem létesítésének összefüggésében”, in: *JPMÉ*, 1967. 155–167. o.
- Székely Gy.: „Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás”, in: *A magyar iskola első évszázadai, kiállítási katalógus*, Győr, 1996. 79–85. o.
- Szögi L.: „Középkori egyetemalapítási kísérletek”, in: *Régi magyar egyetemek emlékezete 1367–1777*, Budapest, 1995. 52–90 o.

A PÉCSI KÖZÉPKORI EGYETEM ÉS A KÖRNYEZŐ TERÜLET ÉPÍTÉSZETI KÉRDÉSEI

A középkori falakkal körülvett pécsi belváros legjelentősebb része a település északnyugati sarkán található Püspökvár. Köztudott, hogy Pécs az államalapítás korától egyházi központ, a gyökök azonban még mélyebbre nyúlnak. Az 1009-ben alapított püspökség épületei a III–IV. századi ókeresztény temető területén állnak. E korszak megmaradt értékei ma már a Világörökség részét képezik. A följük települt középkori püspökség elrendezését és hatását tekintve szinte sértetlenül maradt fenn, annak ellenére, hogy több későbbi korszak pusztítása és az átépítések következtében az épületek formája azóta nagymértékben megváltozott. Miként azzal a régészeti feltárásokról szóló leírás foglalkozik, régi ábrázolások alapján sejthető volt, hogy a Püspökvár északi területe igen sok és jelentős kultúrtörténeti értéket rejt. Régóta tartó építészeti tervezési feladatunk a ma már előkerült és ismert maradványok megóvása, műemléki bemutatása és védelme.

1979-ben a Püspökvár északi részét a Pécs Városi Tanács VB – közös megegyezéssel – kulturális célokra kisajátította a püspökségtől. Ezután kezdődhetett el a régészeti feltárás. Az első műemlék-helyreállítási javaslat 1986-ban készült, a már akkor jelentős ásatási eredmények ismeretében. A programterv egyrészt a teljes északi várterület és erődítményrendszer hasznosításával foglalkozott, másrészt ezen belül a fontosabb objektumok védelmét, rekonstrukcióját és funkcióval történő ellátását vizsgálta, kiemelten kezelve a középkori egyetem falmaradványainak kérdését.

A három oldalon várfalakkal körülvett, délen a püspökség új kerítésével, az úgynevezett „Gosztonyi-kőtár”-ral és a Dómmal határolt terület az alábbi fontos egységeket foglalja magában:

- a középkori egyetem és a korábbi román kori palota maradványai,
- az Aranyos Mária-kápolna alapfalai,
- a Keresztelő Szent János társaskáptalan terméskő falai a XVIII. századi, volt udvarmesterház – ma úgynevezett Virág-ház – területén, illetve északi oldalán,
- a kettős várfalrendszer az északi és nyugati oldalon,
- a keleti várfal az északkeleti körbástyával.

A terület javasolt hasznosítása: kiállítási épületekkel, múzeumi gyűjteményekkel gazdagított pihenő, illetve romkert – idegenforgalmi rendeltetéssel.

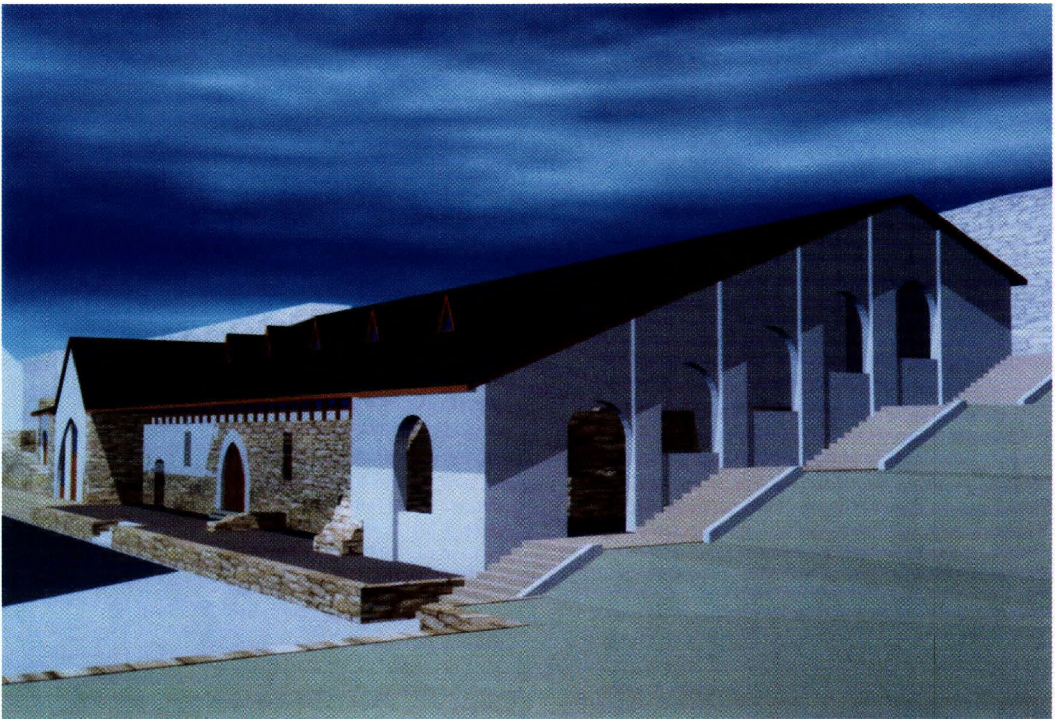
A középkori egyetem és védőépülete

A tervezés kezdetétől nem volt vitatott, hogy az első magyar egyetem feltárt földszinti terrei fölé védőépületet kell építeni. A több évszázadon át föld alatt lévő kőfalak műszaki állaga igen gyenge volt. A természetes romlás mellett a XVII. századi háborús robbantások is hozzájárultak a szerkezetek megbomlásához.

A nyolcvanas évek végén több variációt dolgoztunk ki a védőépület szerkezeti és formai kialakítására. Ezek között szerepelt helyszínen betonozott, monolit lapos tető, amely külső látványában a megszűnt teraszos barokk kert hangulatát kívánta visszaidézni, továbbá ragasztott fatartós szerkezet körülbelül húszméteres feszávval. Az előbbi azért kellett elvetnünk, mert a helyszíni betonozással járó nedvesség az értékes falmaradványokat tovább károsította volna, utóbbinál a Dóm mögötti szűk hely miatt a tető beemelése rendkívül nehéznek mutatkozott. Az első műemléki hatósági állásfoglalás szerint kis elemekből helyszínen összeszerelhető szerkezetben kellett gondolkodnunk.

Ebben a korai tervezési periódusban meghatározó alapelvben az összes kidolgozott tervvariáció egységes volt, nevezetesen az északi oldalon új vasbeton támpilléres falszerkezetre támaszkodva a védőtető a déli homlokzati falig egyetlen ívben hidalta át a középkori tereket, közbülső letámasztás nélkül.

1988-ban új tervezőt jelöltek ki, ezt az alapelvet azonban ő sem változtatta meg. 1992-ben készítették új tervet, ennek során derült fény a fenti koncepció hibáira. A nagy feszáv miatt ugyanis a homlokzati fal mögött új fémszerkezetű pillérek kellett volna építeni, amelyek azonban a középkori tereket anyaghasználatukban és látványukban is erősen zavarták volna. A további feltárás során az egyetem északi oldalán román kori falak kerültek elő, és az igen nagy méretű vasbeton támpillérek építése csak jelentős műemléki értékvesztéssel, költségesen valósulhatott volna meg.

A kivitelezési munka megkezdésének mégsem ez volt az akadálya, hiszen minden terv áttervezhető, és a műemléki gyakorlatban, ahol a feltárások ritkán fejezhetők be a helyreállítás megkezdése előtt, ez gyakran előfordul. A munkák a helyreállítás pénzügyi fedezetének hiánya miatt álltak sok éven át. Csak a Millenniumi Program kapcsán teremtődött meg az az anyagi háttér, amelyeknek birtokában a helyreállítás 1997-ben – tíz év után – a régi-új tervezőgárda közreműködésével végre megindulhatott.

A korábbi tervezési koncepció tarthatatlansága és a feltárások időközbeni előrehaladása miatt a tervezést teljesen új alapokra kellett helyezni. Meg kellett találni a szakmailag megalapozott, hiteles, de korszerű válaszokat a romkonzerválás, a kiegészítések helyes aránya és a majdani funkciók megfelelő kialakításának kérdéseire. Mindezen célok elérésére, amelyeket tovább bonyolított a korábbi román kori palota maradványainak bemutatására vonatkozó igény, a következő alapvető kritériumokat vettük alapul és vittük végig következetesen a tervezés során:

- a meglévő és bemutatandó falmaradványok lehetőség szerint szerves részét képezék az épületnek;
- az épület kialakítása utaljon a feltételezett előzményekre,
- simuljon bele a környezetbe,
- a Mecsekről és a környező magasabban fekvő részekről ne zavarja a Dóm látványát;
- az új felépítmény viselje magán a XX. század végének stílusjegyeit, és ne konkuráljon az eredeti műemléki értékekkel.

Az egyetem épülete kétszintes volt. A megmaradt terméskőfalak jórészt a földszint feletti födém síkjáig álltak. A falakban jelentős építészeti maradványok, nyílászorok, ajtóablakkávák, vakolattörödékek, padlóburkolat részletek maradtak fenn. Ezek megóvása, kiegészítése képezte a többütemű tervezés és megvalósítás első ütemét, ideiglenes tető védelme alatt. A legnagyobb kihívást ezen a téren az északi – az erősítési rendszer részét is képező – vastag fal jelentette. E falat a török hódoltság idején dúló harcok során a magyar csapatok berobbantották. Ennek következtében a földszinti falszakasz kidőlt, az emeleti falrész pedig lezuhant a robbantástól sérült emeleti ablakokkal együtt. A feltárás során ebben a romos állapotában került napvilágra, egy jelentős történelmi pillanatot idézve. Az építész tervezők e látvány minél teljesebb bemutatására törekedtek – nem kevés gondot okozva dr. Metzinger Ferenc statikus tervezőnek és a kivitelezőnek –, akik vé-

gül is kiválóan oldották meg ezt a nehéz és szokatlan feladatot. A szokásos romkonzerválási módszereket itt nem lehetett alkalmazni, hiszen nem falmaradványok megóvásáról volt szó, hanem gyakorlatilag egyfajta törmelékhalom „romlott” állapotának fixálásáról és bemutatásáról.

A védőépület az alábbi három részre tagolódik:

- az egyetem épületére, a felső északi folyosóval,
- a keleti épületrészre,
- a nyugati román kori helyiségre.

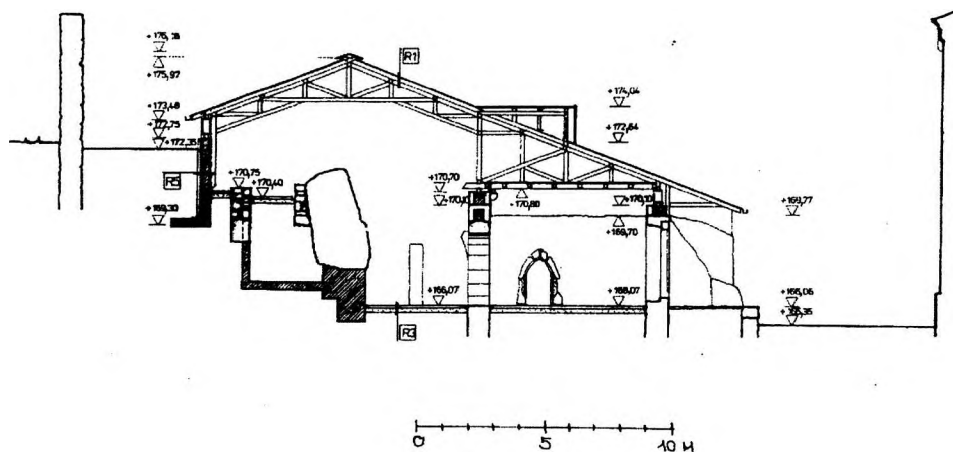
Az egyetemi épület

Az előzőekben felvázolt alapvető követelmények betartása érdekében meg kellett találni a lehetőségét annak, hogy a fesztávok leszűkítésével az egyetem eredeti terméskőfalai tartószerkezetként funkcionálhassanak. A déli és középső falak kiegészítésekkel, erős teherhordó koszorúk beépítésével végül is alkalmassá váltak valamiféle könnyű tetőszerkezet hordására. Ez lehetőséget biztosított a déli terem sor belső tereinek részleges rekonstrukciójára.

Az egyetem hátsó folyosójának lezárását képező romos falat tartószerkezetként természetesen nem vehettük figyelembe, de ez nem is volt célunk, mert egyrészt az egyetem északi fala mögött húzódó román kori falmaradványokat is be kellett foglalni az épületbe, másrészt az épületen belüli egyik fő történeti és műemléki érdekesség maga a berobbanás következtében hatalmas darabokban lezuhant emeleti fal egymásra és a törmelékekre támaszkodó tömbjeinek és az egyben maradt – deformálódott – vasrácsos, kőkeretes ablakoknak a látványa.

A középfőfal azon szakaszából, amely a robbantással szemben volt, csak kevés maradt fenn. Itt csak egy alacsony mellvéd falat építettünk vissza, jó átlátást biztosítva a központi térből a romfalra. A két szomszédos helyiség közötti íves átjárót egyértelműen rekonstruálni lehetett.

A védőépület északi lezárását támfalként is működő, vasbeton alapokra épített téglafal képezi. Így módon a védőépület északi oldalán körülbelül 4 méterrel magasabban fekvő szint alakult ki, amelyről áttekinthető az egyetem szinte teljes területe.

Keresztmetszet a magna aulán keresztül

Ahhoz, hogy a magunk elé állított követelményeknek eleget tegyünk, a tetőnek minél alacsonyabb hajlásúnak és könnyűnek kellett lennie. További törekvésünk volt, hogy a hely igényességének megfelelően elegáns legyen, de ne attraktív – ne vonja el a figyelmet a műemléki értékekről. A megvalósult rácsos szerkezetű, rejtett csavaros összeépítésű, hőszigetelt, 21 fokos hajlásszögű, aszimmetrikus, fa nyeregtető-szerkezet mindezen kritériumoknak megfelel, s míg a déli traktusban szerves része az egyetemi épületnek, északon az egyetem falaitól elrugaszkodva valódi védőtetőként szolgál. Déli irányban a tető nagy ereszkiüléssel védi és szervesen belefoglalja az együttesbe a megmaradt járófelületet. A héjalás, színében idézve az ásatást megelőző zöldellő domboldalt, zöldre színezett Lindab síklemez. Eredendően a Dóm lefedéséhez hasonlóan előpatinásított rézlemez tetőfedést terveztünk, ám a költségkímélés érdekében változtattunk a megvalósítás során ezen. Az eredmény gyakorlatilag ugyanazt a hatást kelti, mint az eredeti elképzelés. (Egyetlen apró hiányosság, hogy a Lindab rendszerrel járó hófogórács hangsúlyosabb a szándékoltnál. A tetőszerkezet kivitelezője, a Barbakán Építőipari Kft. igényes, kiváló munkát végzett.)

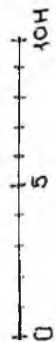
A védőépület alkalmas arra, hogy a kialakított zárt terekben kiállítóhelyiségek működjenek. Megközelítésük a nyugati terem új homlokzati falában nyitott kapuzaton, szélfogón át történik. A teremben jegyváltó hely és ruhatár is létesül, amelyek az épületgépeszeti csatlakozásoknak is helyet adnak. A déli helyiségsor felett, a tetőszerkezethez csatlakoztatva, az eredeti mennyezet feltételezett magasságában kazettás rendszerű, áttört fafödém készül közvetlenül a középfőfalba elhelyezett, a helyszínen előkerült fali konzolkövek fölé, érzékeltetve az eredeti tereket. A felső északi folyosó, amelyet az egyetem felé, a romos falak mentén fémkorlát határol, külön látogatható az épület mögötti falszorosból nyíló nyugati ajtón át.

Gondot okozott a tervezés során a természetes megvilágítás kérdése, mivel gyakorlatilag csak az északi homlokzat állt rendelkezésre bevilágító ablakok céljára. Végül úgy oldottuk meg a feladatot, hogy a déli fal felett szalagablaksort alakítottunk ki, ez nem zavarta a középkori homlokzatot, sőt a tető lebegtetésével érzékelhetővé vált, hogy az épület eredendően magasabb volt. Tető-felülvilágítókkal is segítettük a természetes megvilágítás növelését.

Valódi gazda híján és pénzügyi okok miatt a helyreállítás lelassult. A befejező munkák nagy része, így a padló kialakítása még nem készült el. Az alsó szintű helyiségek az eredetiek megfelelően 20x20 centiméteres téglaburkolatot kapnak, a falak mentén keskeny kiszellőztető kavicsággal, vörösréz szegélyrésszel. A kivitelezés során előkerülő leletek sok helyen a tervek módosítását követelték. Így történt ez a központi teremben is, ahol az egyetem építése előtti korból származó alapmaradvány került elő, amely egy szabadtéri, feltehetőleg lóvontatású keverő- vagy őrlőberendezés része volt. Ez olyan ipari műemléki érdekesség, hogy *in situ* meg kell tartani a maga amorf alakjában, a padlóburkolat megfelelő kialakításával, utalva az eredeti kör alakú formára. A felső tér padlóburkolata lényegében megegyezik az alsó terekével. A berobbantott fal ablakai mögött kialakított aknákra és az északkeleti sarkon lévő román kori romterület felett készített hídra üvegjárda kerül.

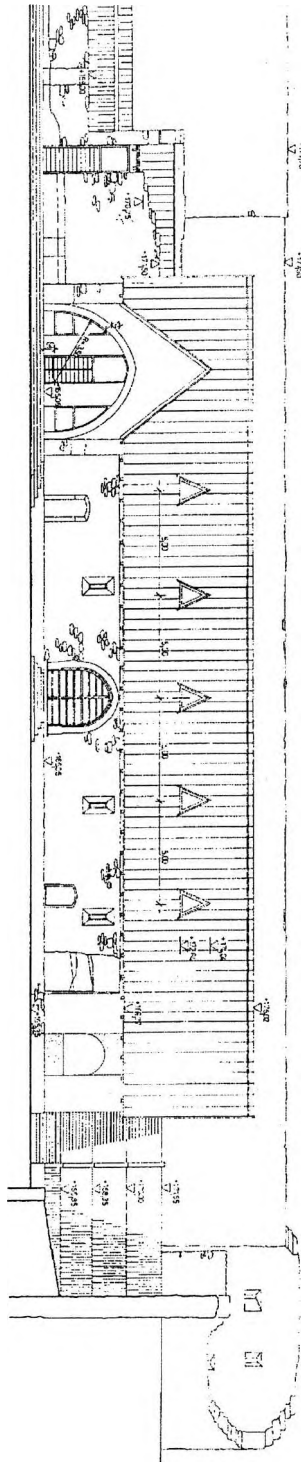
A keleti épületrész

Az egyetemi védőépület fedélszékének keleti irányba történő kiterjesztésével fedett, nyitott teret alakítottunk ki az itteni épületmaradványok védelmére és romkertszerű bemutatására. Zárófala, egyben a teljes védőépület keleti homlokzata téglából épült. Bejárata a középkori épület bejáratának tengelyében létesült. A zárt épületrésszel a kapcsolatot az északi folyosóról nyitandó ajtó biztosítja, amelyhez lépcsőfeljáró vezet. A fedett területen az eredeti lejtésnek megfelelő szabálytalan terméskőburkolat készül.

499

0 5 10 M

Déli homlokzat (Schönnerné Pusztai Ilona rajza)

A nyugati román kori helyiség

A nyugati épületrész feltárt faltöredékei a kutató régészek véleménye szerint egy román kori torony maradványai. Ennek érzékeltetésére a védőépületet úgy alakítottuk, hogy a terméskőfalakat a tető síkja fölé emeltük változó falkorona-magassággal, csak a déli bejárat rész fölött biztosítva kis kiülésű előtetőt.

A tetőszerkezet és héjalás azonos az egyetemi tetővel, formailag azonban alacsonyhajlású félnyereg.

A helyiség bejárata nem került elő a régészeti feltárás folyamán, az azonban bizonyos, hogy a déli oldalon lépcsőfeljárt volt, amely részlegesen rekonstruálható. Az előzőek figyelembevételével a külső bejáratot felülvilágítóval alakítottuk ki, hogy új volta egyértelmű legyen. Hasonló megfontolás szerint készült a nyugati ablak.

Homlokzatok

Külső látványában a teljes épületegyüttes egységként jelenik meg.

A nyugati oldalon a román kori helyiség kőarchitektúrájú, töredékes, toronyszerű megjelenése dominál, mögötte kontúrszerűen jelenik meg az egyetemi védőépület részint terméskő, részint vakolt téglaszerkezetű ormfala.

Az északi homlokzatot – amely a maga egyméteres magasságával szándékosan hangsúlytalan – kemény mészkőlábazat fölötti, ablaknyílásokkal szabdaltságot a vakolt téglafal alkotja.

A keleti homlokzat félköríves árkádsorával ezen a területen nem idegen. A Dóm nyugati főbejáratánál álló úgynevezett „Gosztonyi-kőtár” patinás homlokzati architektúráját idézi.

Igazán fontos szerepe az egykori történeti megközelítési iránynak is megfelelő déli homlokzatnak van, amely kőkeretes bejáratával, restaurált lőrészszerű ablakaival, rusztikus terméskő architektúrájával gyakorlatilag maga az eredeti homlokzat. Ezen az oldalon a nyugati terem homlokzata teljes egészében hiányzott. Itt alakítottuk ki, téglaboltív alatt, az épület főbejáratát. A másik oldalon a homlokzatot a keletről beforduló árkádsor egy nyílása szegélyezi. (A teljes objektum kivitelezését – a tetőszerkezet kivételével – az Engländer BT végezte igen nagy hozzáértéssel, szakértelmével sok segítséget nyújtva a tervezőnek a szokatlan feladatok technikai megoldásában, és rugalmasságával elősegítve a megvalósulás során előállt váratlan, új helyzetek leküzdését.)

Az épület befejezése után itt mutatják be „A pécsi középkori egyetem története és az Aranyos Mária-kápolna gótikus szobrai” című kiállítást, melynek forgatókönyve az ásatást vezető régészek irányításával már elkészült.*

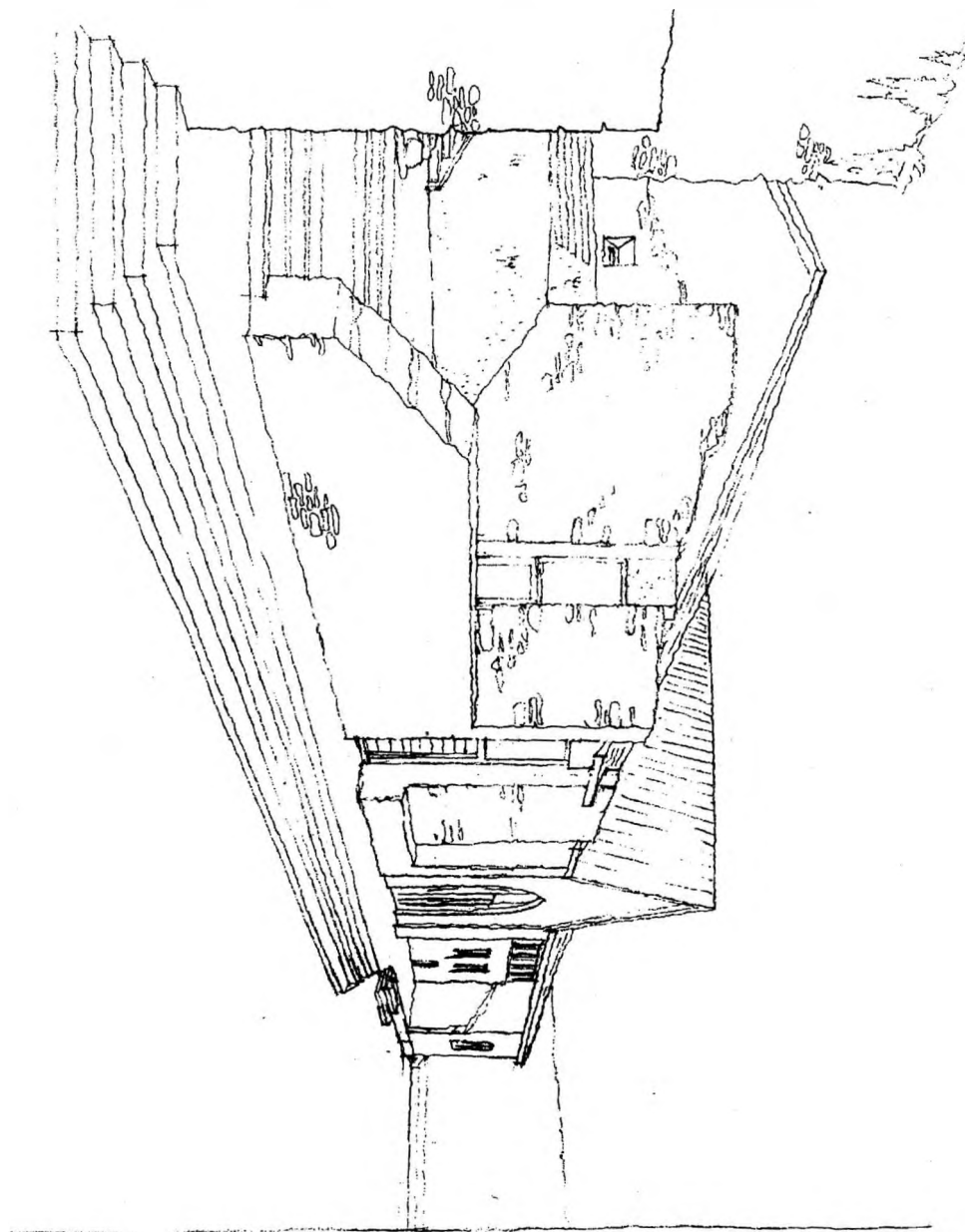
A középkori egyetem környezete

A pécsi Püspökvár északi területe ma még nagyrészt el van zárva a közönség elől. A teljes rekonstrukció befejezésének idejét még megbecsülni sem tudjuk, pedig a középkori egyetem mellett ez a terület további helyreállításra és bemutatásra érdemes értékeket is rejt:

Az Aranyos Mária-kápolna alapfalai és a „Gosztonyi-kőtár”

A leendő kiállítás fő látványosságának számító középkori szoborlelet a kápolna területén került elő, annak pusztulása előtt egyértelműen hozzá tartozott. E rangos épületből sajnálatos módon csak a terméskő-alapfalak maradtak meg, kis szakaszon a felmenő falak csonkjaival. Terveink szerint e falak részleges megemelésével romkert alakítható ki a püspöki magtár és a középkori egyetem közötti területen. A kápolnában új oltárkő elhelyezésével lehetőség teremtődik szabadterei misézőhely kialakítására is.

* Lásd G. Sándor Mária írásának idevonatkozó részét [489–492. o.]. (A szerk.)

Távlati kép délnyugatról (Schőnerné Pusztai Ilona rajza)

Ma a romterületbe benyúlik a „Gosztonyi-kőtár” északra forduló szárnya, így a két objektum helyreállítása összefügg. A kőtár a Dóm nyugati előterében a harmincas években épült Gosztonyi Gyula építész tervei szerint, és árkádíves homlokzatával előnyösen zárja északról a teret. Az árkádívek alatt a püspökség tulajdonában lévő barokk kőanyagot állítottak ki. A kőtár ma aggasztó műszaki állapotban van. Helyreállítása fontos feladat. Beforduló szárnyának lerövidítésével válik kiegészíthetővé a középkori kápolna alaprajza. Az átépítés lehetővé teszi, hogy ebben a beszűkített szárnyban helyezzük el a középkori egyetem kiszolgáló- és gépészeti egységeit, kazánházát. A komplett kiviteli terv már rendelkezésre áll.

A feljárat az Aranyos Mária-kápolna teraszára a „Gosztonyi-kőtár” és a kápolna déli fala között alakítható ki, közvetlen kapcsolatot teremtve a Dóm és az egykori rangos sírkápolna között.

A Keresztelő Szent János társaskáptalan és a XVIII. századi volt udvarmesterház

A középkori társaskáptalan falmaradványai a XVIII. századi csehsüveg-boltozatos, barokk épület alatt, illetve északi szomszédságában kerültek elő a nyolcvanas években. Az elbontott középkori templom köveit beépítették a későbbi épület falaiba. A volt udvarmesterház felújítását igen rossz műszaki állapota indokolja. Szép, boltozott belső terei alkalmasak kiállítás elhelyezésére. Az alapfalmaradványok helyreállítás és konzerválás után romkertként funkcionálhatnak.

A Püspökvár erősítési rendszere és az északi várterület

A várat nyugati és északi oldalon kettős falöv, keleti oldalon egyszeres zárófal veszi körül. A külső falak és a keleti zárófal helyreállítása az 1970-es évektől kezdve folyamatosan zajlott. Hátralévő feladat még a belső fal, a falszoros, valamint az északkeleti, kör alakú sarokbástya helyreállítása és bekapcsolása a vár megtekinthető északi területébe.

A tervek szerint a középkori egyetem tömbje mellett lépcsőfeljáratok vezetnek a védőépület északi falával határos falszoros szintjére, ahol a régi falak között sétaút alakítható ki pihenőhelyekkel. Innen jó kilátás nyílik egyrészt a Mecsek felé, másrészt a Püspökvárra, beleértve a helyreállított Aranyos Mária-kápolna romkertjét.

A leírtakban igyekeztünk képet adni arról a sokrétű munkáról, amelyet e rendkívül gazdag történeti területen eddig végeztünk, és arról a számos feladatról, amely még várat magára. A Püspökvár, a Dóm környezetében páratlan kulturális, idegenforgalmi együttes kialakítására nyílik lehetőség. Nagy mulasztás lenne, ha nem élnénk vele.

HAGYOMÁNYTISZTELET ÉS FORRÁSKRITIKA

Boda Miklós: Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok

Bizonyára számosan vagyunk úgy, hogy valakinek a tanulmányai megvannak ugyan otthon, többé-kevésbé teljes a gyűjteményünk, vagy legalább tudni véljük, hol keressük, ami hiányzik, ám amikor szükség van rájuk, akkor elnyeli őket a könyvespolc otthon és a könyvtárban. A Pro Pannonia Kiadó jóvoltából Boda Miklós legfontosabb munkáit ezután nem kell ekképp vadászniuk. A tanulmánykötet megjelentetésével a kiadó ismét fontos munkával gyarapította a magyar művelődéstörténetet.

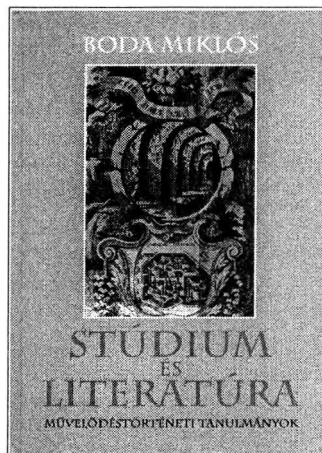
A kötet időrendbe sorolt tanulmányai a témák szerint három nagy egységre oszthatók. Az első rész a középkori pécsi egyetem kérdéseit vizsgálja, a második a XV. századi humanizmus, elsősorban Janus Pannonius költészetéhez kapcsolódik; a harmadik rész munkái a Klimó Könyvtár régi anyagával foglalkoznak. A Vizkelety Imre Zrínyi-kultuszáról szóló zárotanulmány a XIX. századi Pécs művészet- és művelődéstörténetéből veszi témáját.

Az alábbiakban helyszűke és ismerethiány miatt számos tanulmányt csak röviden szeretnék ismertetni. Részletesebben az egyetemtörténeti és a Janus Pannonius-tanulmányokat érdekelem, az előbbieket a téma fontossága, az utóbbiakat a közös szakterület miatt.

A középkori egyetemről, illetve annak legkiválóbb kutatójáról, Petrovich Edéről szóló tanulmányok talán leginkább rokonszenves vonása a kultikus megközelítések kritikus szemlélete. Kultikus megközelítéseken azokat értem, amelyek az egyetem helyének megtalálásában, illetve fennállásának meghosszabbításában lelik meg céljukat, jó esetben az ellentmondó adatok feltüntetésével, rosszabb esetben azok ignorálása árán. Boda Miklós tanulmányaiban nem pusztán rámutat az ilyen megközelítések korlátaira, hanem alternatív megközelítéseket, megoldásokat kínál.

A hely és az idő kérdését a pécsi egyetem esetében a szűkebb szakmai szempontok mellett mindig is meghatározta a hiány: az, hogy a város, noha az országban elsőként adott helyet egyetemnek, századokra elveszítette azt. Érthető, hogy a pécsi egyetem kutatását kezdettől fogva meghatározza a hely szűkítése és az idő tágítása: az, hogy a pécsi egyetem helyét – egyetlen helyét – megtalálják, illetve hogy minél tovább kimutassák működését. Ki ne szeretne megállni az újjávarázsolt épületben, amelyben mintha még ott lebegne a magas tudomány szelleme, amely megtartó erő, esélyt adó bizonyosság a zűrzavaros jelenben? Másrészt ha már elhallgatott a tudomány, ki ne tulajdonítaná ezt szívesebben külső pusztításnak, mint saját tökéletlenségnek? Egy

*Pro Pannonia Kiadói Alapítvány
Pécs, 2002
196 oldal, á. n.*

ilyen központ minél részletesebb rekonstrukciója nyilván a múlt szimbolikus támaszát adná a kései utódoknak is. És igazán csak ez volna képes erre: minden más megoldás csak ronthat a lehetőségen. Ha például nem egy, hanem több, nem eleve egyetemi épületben folyt volna az oktatás, ha a hazai érdeklődés hiánya miatt már alapítása évszázadában, jóval a török hódítás előtt megszűnt volna az egyetem, ha feltárt emlékeiről kiderülne, hogy térben-időben máshová tartoznak...

Ma, az újraegyesült egyetem idején talán elérkeztünk oda, hogy a szimbolikus megsemmisülés veszélye nélkül hallgassunk a kultikus szemlélet kritikájára. A város és az egyetem számára sokkal fontosabb lehet a jelen tudományának színvonala, a nyugodt, aprólékos, a negatív eredményektől sem visszariadó kutatás – olyan, amilyen Boda Miklós tanulmányaihoz vezetett.

Az első egyetemtörténeti tanulmány a pécsi egyetem keletkezésének körülményeit vizsgálja, új adatok bevonásával. Az már korábban is tudott volt, hogy a padovai jogtudós, Bartolomeo Piacentini az egyetomalapítás évtizedében meghívást kapott Nagy Lajos udvarába. Ez a meghívás talán Vilmosnak, az egyetem majdani alapítójának volt köszönhető. Boda rámutat arra, hogy a más magyar kapcsolatokkal is rendelkező Piacentini 1367 nyarán követségben járt a pécsi egyetemről határozó V. Orbán pápánál Viterbóban, s talán ez is hozzájárult a döntéshez. A tanulmány még egy tudóst bevon az egyetomalapítás vizsgálatának körébe, az Ágoston-rendi teológus Radolphus de Castellót. Ő 1367-ben néhány nappal szeptember elseje, az egyetomalapítás megerősítésének dátuma előtt érkezik meg magyarországi követségéből Viterbóba. Az ő és az Ágoston-rend korabeli európai szerepe kapcsán a szerző feltételezi, hogy a Pécsen is kolostorral bíró rend nemcsak az egyetem alapítása körüli diplomáciai ügyekben, hanem a képzésben is szerepet kapott.

A következő két, az egyetem kutatástörténetét átgondoló tanulmány végigköveti, hogy a hely kutatása a hajdani déli városgarnitúránál megtalálni vélt bencés kolostortól miként vezetett az első, egyeteminek tartott címerkő lelőhelyén, a mai Széchenyi téren át a XVII. századi török utazó, Evlia Cselebi által a hajdani egyetem színhelyének megjelölt belső várig. A belső várbeli elhelyezés kapcsán Boda a török utazó munkája mellett kortárs magyarországi forrásokat is bevon kutatásaiba. Például évtizedekkel Cselebi előtt Vinkovics Benedek pécsi püspök már tud a püspöki székház melletti pécsi Akadémiáról. Boda feltételezése szerint a püspök, aki a török által birtokolt székhelyét csak kívülről szemlélhette, Istvánffy Miklós magyar történetének, a pécsi „gymnasium literarum” ottani említésének hatására kerestette az egyetem nyomait. Vagyis eszerint az első, úgymond helyszíni megfigyelést is már a múltkeresés motiválhatta, sőt az is feltehető, hogy a török utazó figyelmét a helyiek már egy újrakonstruált múlt emlékére hívták fel, vagyis a kultikus hagyományteremtés kezdete a XVII. század első harmadára tehető. Ugyanakkor Boda rámutat arra, hogy Evlia Cselebi leírása megengedi más, a belső várban található épületek egyetemenként történő azonosítását is; azt sem zárja ki, hogy a szóban forgó oktatási intézmény lehetett akár a káptalan iskolája is. A tatárjárástól a török időkig töretlenül fejlődő pécsi káptalani iskolát szerinte legalább olyan fontosnak kell tartani mind a pécsi oktatás története, mind az oktatás helyéül feltételezett épület, épületek funkciója szempontjából. A kizárólag az egyetem hajdani érdemeire koncentráló kutatás képviselői – amint azt Boda találónan megállapítja – „a jót az egyetem példájának, a kevésbé jót pedig az egyetem megszűnésének, illetve alacsonyabb szinten való továbbélésének tulajdonították”.

A tanulmányok foglalkoznak egy újabb címerlelettel is. Ezt az egyetem épületekén feltárt emlék török kori rétege alatt találta a feltárást vezető régész, G. Sándor Mária. Érvétele alapján vált ez a címer az egyetem jelenlegi címerének alapjává. Úgy tűnik, ez a feltevés szintén a kultikus hagyományteremtés körébe sorolható: jóllehet G. Sándor Mária többször is módosított álláspontja után is ragaszkodik ahhoz, hogy a címer az egyetemhez köthető, ha másként nem, az egyetomalapító Vilmos püspök személyén keresztül. A

szerző Vilmos elődjét, Neszmélyi Miklós püspököt sem zárja ki kutatásaiból; az ő itáliai kapcsolatai figyelembevételével azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy az úgynevezett egyetemi címerben a pécsi püspökség címerét tisztelhetjük. Ezek szerint az is elképzelhető, hogy a püspökség címere szerepel az újjászületett pécsi egyetem zászlóján. Rendkívül rokonszenves, hogy a kritika nem vezet el a címer megváltoztatásának igényéhez, sőt a szerző kifejezetten javasolja a címernek mint az első pécsi egyetemet is magába foglaló egyházi kultúra jelképének megtartását.

A Petrovich Ede egyetemtörténeti munkásságával foglalkozó tanulmányban a nagy tudós mint példakép jelenik meg: Boda tőle örökölte a körültekintő, a megoldási lehetőségek mellett a problémákat számon tartó megközelítésmódot. Az egyetemtörténet számára talán a legfontosabb annak hangsúlyozása, hogy Petrovich, akárcsak Boda és az általa idézett Tonk Sándor, egyaránt megállapította: „a legtöbb nyugati egyetemen az előadások nem egy központban folytak, hanem több helyen, olykor bérelt helyiségekben, a teológiai kar néha egyes kápolnákbán. Péccett sem kereshetünk egyetlen épületet, mely ott-hona lett volna az egész egyetemnek.”

A tanulmányok második nagy csoportja a magyarországi humanizmus történetével, első sorban Janus Pannoniusszal foglalkozik. A Janusszal foglalkozó írások közé illesztette a szerző a Gregorius Tifernas V. László király halálára írt versét értelmező, illetve Tifernas életét és magyarországi kapcsolatait áttekintő dolgozatát. A Janus-tanulmányok témái gyakran összefüggenek, ezért a tartalmi összefoglaló helyett talán érdekesebb néhány érdekes részlet kiemelése.

Ilyen a szerzőnek az a körültekintően alátámasztott feltételezése, hogy Janus egyik, Borso d'Este ferrarai őrgrófhhoz intézett elégiáját a kortárs humanista kéziratgyűjtő Giovanni Aurispa nevében írta. Ennek kapcsán hadd térjek ki a *Búcsú Váradtól* kiadása kapcsán megfogalmazott egyik feltevésre. Eszerint az ismert Janus Pannonius-búcsúvers 1465-ben keletkezett, és azt Janus nagybátyja, patrónusa, az esztergomi érseki szék felé tartó Vitéz János nevében írta volna. Ezt korábbi tanulmányomban azzal cáfoltam, hogy Janus ritkán írt más nevében verseket, s aligha tehetett így a Várad-vers esetében is. Más munkák mellett a fenti Aurispa-azonosítás is példa lehet arra, hogy ez a cáfolat egyszerű tudatlanságon alapult.

A Janus-kéziratok hagyományában olyan fontos sevillai kódexekkel kapcsolatban Boda igen figyelemreméltó érveket sorol fel amellet, hogy a magyarországi kéziratos hagyomány elején számolnunk kell a költő szövetségese és utolsó vendéglátója, Thuz Osvát zágrábi püspök közvetítésével. Boda az elsők között hívja fel a figyelmet annak az érvelésnek a hibáira, amely a sevillai kódexek javításait magának Janus Pannoniusnak tulajdonítja.

Janus utóéletének kutatását számos adalékkal gazdagítják a tanulmányok. Boda hívta fel a figyelmet például arra, hogy Janus sokat idézett sírfelirata megtalálható Otto Aicher sírversgyűjteményében is, ferrarai helymegjelöléssel. Ha így van, akkor alighanem egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy a sírverset a költő ferrarai barátai és tisztelői állították emlékjelül, s Aicher közlése révén az itáliai Janus-kultusz egyik legkorábbi dokumentumát ismerjük meg.

A méltán híres Klimó Könyvtár módszeres átvizsgálása révén tett felfedezéseket a szerző három tanulmányából ismerhetjük meg. Az első a humanista főpap, a XVI. századi rekatolizáció egyik első szervezője, Oláh Miklós könyvtárának egy a Klimó-gyűjteményben fellelt újabb darabjáról szól: ez Albertus Pighius ortodox egyházvédő főműve, *Az egyházi hierarchia igazolása*. A bejegyzések tanúsága szerint a könyv ajándékozója II. Lajos özvegye, Habsburg Mária királyné, akinek Oláh a könyv megjelenésének évében (1538) már hét éve titkára volt. Boda felhívja a figyelmet arra, hogy ebben az időszakban a korábbi

Erasmus-tisztelő humanista Oláh álláspontja megváltozik, mintegy igazodik az Erasmus reformjait részben átvevő, részben azonban elítélő egyházéhoz; ha nem is kiváltója, legalábbis dokumentuma ennek a változásnak az Erasmust is bíráló, „ortodoxnál is ortodoxabb” szerző munkája.

A Klimó Könyvtárbeli kutatások részbeni összefoglalása a *Hároni évszázad könyvtörténeti emlékei...* című, a téma kutatásában megkerülhetetlen tanulmány. Az adattárral ellátott munka részletesen számba veszi egyrészt a neves XVI. századi jogtörténész, Mossóczi Zakariás tulajdonosbejegyzését tartalmazó könyveket, illetve a könyvtár jezsuita eredetű munkáit. Arra következtet, hogy ezeket a munkákat a jezsuita rend különböző könyvtárai-ból vásárolták, illetve a rend megszűnése után mentették át. A dolgozat ezután Nádasdy Ferenc könyvtárának hat, a Klimó Könyvtárban őrzött könyvét értékeli mint a XVII. századi főúr klasszikus műveltségének és politikai nézeteinek dokumentumait. A zárórész tanulsága szerint Klimó György korai könyvei ugyan még nem mutatják azt a nagy formátumú püspököt, akivé vált, de már erre a gyűjtésre is jellemző a jogi és történeti érdeklődés.

A harmadik tanulmány a könyvtári kutatások során szerencsésen megtalált Kalmár György-kéziratot mutatja be. A XVIII. század sokoldalú egyéniségének korai munkája dicsőítő vers a frissen alapított firenzei Accademia dei Georgofili, Európa első mezőgazdasági akadémiajának tiszteletére. A költemény egyben bemutatkozás egy másik firenzei akadémia, az Egykedvűek Akadémiája (Accademia degli Apatisti) előtt.

A kötet zárótanulmánya Vizkelety Imre életpályáját, Zrínyi-kultuszának okait és dokumentumait tárgyalja. A XIX. század második felében Pécsen majdnem három évtizedet élő pénzügyi hivatalnok, pénzügyi, szeszipari, utazási szakmunkák szerzője és fordítója, festő, történész Boda szerint nemcsak a helyi, hanem a családi kapcsolatok, a távoli rokonság miatt is belefoghatott a költő és hadvezér portréjának lemásolásába, életének kutatásába.

Zárásképpen essék szó a kiadás színvonaláról. Amint a szerző az előszóban írja, nem törekedett a tartalom és a jegyzetelés egységesítésére. Az előbbivel egyet kell érteni, a human tudományok terén egy jó tanulmánykötet azokat a tanulmányokat tartalmazza, amelyek lényegében időtállóan bizonyultak, s amelyeknek javarészt a tévedései is tudománytörténeti dokumentumok. A jegyzetelés egységesítése viszont, úgy gondolom, fontos, de ennek hiánya miatt általában nem a szerzőnek kell szabadkoznia, s esetünkben különösen nem az ő dolga ez.

A szövegen látszik, hogy számítógépes változata a már megjelent tanulmányok beszkenelése által jött létre. Ez a módszer olykor elkerülhetetlen, s ilyenkor a szkennelés fontos segítség, de nem helyettesítheti a szöveggondozást. Ennek fogyatékosága több fontos probléma és hiányosság forrása lehet. Ez esetben bizonyosan az. Nincs mit tenni, muszáj leírni: a könyvben néhol hemzsegnak a hibák.*

* Nem tudni, lesz-e valaha, de ma bizonyosan nincs olyan karakterfelismerő program, amely hibátlanul dolgozik, különösen akkor, ha több nyelvet használó tanulmányokat dolgozunk fel vele. Galeotto Marzio nevének esetében például igen gyakran gondot okoz egy magyar nyelvre beállított, a szóvégi o-kat rendre ékezetelt olvasó program. Ráadásul minél jobb a karakterfelismerés, a megmaradt hibákat annál nehezebb észrevenni, mert a szemünk elé kerülő kép annál közelebb áll a helyes változathoz: például a XV. század és a XN. század esetén (43. o.), vagy akkor, amikor az „Emuszt” név áll az „Ernuszt” helyett (42. o.). Ezenkívül a legtökéletesebb szkennelt szöveg sem teszi egységessé a hivatkozásokat, a szóhasználatot s más formai jegyeket, s még kevésbé véd az elválasztás hibáitól (például mindenekelőtt a 73. oldalon). A beszkenelt változatot átnéző szerző, aki elsősorban nem a formára, hanem a tartalomra figyel, talán még kevésbé veszi észre ezeket a hibákat, mint a szöveggondozó. Az utóbbi feladata lett volna a helyesírás ellenőrzése – még a számítógépes helyesírás-ellenőrzés is kiszűrt volna számos hibát. Ugyancsak a szöveggondozó dolga lett volna a hivatkozások már említett egységesítése csakúgy, mint a kifejezé-

Különösen nagy az efölötti szomorúság olyan tanulmányok esetében, amelyeknek korábbi megjelenésében a recenzens munkája is benne volt: amikor a 109–142. oldal között olyan hibák felett kell szomorkodnia, amelyek a korábbi változatban nem szerepeltek. Ezen a téren nem a szöveggondozónak, hanem inkább a kiadónak mint szervezőnek lett volna dolga, sok esetben igen könnyű dolga: ő kérhette volna el a korábbi munkák szerkesztőitől a tanulmányok számítógépes változatát. A fenti három tanulmány esetében bizonyosan megkapta volna (s akkor most szidhatnám saját egykori hibáimat hosszabban, boldogabban).

Boda Miklós munkássága sok tekintetben a folytonosságot jelenti Pécs tudományos életében: tudós társaival együtt a bölcsészkartól megfosztott városban is az egyetemhez méltó színvonalon végezte kutatásait. Sokakkal szemben neki megadatott az is, hogy az újjászületett pécsi bölcsészkar oktatásában és tudományos életében is részt vehessen. Nagy nyereség volna, ha a tanulmánykötetet összefoglaló monográfiák követnék.

* sek összehangolása: hogy ne legyen például a 7. és a 19. oldalon *stúdium*, míg a 12. oldalon *studium*. Végül rá várt volna egy olyan címloldal készítése, amely tartalmazza a bibliográfiai leírás alapadatait – ezekből három (a szerző neve, a kiadás helye és éve) hiányzik. A megannyi kiváló munkát kibocsátó Pro Pannonia Kiadó esetében különösen nehéz kijelentenünk: a szöveggondozás igen felületesre sikeredett.

A KÖZÉPKOR ESZTÉTIKAI FOGÉKONYSÁGA*

A középkori ember esztétikai érdeklődése

A középkor a klasszikus antikvitástól örökölte esztétikai problémáinak nagy részét, ám ezeket új jelentéssel ruházta fel azáltal, hogy a maga jellegzetesen keresztény ember-, világ- és istenképébe illesztette be őket. Más kategóriákat a biblikus és patrisztikus hagyományból vett át, de ezeket is törekedett az újfajta, rendszerező tudatosság által kialakított filozófiai keretek között elhelyezni. Mindennek következtében az esztétikai vizsgáldás vitathatatlanul eredeti formáját dolgozta ki. Ettől persze még úgy is tekinthetnénk ezekre a témákra, kérdésekre és megoldásokra, mint pusztán verbális örökségre, amelyet a hagyomány kényszerített rá a középkorra, de amely sem a szerzők, sem az olvasók lelkében nem keltett valódi visszhangot. Kimutatták, hogy a klasszikus antikvitás az esztétika problémáit fejtegetve és a művészi alkotás számára kánonokat javasolva a természetet tartotta szem előtt, míg a középkor ugyanezekről a témákról tárgyalva a klasszikus antikvitást; s hogy az egész középkori kultúra voltaképpen nem annyira a valóságot dolgozza fel, mint inkább a kulturális hagyományt kommentálja.

Ez a nézőpont azonban nem ad teljes képet a középkori ember kritikai viszonyulásáról. Amellett, hogy az ókorból örökölt fogalmakat az igazság és bölcsesség hordozóiként tisztelték, s a természetre úgy tekintettek, mint a transzcendencia visszatükröződésére, s mint akadályra és gátra, a középkor egyszersmind friss érdeklődéssel fordult az érzékelhető valóság minden aspektusa, így többek között annak esztétikai fogalmakkal leírható érzéki befogadása felé is.

Ha felismerjük a középkori fogékonyságnak a természet és a műalkotás szépségére adott spontán válaszáat – amelyet ugyan ösztönözhetett az elmélet, ám amely mindenképpen túllépett annak könyvízü szárazságán –, úgy bizonyosak lehetünk benne, hogy a középkori filozófus a szépségről beszélve nem pusztán elvont fogalommal operál, hanem valóságos élményekre hivatkozik.

Kétségtelen, hogy a középkor ismerte a pusztán értelemmel felfogható szépséget, az erkölcsi harmónia és a metafizikai ragyogás szépségét, amelyet mi csupán úgy érthetünk meg, ha igazán nagy szeretettel igyekszünk a kor mentalitásának és fogékonyságának mélyére hatolni. Ilyen értelemben írja Curtius (1948, 12.3.), hogy „amikor a skolasztika a szépségről beszél, ezen Isten egyik attribútumát érti. A szépség metafizikájának (ahogyan például Plótinosz kifejtette azt) és a művészet elméletének számára semmilyen köze sincs egymáshoz. A »modern« ember azért értékeli túlzottan magasra a művészetet, mert elvesztette az értelmileg felfogható szépség iránti érzékét, amely a neoplatonizmusnak és a középkornak még sajátja volt. (...) Olyan szépségről van itt szó, amelyről az esztétikának fogalma sincs.”

* Az itt olvasható írás Umberto Eco *Arte e bellezza nell'estetica medievale* (Bompiani, Milano, 1987) című kötetének második fejezete. A magyar kiadás *Művészet és szépség a középkor esztétikájában* címmel megjelenés előtt áll az Európa Könyvkiadónál.

Ám nem szabad, hogy a hasonló megállapítások gátat vessenek a középkor esztétikai elméletalkotása iránti érdeklődésünknek. Hiszen a középkori ember számára az értelemmel felfogható szépség megtapasztalása is erkölcsi és pszichológiai valóság volt, s ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyva nem érthetjük meg kellően a kor kultúráját. Másfelől a középkor, miközben esztétikai érdeklődését kiterjesztette a nem érzékileg befogadható szépségre, egyszersmind analógiák, kifejtett vagy burkolt párhuzamok révén számos nézetet megfogalmazott az érzékelhető szépségről, a természet és a művészet szépségéről is. A középkori ember esztétikai érdeklődésének köre a mienknél sokkal tágasabb volt, s a dolgok szépsége iránti figyelmüket gyakran a szépség mint metafizikai adottság tudata keltette fel. Ugyanakkor azonban létezett a mindennapi ember, a művész és a műélvező ízlése is, amely igen erőteljesen fordult az érzékileg befogadható részletek felé. Ezt az ízlést, amelynek meglétét számos forrás igazolja, a korabeli elméleti rendszerek megpróbálták olyan módon igazolni és irányítani, hogy az érzékelhető iránti fogékonyság soha ne legyen erősebb a spirituális iránti odaadásnál. Alkuin elismeri, hogy könnyebb szeretni „a szép külsőt, az édes ízeket, a kellemes hangokat” és hasonlókat, semmint Istent (lásd *De rhetorica*, in: Redl, 1988. 240.). De ha azzal a céllal gyönyörködünk ezekben a dolgokban, hogy általuk egyre jobban szerethessük Istent, úgy kielégíthetjük az *amor ornamentis*, a fényűző templomok s a szép ének és zene iránti vonzódásunkat is.

Az az elképzelés, hogy a középkor erkölcsi alapon utasította el az érzéki szépséget, nem csupán a korabeli szövegek felületes ismeretéről, hanem a középkor gondolkodásmódjának alapvető félreértéséről is tanúskodik. Sokatmondó ellenpéldával szolgál erre a misztikusoknak és rigoristáknak a szépséghez való viszonyulása. Nyilvánvaló, hogy korosztálytól és helytől függetlenül a moralisták és aszkéták sem olyan lények, akikre egyáltalán ne hatna a földi örömök vonzereje. Épp ellenkezőleg, másoknál jóval intenzívebben érzik át azt, s az aszketikus fegyelem drámája éppen a földi dolgok iránti érzékenység és a természetfölötti iránti odaadás feszültségén alapul. Ha pedig e fegyelem eléri célját, úgy a misztikus és az aszkéta az ellenőrzése alá vont érzékek békéjében végül elnyeri, hogy a világ dolgait nyugodt tekintettel szemlélje, s olyan jóindulattal értékeli, amelyet az aszketikus küzdelem addig nem tett lehetővé számára. A középkori rigorizmus és misztika számos példával szolgál e kétfajta benső viszonyulásra, s egyszersmind sok igen érdekes dokumentummal a korabeli esztétikai fogékonyságra nézve.

A misztikusok

Közismert az a polémia, amelyet a ciszterci és karthauzi rend folytatott, elsősorban a 12. században, a templomokat betöltő fényűzés és figuratív ábrázolások ellen. A ciszterci rend szabályzata szigorúan megtiltotta a selyem, arany, ezüst, festett üveglablakok, szobrok, képek és szönyegek alkalmazását a templomokban (Guigo: *Annales*, PL 153. col. 655. skk.). Szent Bernát, Neckman Sándor, Fouilloi-i Hugó szenvedélyesen ostromozták ezeket a *superfluitasokat*, amelyek elvonják a híveket az imádságos áhítattól és összeszedettség-től. Ám mindeme kirohanások egy percre sem tagadták az ilyenfajta díszítés szépségét és gyönyörködtető voltát: ellenkezőleg, éppen azért küzdöttek ellene, mert világosan felismerték a belőlük sugárzó vonzerőt, s annak a szent hely elvárásaival való összeegyeztethetlenségét.

Fouilloi-i Hugó erről szólva *mira sed perversa delectatió*t, csodálatos és romlott gyönyörűséget emleget. Mint minden rigorista, ő is erkölcsi és társadalmi alapon definiálja a *perversió*t, s felteszi a kérdést: ékesíthetjük-e fényűzően a templomokat, amikor Isten gyermekei nélkülöznek. Ugyanakkor a *mira* kifejezés a díszítés esztétikai értékeinek nyilvánvaló elismeréséről tanúskodik.

Ugyanerről a világ szépségei által keltett lelkiállapotról számol be Szent Bernát is, amikor felsorolja, mi mindenről mondtak le a szerzetesek a világtól visszavonulván: „*Nos vero qui iam de populo exivimus, qui mundi quaeque pretiosa ac speciosa pro Christo reliquimus, qui omnia pulchre lucentia, canore mulcentia, suave olentia, dulce sapientia, tactu placentia, cuncta denique oblectamenta corporea arbitrati sumus ut stercora...*” („Mi azonban, akik már kiváltunk a népből, akik Krisztusért a világ minden értékes és szép dologáról lemondunk, akik mindazt, ami a szemet gyönyörködteti, ami ékes hangzású, kedves illatú, édes ízű, kellemes tapintású, szóval valamennyi testi gyönyörűséget undokságnak tartunk...” [Apologia ad Guillelmum abbatem, PL 182. col. 914–915., ford. in: Éber, 1909. 45.]

Még az elutasítás indulata és a végső durva kirohanás sem leplezheti előlünk a megtagadott dolgok iránti eleven fogékonyságot és a vágyakozás fájdalmanak finom felhangját. Ám ugyanez az Apologia ad Guillelmum egy másik helyen még nyilvánvalóbb bizonyítékát nyújtja az esztétikai érzékenységnek. A túlságosan tágas és túlságosan sok szoborral díszített templomok ellen kifakadó Szent Bernát olyan érzéketlen képet ad a Cluny-stílusú templomokról és a román kori szobrászatról, amely a leíró kritika iskolapéldájául szolgál; s ahogyan bemutatja, amit elutasít, egyszersmind ráébreszt bennünket, mennyire paradox is a megvetés, amit érez, miközben rendkívüli finomsággal elemzi azokat a dolgokat, amelyeket nem akar látni. Támadása először a templomépületek mértéktelen nagysága ellen irányul: „*Omitto oratoriorum immensas altitudines, immoderatas longitudines, supervacuas latitudines, somptuosas depolitiones, curiosas depictiones, quae dum orantium in se retorquent aspectum, impediunt et affectum, et mihi quodammodo repraesentant antiquum ritum Iudaeorum.*” („Nem szólok az imaházak rengeteg magasságáról, mértéktelen hosszáról, fölösleges szélességéről, pompás díszítményeiről, sajátosság festményeiről, amelyek, magukra vonván az imádkozók tekintetét, egyszersmind buzgalmukban is megakadályozzák őket, és bizonyos tekintetben a zsidók régi szokását juttatják eszembe.” [PL 182. col. 914.; ford. in: Éber, 1909. 45.]

Ez a temérdek gazdagság vajon nem arra szolgál-e, hogy még többet vonzzon, s ösztönözze a templomok javára tett adományokat? „*Auro tectis reliquiis signantur oculi, et loculi aperiuntur. Ostenditur pulcherrima forma sancti vel sanctae alicuius, et eo creditur sanctior, quo coloratior.*” („Az arannyal borított ereklyék hizlalják a szemet és megnyitják a pénztárakat. A szenteket és szent nőket a legszebb alakban ábrázolják, és annál szentebbeknek tartják őket, minél művészebb kivitelűek.” [PL 182. col. 915., ford. in: Éber, 1909. 46.]

Szent Bernát nem vonja kétségbe az esztétikai hatást, hanem annak a vallástól idegen célú, a haszonlesést szolgáló alkalmazását kárhoztatja. „*Currunt homines ad osculandum, invitantur ad donandum, et magis mirantur pulchra quam venerantur sacra.*” („Az emberek csak úgy szaladnak, hogy megcsókolják őket, és egyszersmind adakozzanak is, de inkább a szépségüket csudálják, semhogy szent voltukat tisztelnék.” [Uo.]

Az ékesség elvonja a figyelmet az imádságról. Akkor pedig mire való az oszlopfőkön látható megannyi szobor? „*Ceterum in claustris, coram legentibus fratribus, quid facit illa ridicula monstruositas, mira quaedam deformis formositas ac formosa deformitas? Quid ibi immundae simiae? Quid feri leones? Quid monstruosi centauri? Quid semihomines? Quid maculosae tigrides? Quid milites pugnantes? Quid venatores tubicinantes? Videas sub uno capite multa corpora, et rursus in uno corpore capita multa. Cernitur hinc in quadrupede cauda serpentis, illinc in pisce caput quadrupedis. Ibi bestia praefert equum, capram trahens retro dimidiam; hic cornutum animal equum gestat posterius. Tam multa denique, tamque mira diversarum formarum apparet ubique varietas, ut magis legere libeat in marmoribus, quam in codicibus, totumque diem occupare singula ista mirando, quam in lege Dei meditando. Proh Deo! Si non pudet ineptiarum, cur vel non piget expensarum?*” („De azonkívül, mit keres a kolostorokban az olvasó szerzetesek körül az a nevetséges szörnyalkotás, az a formátság, mely még formátlanságában is csudálatosan nyilvánul, az a formás formátlanság? Mit keres-

nek ott a tisztátalan majmok, a vad oroszlánok, a szörnyalkotású kentaurok, a félemberek, a foltos tigrisek, a harcoló katonák, a kürtölő vadászok? Emitt egy fej sok testet fejez be, és közvetlenül mellette egy test sok fejet visel. Emitt kígyófarkat látunk négy lábú állaton, amott négy lábú állat fejét hordja a hal. Egy szörny a ló mellső és a kecske hátulsó feléből van összeállítva; egy másik, szarvas-állat hátul lóban végződik. Szóval, olyan nagy és csudálatos változatossága tűnik föl a különféle formáknak mindenütt, hogy bizony kedvesebb ezeket a márványfaragványokat nézegetni, mint a kódexekből olvasni, és kedvesebb az egész napot azok részleteinek bámulásával tölteni, mint Isten törvényein elmélkedni. Istenem, ha már nem röstellik ezt a haszontalanságot, miért nem sajnálják legalább a reá fordított költséget!” [PL 182. col. 915–916., ford. in: Éber, 1909. 46–47.]]

Ez a rész, akárcsak az imént idézett másik, mesteri példáját nyújtja a korabeli szempontok szerinti kifinomult stílusnak, a már Sidonius Apollinarius által is javasolt *color rhetoricus* alkalmazásával s a *determinatiók* és az ügyes ellentétek gazdagságával. Ez is a misztikusok jellemzője: gondoljunk csak Damiáni Szent Péterre, aki a képzett rétor tökéletes szónoki tudásával ítéli el a költészetet és képzőművészetet. Nincs is mit csodálkoznia ezen, hiszen szinte valamennyi nagy középkori gondolkodónak, misztikusnak és nem misztikusnak egyaránt, Abelárdtól Szent Bernátig és a szent-viktoriaktól Aquinói Szent Tamásig megvolt, ha máskor nem, hát fiatalkorában a maga költői korszaka, amelynek során olykor csupán egyszerű iskolai gyakorlatokat fogalmaztak, ám olykor a középkori latin költészet olyan csúcsait hozták létre, mint amilyen Szent Tamás *Officium de festo Corporis Christi*jé.¹

Visszatérve a rigoristákra (mert ezt tartjuk, mint határesetet, a leginkább bizonyító erejűnek): úgy tűnik, mintha szüntelenül olyasmit ostoroznának, aminek vonzerejét – legyen az üdvös vagy kárhozatos – nagyon is átérzik. S ennek az érzésüknek jóval szenvedélyesebb és őszintébb előzményére lelnek Szent Ágoston drámájában: ő beszél a hívő zaklatottságáról, aki attól retteg, hogy áhítat közben elvonja figyelmét az egyházi zene szépsége (*Confess.* 10.33). Szent Tamás, noha higgadtabban, ugyanerről az aggodalomról tanúskodik, amikor óv a hangszeres zene liturgikus alkalmazásától. A hangszereket éppen azért kell mellőznünk, mert oly nagy gyönyörűséget okoznak, amely eltéríti a lelkeket az egyházi zene eredeti, csak kíséret nélküli énekkel tolmácsolható mondanivalójától. Az ének áhítatra indítja a lelkeket, míg „*musica instrumenta magis animum movent ad delectationem quam per ea formetur interius bona dispositio*” („a hangszerek inkább a gyönyörűségre, semmint a helyes lelkiállapot elérésére ösztönzik a lelkeket”).² Tamás elutasítását tehát olyan esztétikai valóság felismerése váltotta ki, amelyet az adott helyzetben károsnak, ám ettől függetlenül nagyon is valóságosnak érzett.

A középkor misztikusai a külső szépség iránti bizalmatlanságukban természetesen a Szentírás fölötti elmélkedéshez vagy a kegyelmi állapotban lévő lélek belső ritmusának gyönyörűségéhez menekültek. Ilyen értelemben beszél a kutatás a ciszterciek „szókratészi esztétikájáról”, amely a lélek szépsége fölötti szemlélődésen alapul: „*O vere pulcherrima anima quam, etsi infirmum inhabitantem corpusculum, pulchritudo caelestis admittere non se despexit, angelica sublimitas non reiecit, claritas divina non repulit!*” („Ó, méltán legszebb lélek! Amelyet, bárha erőtlén kis testben lakozik is, az égi szépség nem tartott méltatlannak befogadni, nem vetett el az angyali magasztosság, nem utasított vissza az isteni fé-

¹ Curtius szerint a *Stabat Mater* és a *Dies irae* olyan művek, amelyeknek művészi értéküket tekintve nem volt párjuk Dante előtt. Ugyanakkor olyan mesterségbeli tudatosságról tanúskodnak, amely nyilvánvalóan ösztönzőleg hatott az elméleti vizsgálódásra is. Ne feledjük, hogy ez a költészet vezette be és szilárdította meg a rímet mint új találmányt. A misztikusok esztétikai fogékonyságáról lásd: Assunto, 1961. 98–101., és Duby, 1976.

² *Summa Theologiae* II-II.91.2. Ugyanezzel az érveléssel él Karthauzi Dénes is, ld. *De vita canonicorum*, a.20. (*Opera*, 37. köt.)

nyesség.” [Szent Bernát: *Sermones super Cantica Canticorum*, PL 183. col. 901., valamint *Opera* I. 166., ford. in: Redl, 1988. 273.])

A vértanúk teste, amely rettenetes látványt nyújt a kínzások borzalmai után, ugyanakkor eleven belső szépségtől ragyog.

A külső és a belső szépség közötti ellentét az egész kornak vissza-visszatérő témája volt; ám a földi szépség mulandóságára mindannyiszor egyfajta csöndes mélabúval figyelmeztetnek. Ennek egyik legmegindítóbb kifejezését Boethiusnál találjuk, aki a halál küszöbén, a *Consolatio Philosophiae*-ben (III.8.) arról panaszkodik, milyen tűnékeny a külső formák ragyogása, s mennyivel mulékonyabb a tavaszi virágoknál is: „*Formae vero nitor ut rapidus est, ut velox et vernalium florum mobilitate fugacior!*” Esztétikai változata ez az egész középkoron át jól ismert *ubi sunt* moralizáló témájának (hol vannak az egykori nagyságok, a pompás városok, a gögösök gazdagsága, a hatalmasok művei?). A Halál diadalát megjelenítő haláltánc jelenetében a középkor újra és újra kifejezésre juttatja az elmúlt szépség őszi érzését, s bármennyire lehetővé teszi is az erős hit, hogy derűs reménységgel tekintsenek Halál nővér táncára, mégsem oszlik el a mélabúnak az az érzése, amely a retorikus manírtól függetlenül példázatszerűen üt át Villon *Ballada des dames du temps jadis*-ának (*Ballada az elmúlt korok asszonyairól*) sorain: „*Mais oj sont les neiges d'antan?*”³ („De hová lett a tavalyi hó?”)

A mulandó szépséggel szemben az egyetlen biztos pontot a halhatatlan belső szépség jelentette; s ehhez a szépséghez folyamodva a középkor bizonyos módon az esztétikai értéket mentette meg a halál elől. Ha az emberek Lynceus szemével látnának, írja Boethius, észrevennék, mennyire fertelmes a szépséges Alcibiades lelke, amelyet szép külseje miatt oly csodálatosnak véltek. A bizalmatlanságnak ezt a megnyilvánulását (amely elől Boethius a matematikai-zenei viszonyok szépségéhez menekül) azonban jól ellentétozzák a *recta anima in recto corpore* témájáról, az ideális keresztényt átható és külsején is megmutatkozó feddhetetlen lélekről szóló szövegek: „*Et revera etiam corporales genas alicujus ita grata videas venustate refertas, ut ipsa exterior facies intuentium animos reficere possit, et de interiori quam innuit cibare gratia.*” („És lásd, hogy egyesek orcáját olyannyira áthatja az áldott szépség, hogy már külső megjelenésével is felüdíti a reá tekintők lelkét, s azt mintegy táplálja ama belső szépséggel, amelynek megnyilvánulása.” [Hoylandi Gilbertus: *Sermones in Canticum Salomonis* 25., PL 184. col. 125.])

Ezt erősíti meg Szent Bernát is: „*Cum autem decoris huius claritas abundantius intima cordis repleverit, prodeat foras necesse est, tamquam lucerna latens sub modio, immo lux in tenebris lucens, latere nescia. Porro effulgentem et veluti quibusdam suis radiis erumpentem mentis simulacrum corpus excipit, et diffundit per membra et sensus, quatenus omnis inde reluceat actio, sermo, aspectus, incessus, risus, si tamen risus, mixtus gravitate et plenus honesti.*” („Mikor ez a drága ékesség gazdagon betölti a szív mélyét, akkor kívül is meg kell mutatkoznia, hasonlóan a véka alatt rejtőző mécshez, vagy inkább a sötétben világító fényhez, amely nem maradhat rejtve. Ezután ezt a felragyogó és mintegy sugaraival előtörő fényt magába fogadja a test, a lélek képmása, és szétárasztja a tagokon és érzékeken, míg fényt nem kap minden cselekedet, beszéd, megjelenés, járás, nevetés [ha csakugyan nevetés], amennyiben komolysággal vegyül és erkölcsösséggel teljes.” [Szent Bernát: *Sermones super Cantica Canticorum*, PL 183. col. 1193.; valamint *Opera* II. 314., ford. in: Redl, 1988. 274.])

Ilyenformán éppen a rigoristák polémiájának teljében tapasztaljuk meg az ember és természet szépsége iránti fogékonyság megnyilvánulását. De még inkább abban a misztikában, amely az önfegyelmű aszkézist meghaladva az értelem és a derűs szeretet misztikájában oldódik fel, a szent-viktoriak misztikájában, amely a természet szépségéhez immár azt teljesen pozitívan értékelve jut el. Szent-Viktor-i Hugó szerint az intuitív

³ Vö. Huizinga, 1976, a haláltáncról (11. fejezet).

szemlélődés az értelemnek olyan tulajdonsága, amelyet értelmünk nem csupán a misztikus pillanatban élhet meg, hanem az érzékelhető világgal való kapcsolatában is: a szemlélődés *perspicax et liber animi contuitus in res perspicendas* (a léleknek a felfogni szándékozott dolgokra vetett átható és szabad pillantása), amely a csodált dolgok iránti gyönyörűséges és ujjongó odaadásban oldódik fel. Az esztétikai gyönyörűség forrása voltaképpen az, hogy a lélek az anyagban önnön struktúrájának harmóniáját ismeri fel; s ha ez az *affectio imaginaria* síkján, a szemlélődés legszabadabb állapotában valósul meg, úgy az értelem valóban képes teljes odaadással a világ és a formák csodálatos látványa felé fordulni: „*Aspice mundum et omnia quae in eo sunt; multa ibi specie pulchras et illecebrosas invenies... Habet aurum, habent lapides pretiosi fulgorem suum, habet decor carnis speciem, picta et vestes fucatae colorem.*” („Tekintsd a világot, és mindent, ami a világban van: sok szépet és vonzót találsz benne... Megvan a maga ragyogása az aranynak és a drágaköveknek, szépsége a testnek, ragyogó színei a képeknek és a ruháknak.” [Soliloquium de arrha animae, PL 176. col. 951–952.]

A kifejezetten a szépség természetéről folytatott vitákon túlmenően tehát a középkor bővelkedik az esztétikai csodálatról tanúskodó érzelmi kitörésekben is; és éppen ezek bizonyítják, mennyire hozzátartozott az esztétikum iránti fogékonyság az elméleti diskurzushoz. Jó ellenpróbának tűnik minden egyéb helyett elsősorban a misztikusoktól származó szövegekben keresni ennek megnyilatkozásait. A női szépség témája például igen gyakran használt repertóriumot nyújtott a középkor számára. Nem lephet meg minket túlságosan, ha Vendőme-i Máté a maga *Ars versificatoriájában* annak szabályait tárja elénk, miként kell szép leírást készíteni egy szép nőről: a dolog egyrészt a klasszikusokat imitáló tudós retorikai játék, másrészt nyilvánvaló, hogy a költők, mint azt az egész középkori latin költészet tanúsítja, szabadabban viszonyultak a természethez. Amikor azonban egyházi szerzők ecsetelik az *Énekek Énekét* kommentálva a menyasszony szépségét, noha fejtegetésük a bibliai szöveg allegorikus jelentéseinek, valamint a *nigra sed formosa* hajadon valamennyi testi jellemzőjének természetfölötti összefüggéseit akarná feltárni, mégis, a női szépségről alkotott saját ideáljuk oktató célzatú bemutatásán átsütnek a kommentátorok spontán és közvetlen, szemérmes, ám evilági érzelmei. Gondoljunk Canterburyi Balduinnak a női hajfonatokról írt dicséretére, ahol az allegorikus mondanivaló nem zárja ki, hogy a szerző gyönyörűségét lelje a korabeli divatban, hogy pontosan és meggyőzően ábrázolja az ilyen hajviselet szépségét, s hogy kifejezetten jóváhagyja ennek kizárólag esztétikai célját (*Tractatus de beatitudinibus evangelicis*, PL 204. col. 481.). Vagy ismét csak Hoylandi Gilbertus egyedülálló szövegére, amely teljes komolysággal – s csupán a modern kor emberében ébresztve némi malíciát – határozza meg a tetszetős női kebel legmegfelelőbb arányait. A leírásból kibontakozó eszményi test igen közel áll a középkori miniatúrák nőalakjaihoz, akiknek szűk fűzője összeszorítja és megemeli a mellet: „*Pulchra sunt enim ubera, quae paululum supereminent, et tument modice... quasi repressa, sed non depressa; leniter restricta, non fluitantia licenter.*” („Szép tehát az a kebel, amely kissé megemelkedik, és mérsékelttel telt... mintegy visszafogottan, ám nem összeszorítva; enyhén összefűzve, és nem szabadon hullámozva.” [Sermones in Canticum 31., PL 184. col. 163.]

A gyűjtési szenvedély

Ha a misztikusokat elhagyva a középkori kultúra egyéb, akár világi, akár egyházi területeit vesszük szemügyre, úgy a kornak a természet és művészet szépsége iránti fogékonyságát nyilvánvaló tényként kell elismernünk.

Mint a kutatás rámutatott, a középkor nem tudta ötvözni a szépség metafizikai kate-

góriáját az *ars* tisztán technikai jellegű kategóriájával, s ezért ezek a korban két önálló, egymással kapcsolatban nem lévő világot alkottak. A következő fejezetekben ezt a kérdést is megvizsgáljuk majd, s egy talán kevésbé borúlátó megoldást kínálunk rá, ám már most rá kell mutatnunk az esztétikum iránti általános fogékonyságnak és a mindennapi nyelvhasználatnak arra a sajátosságára, hogy a *pulcher*, *formosus* és más hasonló jelzőket minden aggályoskodás nélkül társították az *ars* alkotásaihoz. A Mortet által gyűjtöttekhez (1911–29) hasonló szövegek, mint a székesegyházak építési krónikái, a művészet kérdéseiről folytatott levelezések és művész-megbízások, folytonosan belevegyítették a metafizikai esztétika kategóriáit a műalkotások értékelésébe.

Felmerül továbbá a kérdés, hogy vajon a középkori ember, aki kész volt a művészetet az oktatás és a hasznosság szolgálatába állítani, képes volt-e a műalkotás érdek nélküli szemléletére. Ez a probléma egy másik kérdést is felvet a középkori kritikai érzék sajátosságáról és korlátairól, s kimondatlanul magában foglalja azt is: mennyire volt lehetséges a művészi szépség autonómiájának gondolata a középkorban. Számos szöveg alapján kísérhetünk meg választ találni ezekre a kérdésekre, s ezek némelyikét különösen jellemzőnek és sokatmondónak találjuk.

Huizinga írja: „Az esztétikai élvezet tudatos kifejezése késői hajtás. Amikor a XV. századi tudós, Fazio a művészet iránti csodálatát akarja kifejezni, nem tud túllépni a bámulat hétköznapi kifejezésein.” (1976, 200.). Ez az észrevétel részben pontos, ám ügyelnünk kell rá, hogy ne tévesszük össze a kategóriák bizonytalanságát az ízlés hiányával.

Huizinga rámutat, hogy a középkori ember a szépség megtapasztalását azonnal az Istennel való közösség érzésévé vagy egyszerű és tiszta életörömmé fordította át. Természetes, hogy a középkori ember számára a szépség kultusza nem különült el az élet kultuszától, mint a romantikusoknál, sem pedig a *tout court* vallásosságtól, mint a dekadens művészek számára. Mint azt a következő fejezetben látni fogjuk, ha a szépséget értéknek tekintették, úgy egybe kellett esnie a jóval, az igazzal s a lét és az istenség valamennyi más attribútumával. A középkor nem tudta volna elgondolni a „rossz” szépséget vagy, mint a 17. század, a Sátán szépségét. Még Dante sem, aki pedig már megérti a bűnbe vivő szenvedély szépségét.

A középkori ízlés jobb megértéséhez a jó ízlésű művészetkedvelő ember 12. századi prototípusához, Suger Saint-Denis-i apáthoz, a politikushoz és kifinomult humanistához kell fordulnunk, aki Íle de France legnagyobb korabeli képzőművészeti és építészeti alkotásainak vezérszellemé volt (vö. Panofsky, 1946, Taylor, 1954, Assunto, 1961). Lelki és erkölcsi habitusát tekintve Suger pontosan az ellentéte volt a Szent Bernáthoz hasonló rigoristáknak: a Saint Denis-i apát számára Isten háza a szépség tárháza kellett legyen. Példaképe maga Salamon, a Templom építője volt, s vezéreszméje a *dilectio decoris domus Dei*, az Isten házában való gyönyörködés.

Saint-Denis kincstára bővelkedett műalkotásokban és ötvösmunkákban, amelyeket Suger aprólékosan és nyilvánvaló gyönyörűséggel írt le, „tartva attól, nehogy a Feledés, az igazság féltékeny vetélytársa befurakodjék, s utólag semmivé tegye ezt a jeles példát”.

Szenvedélyes hangon számol be például egy „drágakövekkel, vagyis jácinttal és topázzal díszített nagy, 140 unciás arany kehelyről”, és egy „porfir edényről, amely hosszú időn át haszontalanul elzárva hevert, mígnem a szobrász keze csodálatossá varázsolta, sas alakúvá formálva az amforát”. S mindeme gazdagság felsorolásának közepette nem tudja visszafojtani afőlötti ujjongását és elégedettségét, milyen csodálatos tárgyakkal díszítette templomát: „*Haec igitur tam nova quam antiqua ornamentorum discrimina ex ipsa matris ecclesiae affectione crebro considerantes, dum illam ammirabilem sancti Eligii cum minoribus crucem, dum incomparabile ornamentum, quod vulgo „crista” vocantur, aureae arae superponi contueremur, corde tenus suspirando: Omnis, inquam, lapis preciosus operimentum tuum, sardius, topazius, jaspis, crisolitus, onix et berillius, saphirus,*

carbunculus et smaragdus.” („Gyakran szemléltük tehát az anyaszentegyház iránti szeretettől vezettetve ezeket a különféle új és régi liturgikus tárgyakat, miközben szemügyre vettük, hogyan lehetne az aranyoltárra helyezni Szent Eligius csodálatra méltó keresztjét a kisebbekkel együtt, valamint azt a semmivel össze nem hasonlítható tárgyat, amelyet közönségesen Cristának neveznek, szívből fohászkodván, és ezt mondván: »rakva vagy mindenféle drágakövekkel: karniállal, topázzal és jásppissal, tarsiskővel és onixszal, berillusszal, zaffírral, gránáttal és smaragddal.«” [De rebus in administratione sua gestis, PL 186., ford. in: Marosi, 1969. 153.]

Hasonló beszámolókat olvasva kétségkívül egyet kell értsünk Huizingával: Suger mindenekelőtt a drága anyagokat értékeli, a drágakövet és az aranyat; odaadása elsősorban a csodálatosnak szól, s nem a szépnek mint organikus minőségnek. Ilyen értelemben Suger azokkal az egyéb középkori gyűjtőkkel tartott szellemi rokonságot, akik válogatás nélkül töltötték meg kincseskamrájukat valódi műalkotásokkal és a legképtelenebb kuriózumokkal, mint az a fennmaradt inventáriumokból kitűnik. Berry herceg kincstárában például egyaránt megtalálható volt az egyszarvú szarva, Szent József eljegyzési gyűrűje, kókuszdió, bálnafog és kagylók a Hét Tengerről (Guiffrey, 1894–96; Riché, 1972.). S az ilyen háromezer tárgyat felhalmozó gyűjteményeket látva, amelyekben helyet kapott bebalzsamozott elefánt, hidra, baziliszkusz, egy tojás, amelyet egy másik tojásban talált egy apát, sőt még ínség idején hullott manna is, talán valóban kételkedni kezdünk a középkori ízlés tisztaságában, s abban, hogy igazán különbséget tudtak-e tenni szép és különös, a műalkotás és a csudaszülemény között. Ám még ha a Sugeréhez hasonló naiv listákat olvasunk is, amelyek szerzője szinte a drága anyagok felsorolására használt terminusokban leli gyönyörűségét, fel kell figyelünk rá, hogy a középkori ízlés a közvetlenül tetsző dolgok élvezetét (amely már magában véve is egyfajta alapvető esztétikai viszonyulás) egyesítette az anyag értékére vonatkozó kritikai tudatossággal, amely a megmunkálandó anyag kiválasztását a kompozíció legelső és legfontosabb aktusának tekintette. A megformálandó anyag és nem csupán a megformáló erő értékelése ez, amely egyfajta biztos és egészséges esztétikai viszonyulásról tanúskodik.

Hogy a középkori ember a műalkotás szemlélete során a részleteken való elidőzés helyett örömmel adta át magát fantáziájának, s alakította át esztétikai élvezetét életörömmé vagy misztikus gyönyörűséggé, arról ugyancsak Suger tudósít, amikor templomának szépségeit csodálva a valódi elragadtatás élményének ad hangot: „*Unde, cum ex dilectione decoris domus Dei aliquando multicolor, gemmarum speciositas ab extrinsecis me curis devocaret, sanctarum etiam diversitatem virtutum, de materialibus ad immaterialia transferendo, honesta meditatio insistere persuaderet... videor videre me quasi sub aliqua extranea orbis terrarum plaga, quae nec tota sit in terrarum faece nec tota in coeli puritate, demorari, ab hac etiam inferiori ad illam superiorem anagogico more Deo donante posse transferri.*” („Ezért, midőn Isten házának díszítése iránti szeretetből a drágakövek sokszínű szépsége olykor elvont a külső gondoktól és tisztés szemlélődésre bírta, hogy a szent erények különbözőségeit az anyagi dolgokról a szellemiekre vigyem át, úgy tűnt, mintha látnám időzni magamat a világnak valamely távoli részén, amely nincs egészen a föld mocskában, sem teljesen az égi tisztaságban, s Isten kegyelméből ebből az alsóbb szférából anagogikus módon át tudnék kerülni a magasabbrendűbe.” [De rebus, ford. in: Marosi, 1969. 153.]

Ez a szöveg több dologra is felhívja figyelmünket. Egyfelől az anyagilag, érzékelhetően jelenlévő műalkotás kiváltotta valódi esztétikai szemlélődésről tanúskodik, másfelől pedig arról számol be, hogy ennek a szemlélődésnek a jellemzői különböznek mind az érzékelhető dolgok („a föld sara”) tiszta és egyszerű élvezetétől, mind pedig az égi dolgok feletti intellektuális szemlélődéstől. Mindazonáltal az esztétikai gyönyörűségtől szinte közvetlenül lépünk át a misztikus szemlélődéshez. A középkori ember esztétikai tapasztalata tehát nem korlátozódik az önmagában vett műalkotásra vagy a természeti jelenség-

re, hanem átfogja a tárgy és a világegyetem közötti valamennyi természetfölötti kapcsolatot, s a konkrét dologban Isten résztvevő erejének ontológiai visszfényét látja.

Szépség és hasznosság

Ma már nehéz megértenünk azt a különbségtételt szépség és hasznosság, szép és jó, *pulchrum* és *aptum*, *decorum* és *honestum* között, amely unos-untalan előfordul a skolasztikus vitákban és a költészet mesterségéről írott értekezésekben. A teoretikusok gyakran nagy erőfeszítéseket tesznek ezeknek a kategóriáknak a megkülönböztetésére, ahogyan azt elsőként Sevillai Szent Izidornál olvashatjuk (*Sententiarum libri tres*, I.8, PL 83. col. 551). Izidor szerint *pulchrum* az, ami önmagában szép, míg *aptum* az, ami valami vonatkozásában az (a nézetet egyébként az ókor hagyományozta Cicerón keresztül Ágostonra, Ágostonon át pedig az egész skolasztikára). A művészet gyakorlati megítélését azonban inkább a szempontok keveredése, semmint világos megkülönböztetése jellemezte. Ugyanazok az egyházi szerzők, akik az egyházi művészet szépségét magasztalják, egyúttal annak didaktikus célját is hangsúlyozzák. Suger célkitűzése ugyanaz, mint amelyet az 1025-ös arras-i zsinat szentesített: azaz hogy a nép számára a képek révén kell érthetővé tenni, amit az írásból nem érhetnek meg. A festészet célja, írja jó enciklopédistaként kora fogékonyságát visszhangozva Autuni Honorius, hármassal: mindenekelőtt Isten házának ékesítésére szolgál (*ut domus tali decore ornetur*), aztán arra, hogy emlékezetünkbe idézze a szentek életét, s végül a tudatlanok okítására, lévén a kép a világiak könyve, *pictura est laicorum litteratura*.⁴ Ami pedig az irodalmat illeti, a kor maximája továbbra is a túlságosan is jól ismert „hasznosság és gyönyörködtetés” volt, az *intelligentiae dignitas et eloquii vetustas* (az eszme fensége és az ékesszólás gyönyörűsége) megfogalmazásában, amelyen a Karoling-kori íróknak a tartalmat előtérbe állító esztétikája is alapszik.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az ilyen nézetek sosem jelentették a művészet didaktikus célú elszegényedését. Az igazság az, hogy a középkori ember nem tudta különállónak látni a két értéket, nem mintha híján lett volna a kritikai szellemnek, hanem mert nem tudta felfogni a két érték közötti ellentétet – már amennyiben valóban értékekről volt szó. S nem véletlen, hogy a skolasztikus esztétika egyik legnagyobb problémája az volt, miképpen teremtsen meg metafizikai szinten a szépség és a többi érték egységét. A szépség transzcendenciájáról folytatott vita jelentette a legfontosabb kísérletet az esztétikai fogékonyság elméleti igazolására, még akkor is, ha ez az esztétikai érték több autonóm megvalósulási szintjének megkülönböztetésével járt.

SAJÓ TAMÁS fordítása

Forrásjegyzék és bibliográfia

Rövidítések

CC – *Corpus Christianorum*, series Latina

PL – *Patrologiae cursus completus*, series Latina

⁴ Gemma animae 122. (PL 172. col. 586.), vö. Guilielmus Durandus: *Rationale divinarum officiorum* 1.3, illetve Aquinói Szent Tamás: *Sententiae* 9.1.2.; Guilielmus Durandusról lásd Azzaro, 1968.

- Szt. Ágoston (Augustinus Aurelianus, 354–430): „Confessionum libri XIII.”, in: *Opera*, L. Verheijen (ed.), CC 27, 1981. Magyarul: *Vallomások*, Gondolat, Budapest, 1987.
- Alkuin (Alcuinus Turonensis, 730 k.–804): „De rhetorica et virtutibus”, in: Halm, C. (ed.): *Rhetores latini minores*, Teubner, Leipzig, 1863.
- Apologia ad Guillelmum abbatem*, PL 182, kritikai kiadását lásd mint fent, 1963.
- Autuni Honorius (Honorius Augustodunensis): *Gemma animae*, PL 172.
- Szt. Bernát (Saint-Bernard de Clairvaux, 1090–1153): „Sermones super Cantica Canticorum”, in: *S. Bernardi Opera*, vol. I–II, J. Leclercq – C. H. Talbot – H. M. Rochais (ed.), Ed. Cistercienses, Roma, 1957–58.
- Boethius (480 k.–524): *Consolatio Philosophiae*, L. Bieler (ed.), in CC 94, 1957. Magyarul: *A filozófia vigasztalása*, Európa, Budapest, 1979.
- Canterburyi Balduin (Balduinus Cantuariensis): *Tractatus de beatitudinibus evangelicis*, PL 204.
- Durand Vilmos (Guillelmus Duranti, Speculator, 1231 k.–1296): *Rationale divinorum officiorum*, Lione, Giunti, 1562.
- Éber László (szerk.): *Művészettörténeti olvasmányok*, Singer és Wolfner, Budapest, 1909.
- Guigo, I (1083–1136): *Annales ordinis Carthusiensis sive Consuetudines*, PL 153.
- Hoylandi Gilbertus (Gillebertus de Hoilandia, ?–1172): *Sermones in Canticum Salomonis*, PL 184.
- Marosi Ernő (szerk.): *A középkori művészet világa*, Gondolat, Budapest, 1969.
- Redl Károly (szerk.): *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*, Gondolat, Budapest, 1988.
- Sevillai Isidorus (Isidorus Hispalensis/Portugalsensis, 560–636): *Sententiarum libri tres*, PL 83.
- Suger apát (Suger de Saint-Denis, 1081–1151): *Liber de rebus in administratione sua gestis*, PL 186.
- Szt. Tamás (Tommaso di Aquino, 1225/6–1274): „Sententia libri de anima”, R. A. Gauthier (ed.), in: *Opera Omnia*, vol. XLV/1, Roma–Paris, Commissio Leonina – Vrin, 1984.
- Summa theologiae*, in: *Opera omnia*, vol. VIII–XII, cura et studio fratrum Praedicatorum, Roma, 1882–1906.
- Szent-Viktori Hugo (Hugo de Saint-Victor, ?–1141): *Soliloquium de arrha animae*, PL 176.

Bibliográfia

- Assunto, R.: *La critica d'arte nel pensiero medioevale*, Il Saggiatore, Milano, 1961.
- Azzaro, G.: *Durando di Mende*, Edigraf, Catania, 1968.
- De Bruyne, E.: *Études d'esthétique médiévale*, 3 vol., De Tempel, Brugge, 1946.
- Curtius, E. R.: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Bern, 1948.
- Duby, G.: *Saint Bernardi et l'art cistercien*, Arts et Métiers Graphiques, Paris, 1976.
- Guiffrey, J.: *Inventaire de Jean de Berry*, 2 vol., Paris, 1894–1896.
- Huizinga, J.: *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem, 1919. Magyarul: *A középkor alkonya*, Szerb Antal (ford.), Magyar Helikon, Budapest, 1976.
- Mortet, V.: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture*, Picard, Paris, 1911–1929.
- Panofsky, E.: *Abbot Suger in the Abbey Church of St. Denis and Its Art Treasures*, Edited, translated and annotated, Princeton Univ. Press, Princeton, 1946. (2. kiad.: 1973.)
- Riché, P.: „Trésors et collections d'aristocrates laïques carolingiens”, in: *Cahiers archéologiques* 22, 1972 (valamint in: *Instruction et vie religieuse dans le haut Moyen Âge*, Variorum Reprints, London, 1981).
- Taylor, F. H.: *The Taste of Angels. A History of Collecting from Ramses to Napoleon*, Little-Bowen & Co., Boston, 1954.

Strófák István királyról

*kit máriás huncutnak ítelt a sors
mind sürgős műve félbeszakítva áll
az egybetartás el nem osztott
terheit égi anyánkra hagyta*

*

*kellene ezt-azt kezdeni így vagy úgy
sok régi eszme visszaledérkedik
a félveértés fátyolán át
látja magát a kísértet-ember*

*

*homályba foszlott tétova istene
az álmok színes szárnyait eltörő
kis rándulás akármilyen szándék
s potrohosan kaparász a nincs mit*

*

*országot épít szelleme selypegik
hústól kicsattant ostoba főpapok
holott csak dolgavégezetlen
lelke bolyong az örök romokban*

*

*e vad hazában mit muzsikál a szél
hogyan vége vége vége de hallani
mért csak mi halljuk dermedetten
vérzubbogást az üres csigában*

Kínfatras

*valamiféle törvények szerint
halálos néma ami eleven*

*valamiféle törvények szerint
a szavak külső elhalt részeink
a költemény kalap a fejemen
levágott fül mely visszánőtt megint
mit jelent élni ha a régi kint
az új szezonban újra viselem
pertliken taposunk nem beleken
hiába hiszi hogy már betekint
ki valamicske nyálkát beleken
vakon bolyong örökre odakint
halálos néma ami eleven*

Alvó Európa

*mindent elnyel a mély, ködös éj, ez a tejszíni tenger
alszik a távoli domb árnyában a város, az ember
fényeit égeti még:
pislog a csillagos ég*

*horgonyt vet kikötő csönd utcák öblei mélyén
kábult házsorok álmát füstöli égre a kémény
alszik az utca, a ház
szunnyad a köznapi láz*

*pultokon alszik a vonzó édeni alma: a holmi
bankkártyás kicsi fülkék megszűntek zakatolni
túl a vevő-rohamon
jussuk e kis nyugalom*

*alszik a reklám, biznisz-centrum, kassza, bevétel
alszik a zizgő hűtők kincse: a sok finom étel
gyűlik az üzleti méz:
alszik a bankban a pénz*

*horkol az Áru, a nagy nőcsábász – édes az álma
gyűjti a hímport holnapi újabb csábmosolyára
ajzani Nő tudatát:
higgye a talmi csodát*

*nyugtalan alszik a tévé, felbőfög esti riportot
dúsan habzó változatában az emberi sorsot
cikkán az éjben a drót:
nyomja az új epizód*

*még fiatal pár álmodik új bútort a szobába
alszik a sok-sok bútor a helybeli fitt Ikeába'
köztük a sárga, a kék
isteni kis kanapék*

*völgyben szállong városok őrző szelleme: füstköd
dúszkó-reflektor pászmája az ég fele döfköd
elnyeli matt sugarát
égen a vatta-kabát*

Shakespeare-naptár

Bár márciusban zord idő
marasztja tél vad ordasát:
a zöld a földből csak kinő,
ha Nap mereszti telt hasát,
s hajráz a zápor, fürge, friss,
nyomába jó idő szele:
nyakunkra hág az április,
a szív szeszélye jó vele,
és május ágán bontja már
szerelme nedves bimbaját –
ki nem szerelmes, mind számár:
bolond, ki félti önmagát,
mert gyorsan itt a nyáridő,
mutatja gyöngy a homlokon,
sugár pikája égetőn
cikázik át a lombokon –
ám röpké nyár is ellohol,
elfogy, miképp a munka is,
ezt minden gazda tudja jól,
de tudja Handsome Johnny is,
és Mary szintén sejti már,
mit ér a hosszú nyári éj –
megérzi: késlekedni kár,
a cséplés hipp-hopp véget ér,
s a hulló csillagok nyomán
mezőről visszatér a nép,
kályhánkba lobban őszi láng,
tüzünk pótolni némiképp,
s ha Tél király megérkezik,
és vaksötét az alkonyat,
az ernyedő test eltűnik
iromba gyapjugönc alatt.

House of Pomegranates

A *House of Pomegranates* 1891-i kiadását elolvasta, és még akkor is a bokrok göcsörtös ágai között téblábolt, amikor a kert sűrű ágacskás, édes gyökerű gyümölcsfáira nézett. Tudta, hogy újabb történetének a címe, mint egy tömény oldatba belevetett porszem, sódarabokat kezd maga köré növesztetni, s friss, fénylő lapokkal ékes, haloványlila, ritka kristályok együttese születik. Tudta és tudta, hogy idővel metonímiagyűjtővé válik, s annak látta a sövény bokrán ringatózó, fölhasadt gránátalmákat, amelyek édes leve lecsöppen a sívó földre, és áttetsző gerezdjeiből szemezget egy szürke tollazatú, de édes hangon énekelő madárka. A termés bőrnemű, veres koronázási öltönyt viselt, rubinberakásait csupán a hasadék rése villantotta, és a csúcsán viselt, könnyű koronáját, annak is éppen a peremét, ahol harmatcseppek sora egyensúlyozott. Tudta, tudta, tudta.

Füstszag csapta meg az orrát, a hullt, fonnyadt diólevél és a száraz ezerjófű gazának lángjából előgomolygó keserű illat. Hát ez az ősz, motyogta, ez a sárga, s látta magát is a ragyogó koronázási ruhában, a Szent Mihály-székesegyház főoltára előtt, keskeny, hústalan gyermekajka körül mosoly játszott, sötét, erdei szemében pedig keskeny, ideges láng lobogott.

Arácson, ahol a vörös föld átvált még vörösebbre, hogy a rizling helyett kékfrankos bort erjedő szőlőt neveljen, a csopaki határ mentén feküdt az a négy-öt holdas birodalom, amelyet a város főügyésze a szentgáli paraszttól vásárolt meg, talán két forintért, talán egy gyors dominójátékban, talán azért, hogy asszonyát megfogdosta a parti füzesben és csúffá változtatta: a heves természetű, asszonyrajongó ügyész nem ismert olyan alkalmat, amelyet ne lehetne megragadni, megtapogatni, maga alá teperni. Mégis szétkáromkodta a napjait, s ezekből a dühkitörésekből egyre-másra megszületett valami: hol a veszprémi ház, hol az egylovas hintó, hol csak az alkalmi szerető, víz fölé hajló, sápadt nő, hol a rebbenő csoda, amelyet meg lehetett ragadni, amelyre nem kellett tovább várni. Így lett övé az arácsi ház is, a düh és a tehetség mutatványa eredményeként: így lett az is, hogy az épületben benne ragadt néhány tegnapi pillanat.

Sivár villa állt az arácsi vörös föld leghalványabb dombján, ott, ahol kék árnyalatok futkároztak a Balaton hullámainak visszfényeként, nyugat felé néző tornácos homlokzatot emeltek rá – hogy az alkonyat még be tudjon köszönni az ablakokon –, mert a tó fölvidékén minden férfiembernek hatalmas, bozontos szemöldöke nőtt. S a házak – hiszen magányosak – tudvalevően férfiak.

A ház közepe a terebélyes konyha, ahová mindenki, aki asszony, suhogó szoknyával beférkőzhet. A konyha mellett délről és északról is egy-egy szoba – szoknyába kapaszkodó gyermekek azok – és a tornác, amelynek északi végében a szél ellen épített kamara áll. Magasföldszintesre húzták fel az épületet, derék, nagy pincével, hogy a szőlőskáddal érkező ökrös szekér, ha már nagy sokára

útja végére érkezett, úgy tudjon fordulni, hogy az édes nedű ígéretével telt edényt a legkisebb munkával emeljék át a béresek az ajtó küszöbén. A háztól délkeletre húzódott az istálló, tőle délre egy földdel fedett vidékies pince és óhangulatú prэшház meg szűk torkú jégverem, amely fagyott békákat és keszegeket rejtegetett leginkább, s nem bort, mert a bor, mihelyst kiforrt, le is folyt a házlakók gigáján, valami mélységes, több bugyrú, sötét és savas pokolba.

Az ügyvéd úr az épületet szüntelenül átalakította, északi végéhez leanderek és muskátlik, estikék és rozsmaringok lakhelyéül verandát toldott, úgyhogy ez a ház előtti teret megóvta a Veszprémből le-lezúduló északi szél ellen, s a rá fölkapaszkodó szőlővenyige a nap tűző fénye ellen is árnyékot kínált. Más építést is végeztetett a városi híres úr, így aztán nagyon kényelmes, kellemes otthont teremtetett a családjának. Maga ugyan a lehető legkevesebb időt töltött ott, de végtére is a saját nyugalmaért teremtetette ezt a minden emberi helytől távol eső, nehezen megközelíthető birodalmat. A déli szoba zsalus ablakai – ez árnyékolta az ebédlőt, ahol azonban csak vacsorálni szokás – a Balatonra néztek, éjszakánként minden ablakhoz saját ezüsthíd vezetett, hogy a fiúgyermeknek saját ösvényük legyen az álomhoz. Az ebédlőbe, ahol esténként a csonka család összegyűlt, s anyjukat körberajongták az ifjak, a konyhából nyílt bejárás. Az északi szobából az elfalazott tornácdarabon át a verandára lehetett menni, s a korlátra támaszkodva cukros likőrt szörpölgetni. Az elfalazott tornácrész, mint apró, huhogó szoba, az anya hálószobája, a fiúgyermek meg a mellette fekvő, kiáltozó nagyszobában: mind-mind kellemesnek ígérkezett.

A főügyészt kívánta meglátogatni László, a legkisebb fiú, s mert az apjával mégsem mert találkozni, úgy döntött – s az alkohol poklában élőnek mi sem könnyebb –, megelégszik a szellemével: sőt annak hiányával. Így a veszprémi helyett az arácsi ajtón esett be. Az apa, a pálinkavedelő páter familiáris, bizonyosan nem tartózkodhat Arácson.

Szándékának megszületése és a megvalósulás között tizenegy év telt el – holott az igazi beteljesedés milyen messze volt még, félig tett mozdulatnak mutatkozott vagy annak sem –, tizenegy év bővizű folyója, amely ott hullámszik és árad a gondolat és a visszavont tett között. László akkor hagyta el a házat, amikor Budapest irányából hírek érkeztek Viktorról, akkor, amikor Jenő a Csomay-strandra indult, s valahol Kínában kötött ki. Akkor került a polcra a könyv, amelynek minden sorában kiterítve egy történet feküdt, s amelyre minden évvel egy-egy újabb lapot terített a por.

Abban a tizenegy évvel korábbi időben volt – egy vagy több – olyan pillanat, amelyben egyszerre szerepelt mindhárom fiú, volt egy leszálló alkony, amelyben a testvérek a nagy korkülönbség ellenére ismét egymáshoz tartozónak tudhatták volna magukat, mert amikor felgyújtották a lámpát, mindhárman összebújtak, és Jenő valami tündéri, bizarr mesébe kezdett, hangosan olvasta Jókai valamely csodaszép regényét, s a másik kettő dobogó szívvel, lehunyt szemmel várta azt a percet, amelyben a történet gonoszaira lecsap a büntető végzet, amint ez Jókai Móric fantasztikus történeteiben a halál bizonyosságával bekövetkezik. A nagyszerű hősök, a csodatudó, a bosszúálló, de aztán bocsánatot kérő félistenek, az elmés pozőrök, a nemes rezignációba merült mártírok, a fölényes asszonyevők mindegyike három lélekke szakadt akkor, és a kósza lelkek a három fiúban ismét

megéledtek: abban a tizenegy évvel korábbi alkonyati pillanatban három Illavay Ferenc, három Lándory Bertalan, három Kárpáthy Zoltán, három Halil patrona hevert a szőnyegen, állát a kezére támasztva, és nézte egymást az édes megdöbbenéstől és izgalomtól fátyolos szemével, mert a mesélő maga is átlendült a csinált csodák birodalmába. És ez azért volt így, mert a három fiú maga is olyan érzéseket hozott át magával erre a világra, amilyen a történetek hőseinek lelkét betöltötte: ők is másoknak érezték magukat, mint a többiek, ők is jók, nemesek, megbocsátók, kegyesek, hatalmasak, szépek és fölényesek vágytak lenni, ők is óhajtották a pompás szigorúságot, hogy magasztos örömmel és hálával zárhassák keblükre a vigasztalót; az ő megálmodott, nagyszerű tetteik szárnycsattogását a tündérszép asszony hallgatta boldogan, akihez megtérnek diadalmas harcaik után, aki bekötözi sebeiket, elsimítja zilált fürtjeiket, akinek a lába elé odaborulnak, és izzó szavakkal megvallhatják neki szerelmüket.

Főként ez: az asszony, az asszonyi szemből elősugárzó csodavilág, az asszonyi hang, maga a szerelem, ez ölelkezett legerősebben a lelkükre, és el sem szakadt tőlük soha többé.

László meg akart halni, és pompásnak képzelte saját halálához minden körülményt elrendezett, úgy, hogy az méltó és elegáns lehessen: virágokra és zöld lombokra, hexameterekre és komor prédikációra emlékezzen az emlékező. A könyvet leemelte a polcra, érezte a hajdani olvasók súlyát, s tudta, hogy az éppen háromszor nagyobb a kelleténél. S háromszorosa annak a kötetnek is, amelyet néhány napja hagyott el.

Leporolta az 1891-es kiadást, de nem nyitotta fel. Sosem nyitja fel ezt a könyvet, úgy olvassa. Amelyet Pesten tart, a könnyebbiket, azt sem böngészte már évek óta. És ha lenne másik, abba sem mélyedne bele – hiszen fel tudja mondani bármelyik sorát. Vannak könyvek, amelyekre már nincs szüksége az embernek.

Puxpángné bokraira tévedt a tekintete: ettől az apró fejmozdulatától megint, megint és megint tömény gyűlölet töltötte el a lelkét. A bukszusbokor apró, ovális, zöld levélkéi mit sem érzekeltek a feléjük áradó undorból, a tükrös lapok a Balaton fáradékony, tört fényeit egyensúlyozták, a régi nyarakból visszamaradt foszlékony, homályos álmképeket, s a szavak nélkül már nem is létező érzések kósza árnyai után kapdostak. Puxpángné, akár a tőle kapott bokor, fanyar szagú volt, az emléke is; a sóvár szenteket itatja át ilyen orroddal a vágyakozás, és ez volt az, amely Lászlót a gyermekkorra s az arra következő kietlen évek figyelésére utasította. A család legesendőbb tagja ott áll az arácsi puszpángbokor mellett, körötte kósza árnyakkal, és hiába idézte a *Physiologus* szavait, hogy kijózanodjék, majd Albertus Magnus tudós leírását a növényről, az nem változott vissza az allegóriából élőlényé, nem vette fel természeti formáját. Toszkan kolostorok kerengői szívében a nyírt sövény, Boccaccio *Dekameronja* novellinóinak szövetségé, a pápa sétaterének kakasokká és hajókká nyírt bokrai, dán temető emlékfája – sorolta magában, de a cserje nem húzta össze magát annyira, hogy egyetlen szóba, a nevébe ismét beleférjen.

Ami máskor segített, most nem. Jelenetekre osztotta a történetét, ahányszor felemelkedett a függöny, s finom por szállongott elő a nehéz szövetből, mindig azonos képet kellett látnia, hiába hagyta el a száját bármiféle kérdés, mindenkor ugyanaz az egyszerű mondat érkezett válaszul: ugyanaz a veranda, s ugyanaz a

kutya ült a lépcső árnyékos tövében, ugyanaz az apa és ugyanaz a káposztaízű vasárnap délután lépett oda hozzá. S ugyanaz a könyv. Nem tudott, miként a királyok, felejtteni. S kezek nyúltak felé – a vadszőlőbe beletépett a szél, s a levelek láthatóvá tették a szél örvényét –, járkálni kezdett benne a szorongás, s Lászlót faltól falig hajszoalta a rettegés.

A végső összeomlást azonban az a kéziratot oldal okozta, amelyet a lába elé lökött a villába is betért, rettentő szélvihar. Sárga papirosra feketével írott sorok, a polcra, ahol eddig a könyv alatt lapult: bátyja, Jenő önéletrajzában egyetlen bekezdése, amit majd hetvenöt éves korában, 1944–46 között, gyöngye kézzel skribál, s csupán 1998-ban, a nyomtatott betűk gonoszsága következtében jelenik meg. A jövőjét olvashatta el egy szuszra, s az nagyon megmarkolta, ami a mellkasában dobogott, s amelyet a kisvárosokban még mostanság is a szívnek szokás nevezni.

„Bohém, könnyelmű ember volt László. Bár beíratam a jogi karra, nem végezte el, csak az állami számviteli vizsgát tette le nagy kinnal. Otthagytá MÁV-nál nyert állását, és felcsapott írónak. Kellő tehetsége azonban nem került hozzá, s élete csupa nyomorgás és könnyelműsködés volt. Nekem nagyon sok bajom volt vele. Anyámnak ő volt a kedvence, s valósággal szegény öregasszonyon élőködött. Amikor nem kapta meg a Baumgarten-féle ösztöndíjat, öngyilkos lett, előbb végigjárta azokat a helyeket, amelyek megmaradtak a család veszprémi birtokából, utoljára még Arácsra látták, majd visszautazott Pestre, de nem kereste föl családját, a fiára sem volt kíváncsi, az összekötő vasúti hídról beleugrott a Dunába. Anyámnak nem mertük megmondani, azt hitettük el vele, hogy szanatóriumba kellett vinni, mert az elmebetegség kezdett mutatkozni rajta. Anyám élete végéig ebben a hitben élt, s nekem minden héten meg kellett őt látogatnom a budaörsi szanatóriumban, s elreferálni, hogy alakul a sorsa, gyógyul-e stb. Ha megtudta volna, hogy hogyan fejezte be életét, az bizony az övébe került volna. Laci öcsém elbeszéléseket és néhány regényt írt. Örökösen előlegeket kért a szerkesztőségekben, s bizony nem tudott zöld ágra vergődni. Munkái közül a következőket szabad megemlíteni:

1. Leandervirág. Elbeszélés. »Éjfél«, magyar írók misztikus novellái (ultramodern illusztrációkkal), 139–157. oldal. Gyoma, 1917. Kner Izidor kiadása, 19 oldal.
2. Bertalan éjszakája. Novellák. Budapest, 1918. Táltos kiadása, 198 oldal.
3. Piroska. Regény. Budapest, 1919. Athenaeum, 314 oldal.
4. Régi ismerős. Regény. Budapest, 1921. Genius kiadása, 221 oldal.
5. Pillangók. Pán könyvtár, 1. sz. Budapest, 1921. Pán könyvkiadó, 67 oldal.
6. Ingovány. Regény. Budapest, 1922. Az Érdekes Újság kiadása, 178 oldal.
7. Kisértetek. Regény. Budapest, 1926. Grill Károly kiadása. A kötetben még három elbeszélés. A könyv 285 oldal, a regény maga 210.
8. Tamás. Regény. Budapest. Sajtó alá rendezte és kiadta özvegye. 79 oldal.”

A redukció, ahogy a könyvtárat, a várost összevonja, és könyvnek, illetve várnak látja, s a vár, amint székesegyházzá összpontosodik, a könyv, amint cetlivé változik, bizony királyi hagyományt folytat – tudta ezt László, s a megoldások kövecskéi között mégis hosszan matatott, amíg meglelte a tűzkódarabokat, ame-

lyeket aztán egymáshoz verve szikrákat pattintgatott. Igen, az érintkezési társítások – házak s a házakat fölemelő dolomitszikla, székesegyház s a világfaként feltörő torony, a sárga festékekkel megmocsokolt falak s a tűz, a tűz és valamennyi, az égbe törő, áhítatos láng – sóhajtotta, és indulatosan csapdosta össze a szikrákat ígérő köveket. Mindazokat utálta, amelyek a hasonlóságokra utaltak, s mindenhez ragaszkodott, ami kemény marokkal megragadta és valóban kézen fogta: ez a különös történet így vezette szájak börtönétől újabb szájak börtönéig, mindahhoz, ami fertelmes vagy cifrázott, ami ritka és drága, a durvától és bűzöstől a bűvösig és perzselően édesig. Lászlóra nagy hatást gyakorolt – ami ritka és különös – a holdfény egy ifjú királyné ezüst szobrán, egy ige kristályának lapján lecsorgó méz színe, a borban és az asszonyi ölben lebegő bíbor, s mohó vágyában, hogy mindent megszerezzen magának, egész sereg novellát küldött szét a világot jelentő folyóiratoknak, hogy azok lapjai tudósítsanak tengernyi igyekezetéről és munkálkodásáról, szolgálják ott is őt. Néhányat, hogy az északi tengerek faragatlan halásznépével macskaszemű borostyánra alkudozzanak; néhányat Egyiptomba, hogy kutassák azokat a zöld peremű türkizeket, amelyet csak a fáraók sírkamráiban lehet találni, s amelyeknek állítólag hűtő erejük van; másokat meg Perzsiába – ahonnan a halál kilovagol –, hogy selyemszőnyegeket vegyenek meg vérrel festett elefántcsontot, fahéjízú kőüvegeket és táncritmusú nefrit karkötőket, szantálfát, kék zománcot és finom gyapjúkendőket – a tűzáldozat kellékeit. Indiából fátyolszövetet várt és festett agyagot, amelyen négy-szegletes, vízben bővelkedő kertek ábráit lehet találni, s amely kertekhez, ha nagyon közel hajol az ember – nem, nem csak úgy érzi, hogy olyan, mintha a közelében járna, de rögvest az Édenben találja magát.

S elindult az utolsó történet, a feleségről, de még megállt egy pillanatra, mert utolsó pillantást akart vetni a városháza felé, amelyet végül magára kell hagyni – éppen azon a városháza előtti, kagylószerűen kialakított, kecses, keleties hullámvonalakban mélyülő fennsíkon, ahonnan egyedül átlátni a települést, azaz a múltnak, a jelennek és a jövőnek egyszerre nevezett idő vadvirágok hímzésétől pompás helyszínét. Igaz, innen nézni nem ugyanaz, mint annak a literátornak, aki kívülről közeledik – akár Palota, akár a völgyi apácák klastroma, akár pedig Arács felől: számára, ámbár nagyobbnak mutatkozna a panoráma, nem adatik meg az értelmező szem helyszínekre rászögeződő, határozott pillantása.

László fogta és a korsajából vizet csorgató bronzlányhoz csapta a zsebtükrét. A szilánkok foncsorából még visszanézett rá Miroár Jakab, de miután utcai szemetet rugdosott rájuk, a zsíros papírdarabok, barnára ázott cigarettavégek, fóliadarabok és lötytyedt kondomok halma alá süppedt a vádló tekintet.

Miroár összeszedte minden erejét, rekonstruálta arcát, majd alakját is egybekapta, hogy nem tudott már átfújni rajta a szél, s odalépett gyilkosa mellé. Megérintette a karját, majd magához ölelte, s fülébe suttogetta az utolsó, rövid regényt.

„A House of Pomegranates a Benedek-hegy alatt húzódott” – s máris megszakadt a történet, mert nem akarta senki és semmi, hogy történeté kerekedjen.

Pedig bíborszínre meszelt falú épület az a ház, ahol a reggel és este bíborszín ruhát viselő asszony élt, aki csak akkor viselt más színű öltözetet, amikor nagy ritkán látogatói akadtak vagy maga sétált el valamelyik sportklubba, teaestélyre avagy a helyi tudós társaságba. Ilyenkor alkalomhoz illő öltözetet vett magára,

de mindig föltűnt valami bíboros rajta, néha csupán a száját festette meg, más-kor a hajába tűzött virág szirmai idézték föl a Paradicsom árnyalatát, hol szattyán cipője belésében és talpán rejtőzött a csterszömörceből nyert s lúggal el-sötétített festék. A háza kertjének bokrai a gazdájukhoz hasonlóan viselkedtek. Csupán ősszel lehetett látni, néhány nappal a fagy érkezte előtt, hogy ők is bí-borszínűek, de, ameddig csak lehet, rejtegették.

Asszony, te, aki úgy illegeted magad, mint a Szerelemsziget szomorú füzesé-nek gyöngye vesszőin a függőcinke! Ó, nyár, te forró, ahogy magadba foglalod a szorgos cinege esti csipogását, a hangok, amelyben visszasétál legalább egy mondat a lélekig! A ház, hiába zörög el előtte szekér, s az ülésről hiába kínálja emelt hangon mézét a szeg lakóinak a Méhesből érkezett gazda, csendben ma-rad, a sárga napfelkeltékre és naplementékre sem riad fel, mert néma. Néma, mint a föld, a víz, a levegő és a tűz, ha egyik a másik elé áll, hogy megmutassa magát, s ráébred, nincs, aki más minőségét is megértse. S hiába mondanák el egyszer, kétszer, háromszor magukat, biztosan megértetlenek maradnak. A föl-det nem látja meg senki a ló szarupatája alatt, a cinegébe kapaszkodó fűz gyöke-rei között, a vizet az ég gyöngyházaskékjében, a méhészt vágyakozásának könnyeiben, a halacska levelek közében, a levegőt a suttogásban, a tüzet a templomszorga magányos énekében. Asszony, miért viseled az októberi éger-nek, a Hellászt körbeölelő tenger mélye csigáinak, a római tógának, a hegyi rétek pislogó ördög szemének színét? Miért, ha e szín egyébként is ott rejtezik szájad barlangjában, öled mélyén és szívkamráidban, amelyben megállíthatatlanul sur-rog és áramlik a lélekkel telített, bíborforró vér?

Ki ez az asszony, aki Lászlónak és László Miroár Jakabjának éppen úgy hőse, amint lakója a *House of Pomegranates*-nek, miként annak a történetnek is, amely-ben él, amelyhez, mint élő ember az árnyékához, ragaszkodni látszik, de nem hajlandó elmondani. S azokhoz a férfiakhoz is, akiknek arca egyre elmosódot-tabb és izzadtságtól fényesebb?

Körbefonják a növények, ropogós szoknyájú dáliák, bűdös és napsárga kas-sai rózsák, amelyekben alkonyatokon, amikor pörgő nyelvű, szender formájú boszorkák surrognak körötte, az Indiák fénye visszaragyog, a levegő ezüstös szálai, amelyet a szél sodort a Hold porából, a malmokkal strázsált patak párájá-ból, fölszáradt csiganyálból és abból az üledékből, amely egyazon történetből pergett alá, s megtartani immár nem tudja. És illatok, hűvös és törékeny érzetek, erős vágyak, amelyekben szünettelenül esik az eső, fájdalmak, amelyekben min-dig zúg a félhomályos erdőmély, neszeznek a hirtelen növekedő gombák, zizeg az avar és erős a szívdobogás. Mellé igyekeznek állni, hogy megérinthessék a házak és az ösvény gondos bokrai, a vadribizli piros gömbcsöppeket kínál neki, viszont azt is elviselik, ha az ujjá, ruhája fodra, haja szála mégsem érinti meg a testüket, megelégszenek annyival, ha jelenléte rájuk mutat, és így nevezi meg őket. Lábához dörgölőzik a kóbor kutya, a kivert macska, ölébe hajtja a fejét az elfáradt unikornis, ha mohapárnára hever s lehunyja fáradt szemhéját, és érzi, milyen fájdalmas az élet.

Senki nincs, aki megérti, s mindenki. Zsörtölődik a kéménylukban a bakonyi szél, és nem zsörtölődik. Süt a Nap, majd abbahagyja. Valaki érkezik, melléhull a zöld ágyra, majd elhagyja, de akkor már ő is ellépett, meglehet, abban a pilla-

natban haladt tovább, amikor a mag beléshaladt. Illékony, miként a rózsa illata, hasonlat, amelyben sok-sok hasonlat lehet, igenek és nemek rengetege, amelyben bozontos medvék és pergő nyelvű manók huzakodnak a piros, egyetlen málnaszemen. Városok lakója, Itáliát járt asszony, aki ismeri a tót mezővárosokat éppúgy, mint a szászok településeit, Kínát látott alak, s Rovinjt, keresztes lovagnak szőtt zászlót és szaracénnak kendőt, sört fejtett és a novemberi hidegben bort égetett Bácskában. Kicsoda hát?

Most nem több mint a *House of Pomegranates* asszonya, László *House of Pomegranates*-ének hősnője, aki megszeppenten bukkan föl az arácsi lakban. S füstszag csapja meg az orrát, a hullt, fonnyadt diólevél és a száraz ezerjófű gazának lángjából előgomolygó keserű, nehéz illat, hát ez az ősz, motyogja, ez a sár-ga, s képzeletében ott találja magát László mellett, ragyogó koronázási ruhában, a Szent Mihály-székesegyház főoltára előtt, keskeny gyermekajka körül mosoly játszik, sötét, erdei szemében fényes, ideges láng lobog.

Nefreteti lánya, a rózsakvarc arcú egyiptomi asszonyé. Apja talán Constantinus Africanus, aki titkos medicinák és szövegek fölé hajolva töltötte ki azt az időt, amelyet a földi életnek nevezett, talán a minden idők egyik legnagyobb városát, Iszfahánt, tágas karavánszerájjal, ragyogó bazársorral, csatornákkal és utak mentén platánsorral építő Bahá' ad-Dín Mohammed Ámili sejk, talán az a Caius Plinius Secundus, aki Európa utolsó kétezer évében bárhol és bármikor tűnt is föl, utódok sokaságát nemzette. Egyetlen gyermek, aki szüleitől az öröklétet, suhogó szoknyájától a tánclépéseket, a könyvektől a *septem artes liberales*, a *studium generale* és a *studium humanitas* örökségét kapta, és azt a hóbortot, amely bátorságot kínált egyként a keleti s a keresztény szabadsághoz. Így aztán büszkén és kényesen járt fel s alá a korokban és irományokban, sorsa mentén mindenféle vers és regény, tanulmány és lábjegyzet maradt fent: aki elolvassa a ró-kákról tudósító szövegeket, rettentő gyűjtőkönyvtárnyi az, mind az ő lépteinek sárgult lapjait pörgeti. Pedig olyannak mutatta magát, mint bármelyik asszony: munkában szorgosnak, táncban pörgőnek, szomorúságban elhagyatottnak, szerelemben égető lehetőségnek. A szitáló permetben buja illatúnak, a tollpihével együtt repülőnek, a sörtés szakáll villanyos sercegését gerjesztőnek, a lombikok alatti gázcső meggyújtójának. Tejen nevelkedett, mint minden ember.

Asszony, aki tudja, milyen a fehér, miféle árnyalatok bújnak meg a szemben, a fogban, a papirosban és a hóban: a rájuk rakódott lepedék eltávolítása után miként ragyog a mackófehér, s hogyan válik el a szoláriumfehér a mogyorófehértől. Ismeri a margaréták sziromcsúcsán az olajfehéret, s határozottan elkülöníthetőnek állítja a fészek sárgája mentén lapuló fahéjfehért a cimpák dohányfehéretől. S a margarétát habzsoló, az eléjük hányt virágot tipró disznók agyarlillogásából is kilátja a mustárfehér veszedelmet, a szaharafehér reménytelenséget és kénköfehér poklot és az ázott szalmafehér nyomorúságot. A pestihófehér telek éjszakáin a brandy-fehér mámort, a sörhabsfehér kószálásokat a nyár alkohonyataiban, a kikericsfehér tavaszt és a csontvázfehér telet. S ha kínafehér selymet teker hattyúnyakára, máris száguld, hogy az esőfelhőfehér zivatar elől megmeneküljön, máskor alumíniumfehéren vacog egy lerobbant trabantfehér jármű mellett, falfehéren éhezik vagy aludtejfehéren habzsol. És a falfehért is megismeri, tudja, akkor, amikor nem marad a fehérek nevében több, mint a fehér.

Asszony, aki 1281 és 1300 között – élete boldog szakaszában, amelyet aztán megismételni járt vissza Rómába – annyi áhítattal itatott át száz, a kolduló baráttól az uralkodóig, a magas rendű egyházi személyiségtől a falusi özvegyasszonyig szóló, szellemes, fanyar, pajzán vagy éppenséggel brutális novellinót, hogy alig akad író, aki képes felsorolni, miként szólította. Szinte mondatonként másként, a hol epekedő, hol szitkozódó, hol gyűlölettel, hol pedig imádatlaltal telített opera minor-író. A megszólítási formák garmadája végül körberajzolta az asszony híres alakját: kétségtelen, Róza ő már akkor is, amikor az okszitánból eredő *mes sire*, *mio sire* kifejezés *messeréje* lesz, s a szerelemben hol mint *messre*, hol *serre*, *sere-re* vagy *sire-re* szépül, és szólítják meg úgy, miként a nemes lovagok fordulnak magázva az uralkodóhoz, avagy kedvesen tegezve, de úgy is *messerének* tisztelve. *Messere* volt ő akkor, amikor a vándorkereskedőkkel beszélt, a szűkszávú Frigyes császár szólította meg, keresztnevéen hívogatta Bálám prófétát, s vízzel itatta meg a koldust, s hűbéresként fogadta fess hódolóit, s hálósobájában püspököt fogadott, és a rakoncátlan udvaroncai *se*-nek ismerték, a néki gyónók *sere*-nek, a kóbor lovagok *sire*-nek, hosszú haja ellenére. Alázat, tisztelet, hódolat – mindez járt neki, de részesült a *signore*-ből, hiszen a weisbrunni birtok tulajdonosa, és *segnorság* is lábához kuporodott, s kutyaként megnyalta karcsú bokájának fényes bőrét. A megkínzottak *dominének*, *demenedió*nak – *domine deus*nak –, mintha ékszerésznek ismerték, udvariasan *maestrónak*. És *cavalieré*-nek mutatkozott a király kíséretében, ahol nem lehetett része a félelemben, annál több a hűtlenségben, s a holdvilágban *messerré* nemesedett, ha gavallér kapkodott a szoknyája széle után. De a szokásosan uraknak kijáró megszólítások mellé szép sorban odaálltak a hölgyekre, asszonyokra érvényesek is. *Dame* és *domina*(m) hódolt előtte az elgondolt, a leírt és kimondott mondatokban, ilyenkor férjes asszonyként tűnt fel, *mia donna* s *madonna* lett máskor: kóbor lovagok szölongatták így, szerelmesen koslatók, leshelyről orvul figyelők. *Damaként* magázták a pávasültes vacsoránál, *buona feminának* becézték a fátylaktól megemelkedni kész ágyban, *vita miának* a csapzott, harapásízű hajnalokon.

Róza az, aki megállt irdogáló hősiünk háta megett, hosszú ujjával megérintette László keskeny, a Cholnokyakra oly jellemzően áttetsző bőré, izzadt homlokát, s keszkenővel törölte le onnan a kín harmatcseppjeit.

A kertről, ha rátekintenénk a Benedek-hegyről, nyírott sövényeiből, bonyolult mintázatú ösvényeiből és szabálytalan virágágyásaiból látni lehet, hogy labirintus. Persze, mi mindent látott már a dolgok hámló felszínén áthatoló tekintet: könyvtár, utazás térképe, hangyaboly vagy rózsa is labirintus képét vette fel, nem szólva a simogatásokról, oszlopok félhomályában elsuttogott szavakról, vagy azokról az imákról, amelyekben a keresztények szűkkeblű istene lakozik. De a labirintusról, aki benne sétál, nem tud. A részletek pompája eltakarta a bonyolult egészet.

A különös kertben, amelyről ugyan a mélyen látónak tudható, hogy, mint minden kert, ez is labirintus, de arról a benne élők, így a tulajdonosai sem értesültek – sem a levelek suttogásából, sem a boglárkalepke nyugtalan röptéből –, benne foglaltatott a teljes múlt. A város színes fonalakkal kivarrott szűrt viselő lakóinak múltja éppúgy, mint a notabilitásoké, a Davidikum imádkozásra fogott, a Pater Nostert most tanulni kezdő árváinak nyöszörgése, a szegények kórházában hal-

doklók zabolátlan káromlása, sőt még a Sédén felúszó pisztrángok nászi pikkelyhersegése is. A XX. század elején a Jeruzsálem-hegy homokbányájában föllett fogas teknős, a Plakodonta hajdan ebben a nyugalmas kertben sétálgatott, miként az István király koronázási palástját hímző görög apáca kolostor sororjai is ide menekültek a nyári nap arany hősege elől. És benne áll, közepén, kárminpiros virágokkal teletűzve, a délszaki gránátalma is, amelynek, mert ott él, a hideg telű tájon, sosem érik be a termése. A kert sötéten kavargó, keserű álmokból gyökerező, fekete ciprusai alatt mindenkor megtalálható valaki, akinek ajka szögletében fűszál billeg, s a gondolatok malmának munkáját felügyelő dallamok bánatot őrlenek, s nézik a cukros fényfoltban izzó gránátalmabokrot. Itt sors jutott a letört faggallynak is, belemerült a kavics a tőbe, s a titkos barlang bejáratára szüntelenül vigyázott egy pihegő gyík, kétfejű kutya, rettentő arcú sziklafal.

A burjánzó kert egyszerre volt a múlt, a jelen és a jövő kertje, ahol a csontok, emberé, állaté egyaránt, összekeveredtek a növényi hamuval, a felhők lábnyomával és a jövőbe viitorlázó szitakötőkkel és a könyvborítóról lehulló skarlát betűkkel. Nem volt ugyan nagy ez a kert, éppen akkora, hogy egyetlen asszony munkájával legyen megművelhető – a beavatatlannak mégis mérhetetlen nagy-nak mutatkozott, mert nem egyszerű asszony gondozta, s tizednyi idő is tízszer jobban látszott meg ott, mint másoké más helyeken. S volt benne minden, amit az évezredek felhalmoztak, a hegyoldalra a szelek kertje húzódott, a Sédnél a hullámok kertje terült el, a suttogások ligete a szerelemsziget mellé húzódott, s mindenhol pihenőpadok, kőasztalkák, bazaltoszlopok és általában zöld, de egy-egy pillanatban harsány szirmokkal virágzó, különleges ápolást kívánó növények is kerültek. E kertet ugyan kőfal kerítette el, de a kőfal magasságát belülről megduplázó örökzöldek, tiszafák, ciprusok, bukszusok és fenyők sorakoztak a fal tövénél, a lomb árnyékot vetett a falon túl sétálóra is, s maga alatt helyet engedett a sárguló róka gombának. A virágágyakat, a patakmedret, a pergolát azonban, meg kell vallani, nem kellett az asszonynak gondozni: ahogy létrejött e kies hely, úgy is maradt. Ha a múlt, a jelen és a jövő egy helyen megfér, akkor ott, különösen, ha fülemüle dala borítja le áttetsző üvegharangjával, nincs jelen a változás.

A kert asszonya sem lakta mindig a kertet, s a kert északi végénél álldogáló, a kertet a szél ellen védő házat. Évekre egyedül maradt az ősi hely, s maradhatott, akkor sem pusztult, elhagyatottságának nem mutatkozott jele. Olyankor gondolataikba merültek az enciánok, szenderegtek az égerek, s a békák unottan úszkáltak a pocsolyákban. A lonc nem nőtte ki a helyét, meglelt életéről dűnnyögött a bazsarózsa, s pihenésbe feledkezett a sok verőköltő bodobács. De fel voltak ám ingerelve, amikor váratlanul visszaérkezett a gazda, és a szoknyája szélébe belekapaszkodott férfiszagok bogánca hozzájuk ért. Sistergett a kígyó, a nyírfák lejjebb hajoltak, és a nőstény vidra egyetlen harapással metszette ketté az eléje kerülő tejes pisztrángokat. A Séd tükre, ha visszatért a kert úrnője, napokig vércsíktól volt szennyes, halpikkelytől tört, hím állatok rettegésétől borzolt. Csupán a szélharang nem tudott változtatni magatartásán, bolondos elképzeléseit a várkapitány és nyelvész Verancsics Faustuszról, a kutyavonítású Vazulról vagy a turbánliliomok heves virágzásáról mindenkor elmondta, vastag és szálvékony hangjaival azonban sosem tudta a Lókútról alászaladó szélnek útját akasztani.

A kertről azonban, ahogy visszaemlékezett rá László az arácsi dombról, semmi sem mondható, miként a város, a család, az apa is szavát vesztette a fennsíkon áthaladtában. A vihar ugyan át tudott szökni a kietlen vidék borókásán, de csak azért, mert szájába kapta az apró tobozokat, és azokat rágva-mormogva szökölt bokortól bokorig, s le nem hajolt volna a lenekre, meg nem érintette a nyulaktól apróra rágott vadrepce torzsáit s a kapálgató paraszt széles karimás kalapját.

*

Amikor elolvasta és felpillantott a könyvből, a kertben nem látott mást, mint a lapok fekete mondatait. Tekintete a mellékmondatok göcsös ágú bokrai között kószált, amikor a kert sűrű ágacskás, édes gyökerű gyümölcsfáit nézte. S amikor a halacska alakú falevelek hátán megvillanó reggel darabjait számlálgatta, mint ha a könyv igéit terelte volna egybe. S a legszebb fácska, amelyen temérdek kárminszín bimbó hintázott, a tömény oldatba belevetett porszem szokása szerint növelni kezdte a látványt, és minden ágat, minden falevelet, minden félig és teljesen kinyílt bimbót megsokszorozott.

Családjuknak hosszú nemzedékek óta a gránátalma-nevelés volt a szenvedélye. S nem lehetett ez másként hőszünkkel sem: ha hírért vette egy-egy különlegesebb fajtának, úgy érezte, rögtön meg kell szereznie, s ha már birtokába jutott, gyorsan porhanyós földbe ültette, kádban állott, langyos vízzel öntözte, s óráról órára ellenőrizte, mikor jelennek meg az új hajtások, amelyek színe megelőlegezte a virág véres színét.

Történt egyszer, hogy a Földközi-tengertől érkezett vendége megemlégett néhány ritka fajtát, amelyek rovinji rokona tulajdonában vannak, és azokat itt, északon még csak nem is ismerik. Több sem kellett Ja-no hőszünknek, nekiveselkedett, összehapokolta holmiját, s vendégével együtt a távoli Rovinj környékére indult. Keresgélt, érdeklődött, bejárta a homályba szerelmes udvarokat és az árnyékoktól kék kerteket, a fehér csupasz színéhez ragaszkodó sziklafalakat mászott meg, hogy ellenőrizze a kőrepedésekbe gyökeret eresztő csenevész növények valamennyiét, míg végül sikerült szert tennie néhány valóban különleges tulajdonságú csemetére. Úgy bugyolálta be azokat, mintha valami nagy kincs lenne, beszélt is hozzájuk azon a gordonkahangján, amelytől mindenki mindenkor bánatba esett.

A visszaúton fedeles hintó mellett gyalogló ifjúra figyelt fel, aki ismerősnek tűnt számára. Ismerős volt a hajszíne, mélyen ülő szeme és merészen előreugró orrának alakja, ismerős volt komótos járása, sőt még a ruháján az a folt is, amely a szíve fölött éktelenkedett. Ja-no tehát beszédbe elegyedett vele, s hogy megtudta az idegen útjának a célját, így szólt hozzá:

– Én jó felem, te bizonyára a különleges növények szerelmese vagy.

Rögvest a gránátalma nevelésének titkos fortélyairól kezdtek társalogni, s úgy fonták egymásba a szavakat, mintha azok hajlékony vesszőkből lennének. A társalgásban igencsak föllelkesült Ja-no, s megkérdezte:

– Merre visz az utad?

– A nővérem megunt a lakhelyünket, s annak a tónak a partján szeretne letelepedni, amelyen, ha nagyon füstös az éjszaka, hídon lehet átjárni.

Ja-no előállt javaslatával:

– Bár oly szegény vagyok, hogy tükörrre sem telik, de a házamban szállást kaphattok. Ha nem riaszt el az egyszerű élet, s nem zavar, hogy sosem nézhetitek meg az arcotokat a tükörben, s így önmagatok megismeréséhez nem kaptok tőle segítséget, ne gyötörjétek magatokat tovább a helykereséssel.

Másik – mert születésétől fogva ez volt a neve Ja-no újdonsült ismerősének – fűrgén a hintóhoz szaladt, s közölte nővérével a hírt. A hintóban utazó félrehúzta a függönyt, s így Ja-no megpillanthatta a leányt, aki alig lehetett húsz esztendő. A leány foga csillogó igazgyöngy, homloka margaréta, arca rózsza, szemöldöke holló – és a nevetése, nos, maga volt a földi paradicsom.

– Nem számít, ha nyomorúságos az a ház, s olyan hegyorom alatt áll is, amelynek éjszakánként korog a gyomra, de egy vízközei, nagy kertre mindenképpen szükségünk lesz – jelentette ki, s minden szavánál virágok özöne hullt ajkáról.

Ja-no sietve megnyugtatta ismerőseit: nagy a kertje, közel a Séd, s a szomszédos telkek között is találni olyan elhagyatott területet, amely bérbe vehető. S miután hazaérkeztek Ja-nóék, Másik és lánytestvére rátalált arra a parlagon heverő, alkalmas földterületre, melyen csupán egy roskadozó, három-négy helyiségből álló vízimalom csapdosta lapátjaival a patak hátát. Ja-no megegyezett a tulajdonosokkal, s bérbe vette. Másik, mint a rügy tavasszal, elégedettnek látszott, és be is rendezkedtek. Naponta ájták Ja-no kertjébe, hogy gondozzák annak szépen cseperedő gránátalmafáit.

A régi bokrok már mind elszáradtak, így aztán gyökerestől kihuzgálták őket a földből, s helyükre a Rovinjból hozott újakat ültették. Nem maradt ott egyetlen száraz gally, zörögve fecsegő levél sem. Jóllehet Ja-no családja egy kenyeret evett és kettőt látott, ám esténként mindig áthívták Másikékat, hogy együtt figyeljék a harmadik cipót. Idő múltán azonban szemet szúrt nekik, hogy a testvérpár házának kéményéből sosem száll ki a füst fekete tollú madara. Ja-no felesége megkedvelte Másik nővérét, így gyakorta ajándékozta meg néhány tálka főtt étellel, darab hússal, kosár zöldséggel.

Egy nap Másik így szólt Ja-nóhoz.

– Barátom, te sem vagy gazdag, s a mi szánk és gyomrunk igényei is csak fokozzák a terhed. Nem lehet ezt így tovább folytatni. Úgy gondolom, hogy a gránátalma virágjait eladva keresném meg a saját betevőnkre valót.

Ja-no ugyan meghallgatta Másikat, de bosszankodott és leintette:

– Barátom, téged kifinomult ízlésű, nagyra hivatott férfiúnak ismertelek meg. Azt hittem, képes vagy méltósággal elviselni a szegénységet. S lám, most meg a gránátalmavirágot mint holmi közönséges portékát a piacon akarod elkótyavegyélni. Ez megalázó lenne a virágoknak.

– Az, hogy a saját kezem munkájával akarom eltartani magam, nem nevezhető haszonlesésnek. Így aztán ha a növényeket árulnám, nem lenne alávaló cselekedet – jegyezte meg Másik, s először fordult elő, hogy nem pillantott barátja arcába. – Az embereknek valóban nem kell mindenáron a gazdagságért törni magukat, ám ha egyáltalán nem iparkodnak, nyomorban maradnak.

Nem szólt erre egy szót sem Ja-no, Másik pedig felállt, és szemlesütve kiment a szobából. Ettől az időponttól kezdve Másik összegyűjtötte valamennyi széltől le-

tört, fölöslegesnek ítélte és ezért metszőollóval levágott gránátalmaágat, amiket Ja-no egyébként csak eldobott volna, vagy azokat, amelyeket silányabbnak tartott, s a házába vitte. Már nem jártak át naponta Ja-nóékhoz, csak ha meghívták őket.

Nemsokára virágba borultak a fák. Egy hajnalban Ja-no élénk sürgés-forgásra figyelt fel a testvérek portája előtt, ahol máskor a szél sem állt meg, hogy meg-
rázza a szuvas faajtó kilincset. Olyan nyüzsgés volt ott, mint Pest Duna-parti pi-
acán. Furcsálkodva átment, hogy megtudja, mi történt: igyekvő kofák végtelen
sorát látta, akik a Másiktól vett virágokat szállították füles kosarakban vagy re-
keszes dobozokban. A gránátalmavirágok mindegyike oly ismeretlen kinézetű
volt, amilyeneket Ja-no eddig soha nem láthatott. Irigy is lett, de sokkal inkább
dühös, amiért Másik eltitkolta előle a káprázatos fajtákat. Bezorgetett hozzá,
hogy szemrehányást tegyen. Másik kijött, üdvözölte és betessékelte. Ja-no csak
ekkor látta, hogy az udvar és a kert be van ültetve gránátalmákkal, tenyérsi
hely nem maradt ott szabadon. A frissen lemetszett ágak oldalán rögvessé új bim-
bók nőttek. S a bokrok között egyet sem lehetett találni, amely ne valamilyen rit-
ka egyednek mutatkozott volna. Másik besietett a fehérre meszelt falú, hűvössé-
ge fölött örködő házba, s a virágágyás melletti kőasztalhoz és padokhoz korszó
borral tért vissza.

– Képtelen voltam megőrizni egyszerű életemet – mondta, és helyet kínálta a
sápadt Ja-nót. – Az elmúlt néhány nap alatt szerencsésen elegendő vagyont
gyűjtöttem össze, amelyből futja az együtt borozgatás költségeire – de annál
többre is.

Föléje hajoltak a pohárnak, aztán egyetlen árva szót sem szóltak. Az ital csil-
lámló felszínén Ja-no megpillantotta saját arcképét, mutatoujjával belenyúlt a
borba, mintha muslicát halászna ki belőle. Föl is emelte az ujját, s úgy tett, mint-
ha lefújná róla az elázott, szárnyain szerencsétlenséget hordó rovar.

A házból hamarosan kijött Másik testvérnője. Ínycsiklandó ételeket tált a
férfiaknak, amelyeket pompásan halmozott föl a tálcán, s e gazdagságtól érte-
lmet kapott az együttlétük.

– Nagyra becsült nővéredet még nem jegyezték el? – kérdezte Ja-no.

– Még nem érkezett el az ideje.

– Nohát, mikor lesz az?

– Még negyvenhárom hónap – felelte Másik.

– Mit akar ez jelenteni? – tűnődött fennhangon Ja-no, ám Másik, mint idővel
szokásává vált, csak nevetett, és válasz nélkül hagyta a boldogtalan kérdést.

Ja-no másnap reggel ismét felkereste barátját, s látta ám, hogy az előzőleg vi-
ráguktól metszett hajítások könyéknyit nőttek az éjszaka, s hamarosan virágba
borulnak. No hiszen, elcsodálkozott ezen a varázslaton, s rimánkodva kérlelte
Másikat, árulná el kertész művészetének mibenlétét.

– Aligha lehetne azt szavakkal átadni. De hát úgyse ezzel keresed a kenyere-
det, akkor meg mi hasznát vennéd? – gúnyolódott Másik.

Október jött, fellegetek hozott magával a hónap, s a szürkékben eső volt, a fe-
ketékben hó. Pár nap alatt Másik háza előtt megfogyatkoztak a virágkereskedők.
A gyűttment férfi – mert ez lett Másik neve a városkában – batyuba kötötte hol-
miját, és útnak indult. A következő év tavaszán, egy rigófüttybe kapaszkodva
tért vissza, s magával hozott egy köteg ritka bokrot: jenesztet, mályvarózsát,

szerелеmvirágot és török mogyorót. Ezekkel aztán a piacra ment, és egy délelőtt elég volt neki ahhoz, hogy valamennyi számára vevőt találjon. S újból visszavonult a kertjébe – mintha csak a lelke lenne –, hogy a gránátalmáit nevelje. Ismét fölkeresték őt azok, akik még emlékeztek a tavaly vásárolt virágok mézédés illatára. Másik napról napra, hónapról hónapra gazdagodott, mint fénnel a kövek, amelyen átbukik a tiszta patakvíz, az egyik évben új malmot épített, amelynek a kereke favályúba emelte a vizet, s közben fehér liszté őrlötte az egyszemű búzát, a második évben újabb birtokot szerzett, a következőben pékséget nyitott, ahol illatos, gránátalma-formájú cipókat árult. Ekkortól fogva csak úgy dolgozott, ahogy a kedve tartotta, legtöbbször a szolgálknak adott utasítást, s nézte és etette patakjának ezüstös halait, számlálgatta a virágok bohókás szirmait. Nem fogadta meg Ja-no elsuttogott tanácsait. Az udvar egykori virágágyásai helyén nagy kanyarokat tévő sétaösvények kúsztak, nyári lakot is épített, piros tornyosat, zöldre festett korlátú erkélyest, a déli sarokba. Megvásárolta a ház mögött álló területet, azzal bővítette a kertjét, fallal vette körbe, s az egészet a fáival ültette be. Elérkezett a nyár s az ősz, s egyre nagyobb rakományokkal fordultak ki udvaráról a kereskedők: októberben maga Másik is elment. Tavasz is elmúlt már, de nem tért vissza.

Időközben Ja-no felesége megbetegedett és meghalt. Ja-no korábban vonzódott Másik nővérehez, de immár, közvetítő révén, az asszony tudtára hozta nemes érzelmeit, aki azonban mosolygott az ajánlaton, úgy, hogy akár beleegyezésnek, akár elutasításnak is lehetett venni. Holott csak testvére visszatértéig akart várni. S kerek esztendő gurult el, ám Másiknak híre-hamva sem mutatkozott.

Az asszony munkába temetkezett, megtanította a szolgálkat a gránátalma nevelésére, s azok olyan ügyesen tették a dolgukat, hogy asszonyuk a környék leg-gazdagabb kereskedőjévé vált. Háza és birtoka egyre jobban virágzott, s nem kellett sokat botorkálnia, hogy megtalálja a kamrában a füstölt húst, kitépje a földből a petrezselymet, elöntse a serpenyő aljára az olajat.

Egy alkalommal vendég toppant be az asszonyhoz, aki Másik levelét hozta. Abban pedig az állt, hogy a nővérere bizza, egybekél-e Ja-nóval. Ja-no, szemügyre véve a levél dátumát, fölfigyelt, hogy az megegyezik felesége halálának sosem feledhető napjával. S arra is jól emlékezett, mit mondott neki Másik a nővére házasságáról – mikor együtt boroztak a kertben –, s nagy meglepetésére azóta éppen negyvenhárom hónap telt el. Izgatottan tárgyalták a levél tartalmát, és Ja-no tisztelettel faggatta az elhagyatottságának falai között tébláboló asszonyt, küldhet-e jegyajándékot.

A nővér habozott, hiszen korábban többször kérte Ja-nót, költözzön hozzá, s dűledező, emberektől elhagyatott viskóját hagyja az enyészetre. Ja-no ismét elutasította a vágyott nő szemérmetlen ajánlatát, ám az esküvő napját azért kitűzték.

Mikor a nővért Ja-no feleségül fogadta, házának falán egy ajtót vágtak, amelyen át a múltba lehetett visszajárni, s amely egyenest a régi udvarba vezetett. Itt járt-kelt mindennap a szolgáló, hogy mindkét – a jelen és az elmúlt időhöz tartozó – ház tennivalóit elvégezze. Ja-no szégyenkezett felesége gazdagsága miatt, ezért döntött úgy, hogy ezentúl az ő déli birtokának és felesége északi birtokának könyvelését egymástól elkülönítve vezessék. Az asszony, aki számára, miként a réten a fűszálnak, bozótban a cserjének, a madarak röptében egyetlen szárnycsapásnak,

továbbra sem jutott név, elégedetlenkedett, hiszen az ő nagyobb birtoka a háztartási költségre fordított pénz több mint felét emésztette fel. Hat hónap így múlt el, s egyszer Ja-no házába került valami boldogtalan holmi, ami eredetileg a másikhöz tartozott. Ja-no visszaküldte ezt a jelentéktelen apróságot, és nyomatékosan kérte, többé ne kerüljön át hozzá semmi. A rendet felborítani nem szabad, mert szenvedés annak az ára, s abban a szenvedésben rettenetes és borzasztó magány fog lakni. Ennek dacára alig tíz nap múlva megint csak ráakadt valamire a házában, s Ja-no érezte, hogy milyen megvetően pillantanak rá régi házának ablakszemei. Ez a kellemetlen ide-oda küldözgetés jó párszor megismétlődött, míg végül Ja-no megelégtelte a dolgot. Felesége erre csak ennyit mondott:

– Olyan vagy, mint az apád, aki, bár éhezett, de kiköpte az ételt, mikor megtudta, hogy azt kitagadott fia küldte. Mit bosszankodsz az apróságokon?

A célzás megszégyenítette Ja-nót, és ezután gondosan elkerült minden további beszélgetést a családjáról, s hagyott mindent, hogy felesége kedve szerint történjék. Hagyta, hogy munkásokat fogadjon fel, faanyagot halmozzanak fel a birtokon, és az építkezés ellen sem emelt kifogást. Elkészült tehát a ház, a két birtok ismét eggyé vált. Nem választotta el többé egymástól semmilyen határ. Az asszony megmondta a férjének, hogy a kapukat bezárják, s többé nem kereskednek gránátalmavirággal. Ennek ellenére továbbra is jólétnek örvendtek. Ez se-hogy sem hagyta nyugodni Ja-nót, és panaszkodott:

– Kedvesem, harmincévnyi erényes életem foszlott semmivé. Azt kell látnom, hogy olyan lettem, akár egy élősködő, aki felesége szoknyáján csüng, hogy enni kapjon. Hát nincs már bennem egy fikarcnyi férfiúi büszkeség sem? Az emberek meggazdagodásomhoz gratulálnak, de én azt kívánom, hogy bárcsak azért kívánnának nekem minden jót, mert szegény lettem.

– Én nem vagyok kapzsi – felelte az asszony –, de ha nincs elegendő vagyonkám, azt fogják mondani rólam, hogy a gránátalmaliget római gazdájának, Pliniusnak kétezer év után fölbukkant utóda vagyok, aki nyomorban tengette életét, s nem élt családjá még egy nemzedéknyi ideig sem. S tudható, mi, Pliniusszal ellentétben, kedveljük a gránátalmafákat. Elejét veszem tehát a gúnyolódásnak. Másrésről pedig, ha egy szegény kíván meggazdagodni, azt bizony elég nehéz elérni. Ám ha egy gazdag kíván elszegényedni, nos, nem kerül az semmibe. Az ágyunk végében van elrejtve minden összegyűjtött pénzünk, afölött alszunk el, afölött ébredünk. Tégy vele belátásod szerint, nekem nem lesz ellenvetésem.

– Másoknak adni pénzünket, hogy ők tékozzák el, az még gyalázatosabb dolog lenne – mondta Ja-no, és szégyene a korábbinál is nagyobb árnyékfoltot vetett az udvar földjére.

– Te nem szeretnél gazdag lenni, én nem akarok elszegényedni. Nincs mit tennünk, éljünk hát külön egymástól. A szegény élje a maga tiszta életét, a gazdag pedig a maga romlott világát.

Az asszony meghagyta a kert közepén a férje építette kunyhót, szépséges szolgálólányát pedig megkérte, viselje gondját Ja-nónak. A férfi belenyugodott a történetekbe, együtt hált a lánnyal, ám alig egy-két nap elteltével kínzó vágy gyötörte asszonya után. Mikor meg akarta látogatni, a szolgálók nem fogadták: annyit mondtak neki, hogy férje arcképét magához véve távoli vidékre utazott, hogy alkalmi szeretőt találjon, de hamarosan vissza fog érkezni.

Ja-no makacs kitartását mégiscsak siker koronázta. Ismét naponta járt át feleségéhez, aki, sok időre rá, nevetve megjegyezte:

– Keleten étkezel, de nyugaton laksz. A tisztességes élet nem ilyen.

Ja-no kacagott ezen, de nem szólt rá semmit: torkában a vére túlontúl forró volt, s a lehelete bűdös. Hanem egymásra rakosgatta a napjait, összekötözte iszaghánccsal, hogy hátára emelve szét ne boruljanak, s visszaköltözött feleségéhez.

Épp őszt volt, amikor a gránátalma a legpompásabb veres virágait nyitja, és az édes illat, mint méz a tálat, megtöltötte a kertet. Ja-no dolga véget a közeli városba utazott. Ott aztán már kora reggel kilátogatott a virágpiacra. Sok-sok virágot látott a kedvencei közül, ám egyszer csak az egyik üzletben olyanokat fedezett fel, amelyeket annak idején Másik nevelt. Sajgó szívvel állt ott, míg kisvártatva előjött a tulajdonos. S lám, csakugyan Másik volt az – öreg. Fölötte, gondolta magáról, nem múlt el az idő, s ez így is volt, hiszen sosem nézett tükörbe. Nagyon megörültek egymásnak, és elmesélték, hogy időközben mik történtek velük – kénkö hullt az égből, de a terebélyes birtokra nem esett; jezsuiták építették fel a közelben kolostorukat, s tőlük béreltek munkásokat, s igényelik a gyümölcsöt, krumplit, napraforgót; császári kalapot kapott le egy fejről a szél, de akadt olyan, aki meg tudta azt ragadni, s a saját fejbúbjára biggyesztette; várkapitány érkezett a mesék Sibenikójából, de két évvel később, mint főpap, Prágába menekült, magával ragadva az alkémisták évszázados, életet hosszabbító receptjét. Ja-no az éjszakát sógora házában töltötte. Másnap, mikor visszaútra készült, így szólt hozzá Másik:

– Ez a nagylélegzetű város az otthonom, itt szeretnék családot alapítani. Már kisebb vagyonom is van. Kérlek, add át üdvözetemet nővéremnek, s üzenetemet, hogy az év végén, amikor a hó amúgy is kiradírozna a tájból a tárgyakat határoló felületeket, éleket és sarkokat, rövid időre ellátogatok hozzá.

Ja-no hallani sem akart holmi futó vendégségről, s egyre rimánkodott, hogy együtt térjenek inkább haza.

– Családom jó módú, jöjj hát hozzánk, nem kell munkával törnöd magad, élvezd a pihenést.

Az üzletet Másik a segédjére bízta: lejjebb engedték az árakat, s így pár napon belül mindent eladtak. Majd sietve összepakolta a holmiját – több volt abban a csengőhang, mint a csengő, de igaz, hogy az aranyból volt és az aranyból is értékesebb drágakövekből –, s járművet bérelve elindultak északnak: követték a darvakat, tekintetükkel beleakaszkodtak a gyorsan vonuló felhőkbe, segítségül hívták a szeleket, és maguk mögé dobálták a gondolatokat, hogy kisebb legyen a súlyuk, ne terheljék annyira a hintójukat. S nem is látták a fákat, olyan gyorsan hagyták maguk mögött az erdőt, nem figyelhették meg a mező virágait, annyira száguldott velük a ló, s nem ihattak az út mellett kanyargó patakból, mert mire lehajoltak volna a víz fodrozódó tükrére, szájukkal a sivatag porát érintették.

Mikorra hazaértek, megdermedt az idő: áttetsző dolgok fogadták őket, barátságosak és egyértelműek, mintha borostyánszínű, fenyőszagú kocsonyában lépkedtek volna maguk is, lassan bár, de nyugodtan, derűsen és jó érzésekkel telten. A ház, a kert, az asztal, az ágy, a szőnyeg és a párnák méltósággal töltötték ki saját helyüket, rendben felsorakoztak tiszteletükre, mintha csak Ja-no felesége előre tudta volna, hogy öccse betoppan. Másik érkezése után csupán egyetlen

cseléd viselte gondját a gránátalmáknak, sarabolta a bokrok közt nőtt, mindig hars zöld füvet, tépte a csípős csalánt, csinosítgatta az ágyásokat és a buja kertet. Másik naphosszat sakkozott és borozgatott, s minden pohárka borban megtalálta a rég elvirágzott szőlővirágok illatát. Ja-no hozzá illő menyasszonyt akart számára keresni, ám Másik minden igyekezetet visszautasított, s arról beszélt, hogy éjszakánként, ha belekapaszkodik a lepedője sarkába, az messzire repíti, oda, ahová rajta kívül nem mehet más. Nővére úgy intézte, hogy a hálósobájában két szolgálólány is dolgozzon. Három-négy esztendő telhetett el, amikor az egyik kislányt szült, aki azonban nem tudott átlépni a hajnal küszöbén, s egynaposan meghalt. Másik azonban most már mérhetetlenül ivott, s mindenhová magával hurcolta hálóágyának mocskos lepedőjét.

Ja-no is nagyívó hírébe keveredett. A két férfinak egyébre sem jutott ideje, mint hogy a jáde kancsót – a sötét fergetegben zölden világító lámpát – emelgesék. Nagy vidámság közepette ittak versenyt, álló nap vedeltek, reggeltől másnap hajnalig, százszor is kiürítve poharaikat, s nem tudták többé megszámolni a kerítés léceit, a háztető cserepeit, az esztendő napjait. Ja-no végül egy korty rizlingtől is csaprészeg lett, s ülő helyiben zuhant a saját álmába.

Másik, ha megunta az egyedüllétet, a szobájába botorkált, de onnan éppen a magány s az idővel szétfoszlott lepedőjére emlékezés hamarosan visszakergette a tornác asztalához, a kancsóig, a borig. Egy alkalommal, amikor Másik föltápázkodott, hogy a hálósobájába vonuljon, s már kitántorgott a kertbe, összerogyott és elterült a virágzó, pompás gránátalmafa között. Ruhája lecsúszott róla – a földön sosem lehet másként, mint ahogyan van –, ő maga pedig embermagas gránátalmafává változott. Számptalan ökölnagyságú virág díszlett rajta, olyan élénk és fénylő színnel, mint a hórá éppen kiömlött vére. Ja-no rémülten, dadogva és izzadva számolt be a történetekről a feleségének. Az asszony ijedten kereste meg az öccsét, s kitépte a talajból a növényt.

– Ide vezetett az ivászatotok!

Egy kabáttal – a segítségére siető lányszolga, Másik egykori ágyasa válláról kapta le – szipogva takarta le a földön heverő gránátalmafát, s elrángatta onnan a férfit. Hajnalban, amikor nem kellett mécses, Ja-no kióvatzkodott a kertbe, s megnézte sógorát: emberformában feküdt és hortyogott, ugyanott hevert, ahol hagyták, szája körül akkora muslicafelhő keringett, hogy abból a lélek formájára is következtetni lehetett.

Ja-no biztos volt abban, hogy a felesége és a sógora gránátalmatündérek. Így aztán még jobban ragaszkodott asszonyához. Másik, hogy önkéntelenül lelepleződött, még inkább ivott, s nem volt olyan hét, amikor ne vette volna fel természetes alakját, s ne változott volna gránátalmafává. Ja-no is hozzászokott a nyugtalanító látványhoz, így aztán meg sem ijedt, s hagyta, hogy felesége egyre-másra kitépkedje a növényt, s várta, hogy az visszaalakuljon emberré. Egyszer azonban hosszú idő telt el, és a fa virágának szirmai hervadozni kezdtek.

– Megölted az öcsémet! – sikoltott felesége.

Odarohant megnézni a növényt, de addigra annak már a gyökérzete is elszáradt. A fájdalomtól meggyötörve vágott le egy nedvdúsabbnak mutakozó hajtást, egy cserépbe ültette, szobájába vitte és naponta öntözte, pátyolgatta s örködött fölötte. Ja-no már bánta az elmúlt éveket, és iszonyúan gyűlölte magát.

A cserépben a virág lassan megerősödött, és a kilencedik hónapban a rövidke száron egyetlen piros virágot bontott ki, amely borillatot árasztott magából. Ha borral öntözték, mindig hozott egy újabb bimbót, de csupán egyet – s a házaspár élete, mindaddig, amíg meg nem haltak, mással sem telt, mint a bokor ápolásával, borral locsolgatással, s az egyetlen virágban való kábult gyönyörködéssel.

*

Lászlót úgy találta meg a reggel, hogy forró homlokát egy régi márványszobor hús halántékán nyugtatta s aludt. A világban nem létezhet két teljesen azonos dolog, elég, ha a költő fennhangon elmondja a versét, és a palota, a nő, a délután, amelyről a vers szól, elenyészik.

A füst könnyű selyemtakarója továbbra is beborította a bűnös várost – de a figyelmes szemlélő fölfedezhette: a lepel szélét üszkös romok, elparázslott gerendájú házak, megolvadt és az olvadék görcseibe dermedt ólomajtók állják körül. A tűzvészben egyetlen éjszaka alatt felépült Veszprém, s ugyanúgy hamvába is roskadt.

A kérdés varjúhangon károgott a felperzselt föld fölött:

– Kinek a vére?

S tovább.

– A tiéd?

László kérdést álmodott. Jenő bátyja ugyan miért hagyta el önéletrajzának testvéreiről szóló passzusából a legfontosabb, az utolsó munkaként megszülető írásának, a kezdetben *Metonímiagyűjtő*nek, utóbb és végezetül a *House of Pomegranates*nek nevezett mű bibliográfiai adatait? Hiszen az a könyv, Isten szent nevében – bár a szövege a kommentárok, kompilációk és torzult idézetek, szöveggyűjtemények közetrétegei alatt hever még –, kiadásának adatai bizonyították: megjelent.

Glóriásan

*Most beszélhetsz,
most egymás közt vagyunk,
most bevallhatod, hogy nem tudtad
legyűzni hiúságodat, irigységedet
és a mások bírálgatásának nyavalyáját,*

*most elmondhatod, hogy
jutott neked egy-két barát,
egy-két barátnő, egy-két szerelmes,
mégse voltál boldog, és röhögtél
is azokon, kik idillt akartak itt látni,*

*most elismerheted, hogy
nem tudtad elérni a bölcsességet
(persze ez Szókratésznek, Kantnak,
Jaspersnek is alig sikerült, és Hamvas is
hiába beszélt az „alapállás” metafizikájáról),*

*most meggyónhatod, sose
tudtad eldönteni: csodáld vagy nevesd
ki a megváltókat, kik halálukig hittek
abban, hogy ősragadozó természetünket
meg lehet változtatni,*

*most károgd el, hogy benned teljes
zűrzavar ordítzik, töri a széket,
vágja földhöz a poharat, mint
egy kocsmában, hol mindenki iszik
és fecseg glóriásan.*

Tévút, téveszköz, távkapcsoló

*Ne indulj be. Ha nem ér úgyse semmit,
minek a vers?? legyen bár zengő, veretes.
E kurva szakadékba is bizonynyal ez vitt –
vers-hágcsón, vers-ballonon nem oldsz kereket.*

*Rejthet a bűvészkalap bármi' szép bokrétát,
nem üdülsz fel te annak szagától soha,
mert nincs neki. Ha hiszékeny és ostoba
vagy, csak a csalást élteted: élelmesebb kollégád.*

*Az értelem a lélek barlangjában
szánnivaló fény, lebbenő kudarc.
(Amíg itt árnyakról és fényekről szavalsz,
a barlangban tonnás sötét és fulladás van...)*

*A szavak rohadt okosak. Mindenre van szó.
A nyelvre, pajtás, büszkék lehetünk –
a nyelv a nem-megoldó, körmönfont halasztó;
mikor lesz belőle már egyként elégünk?!*

*Melyik szóból nem illant el az eleven hit?!
...Míg végül immár a belső hang is remeg.
Ne indulj be. Csak dögöljön a líra meg.*

Az isten Bécsben

*Ott ült az isten
Bécsben,
a pályaudvaron.*

Látszott rajta, hogy fél.

*Az nem jó, ha félnek
az istenek.*

*Jött egy másik isten,
valamit mondott ennek
a mi félős istenünknek,
aztán elkészöntek.*

Jött egy harmadik.

*Bőröndöt cipelt, és olyan
igazán szomorú volt.*

A múltkor az isten

*A múltkor, amikor az isten
menedékjogot kért,
a hivatalnok meglehetősen
nyersen bánt vele.*

Meg is sértődött rögtön az isten.

*Érzékeny és fáradt isten
volt ez az isten, utálta
ormótlan csomagjait.*

*Voltak persze kommunikációs
gondjai is. A hivatalnok
nem nagyon tudott nyelveket,
az isten is csak isteniül beszélt,
meg kicsit ógörögül és latinul.*

*Én nem beszél halott nyelv!,
nyögte végül a hivatalnok,
elrongyolt szótárral a kezében.*

*Hálásan és alázatosan el-
mosolyodott akkor az isten.*

ahogy ezeket a verseket

*amilyenből templomfreskókon hasad a fény,
olyan kék az ég, ha vízfestékkal könyvbe
mázolod. az egymást metsző apró, sárga vonalak:
csillagok: színek, távolatok.
csak az örvényt kéne megfesteni még,
körkörös ecsetvonásokkal tán, mint ha vízen,
ahogy a mindenséget
vattacukorként magába tekeri:
tárgyat, állatot, embert,
ezeket a verseket,
a könyvbe festett kék eget
csillagostól, vattacukorként,
ahogy ezeket a verseket.*

medencében

*negyven körül még nem bölcs az ember,
az éveket olvassa, lesi csak,
faltól falig medencébe zárva
jobban ügyel minden karcsapásra
– de a feszített tükörből kicsap
néhány hullám, s visszacsorog lassan.
számolja a hosszokat, téveszt is,
tudja, úgyis vesztésre áll. hisztis
ezért, s fáradt, hogy lányokat lessen,
ám ha valamelyik vállához ér,
testében fürgébben surrog a vér,
vadul tempóz, csapkod összevissza,
maró, klóros íz a torkon visz a
valóságba vissza. a lábban görcs.
szívben aggodás, téveszt a metrum,
túl van már ennyi és ennyi hosszon,
s még van egy kis ideje, hogy ússzon,
amíg lekapcsolják a villanyt, mert
vége a napnak, s az uszoda zár.*

ELŐSZÓ EGY VÁGYOTT PÁRBESZÉDHEZ

Problémafelvetés: hommage à Kerényi Károly

Régóta motoszkál bennem, hogy jobban megérthetnénk a magyar irodalomtörténet-írás hajdani kialakulását és mai problémáit, ha párbeszédet tudnánk folytatni a negyedszázada elhunyt Kerényi Károly tudományfelfogásával. *Religio Academici* című tanulmányában Kerényi idézi Cicero hitvallását, mely szerint a magafajta akadémiai (a Platón utáni akadémia szkeptikus szellemét követő) filozófusoknak, eltérően a dogmatikusoktól, szabad kétkedniük, ugyanis vizsgálódásaikkal az igazság lehetséges megközelítésén és valószínű megformálásán kívül nem kell más célra törekedniük, vagy éppen egy számukra eleve kijelölt álláspont feltétlen védelmére szorítkozniuk.¹ Tanulmányában Kerényi e már akkor (1938) kétezer éves cicerói gondolatnak maradandó, sőt egyetemes érvényt tulajdonított. Nemcsak az egykori akadémiai, hanem a mindenkori (valódi) tudósi magatartás egyik *el-lentétének* tekintette az előírtak védelmét, mely a dogmatikus filozófusokon kívül a római főpapok magatartását is jellemezte, amennyiben azok (mint a Cicero által megszólaltatott Cotta pontifex) papi elődeiknek indoklás nélkül is kötelesek voltak elhinni hagyományos vallásuk tételeit, holott a filozófusoktól meg kellett követelniük az érvelő bizonyítást. Ezzel szemben Kerényi szerint az igazi tudós apollóni szellemű öröksége a kései akadémiai filozófia *ἐποχή*-ja, ítélettől való tartózkodása, a tudósi létformának mint az emberi létezés egyik őstípusának lényege pedig a jelenségekre irányuló elmélyült, áhítatos és elővigyázatos figyelem, mely a „religio” eredeti, még nem okvetlenül transzcendens alapjelentése értelmében vallásos jellegű, de nem jár együtt sem rituális vallásgyakorlattal, sem előírt tételek védelmének feltétlen kötelezettségével. Az istensége hatalmának biztonságába húzódott, isteni jelek által eleve igazolt paphoz képest a tudós szabadabban, tágabbra nyitott látóhatárral, ezért veszélyeknek is kitéve él, védői feladat nélkül, de maga is védettség híján, nem zárkózva be megszerzett tudásába sem, mindig készen a szellemi továbblépésre.²

Kerényi egy kiváló tanítványa, Szilágyi János György e tanulmányról beszélve³ mes-

¹ Kerényi Károly: „Religio Academici”. Eredeti német szövegében: *Pannonia* 4 (1938), 322–323. o. Magyarul, Tatár György (ford.). Kerényi Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*. Kövendi Dénes, Szerb Antal, Tatár György (ford.), Komoróczy Géza és Szilágyi János György (vál. és s. a. r.), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. (A továbbiakban: Kerényi, 1984.) 325. o.

² Kerényi Károly: „Religio Academici”, in: *Pannonia* 4 (1938), 320–329. o., illetve Kerényi, 1984. 323–332. o. Vö. Cicero: „De natura deorum. Liber tertius. III.”, in: Cicero: *De natura deorum. Academica*. (The Loeb Classical Library. Cicero XIX.) Latin és angol nyelvű kiadás, Rackham, H. (ford.), Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) és London, 1994. 288–290. o. Magyarul: Cicero: *Az istenek természete*, Helikon, Budapest, 1985. III.1.5–2.6.

³ Az előadás 1997. január 17-én hangzott el az Ókortudományi Társaság emlékülésén, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Szövegét ld. Szilágyi János György: „Religio Academici”, in: *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*, Szilágyi János György (szerk.), a szerkesztésben közreműködött Komoróczy Géza, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. (A továbbiakban: Kerényi, 1999.) 37–45. o.

tere egész életművének egyik legmaradandóbb örökségét a tudományhoz való erkölcsi viszony fontosságának kiemelésében látta.⁴ Nem vitatom e tudományosmennyként való értelmezés jogosságát, sem az ünnevelt, valószínűleg elérhetetlen eszmény maradandó értékét, csupán kiegészíteném a tanulmány kései használatának másféle, talán földközeli, de módszertanilag sokat ígérő lehetőségével. Számomra ugyanis a *Religio Academici* elsősorban nem a maga (mégoly érvényes) végkövetkeztetése és annak (mégoly vonzó) ethosza, hanem mesteri problémafelvetése jussán érdemel megkülönböztetett figyelmet. Szerzője már nyitó bekezdéseiben előrebocsátotta, hogy a tudósság lényegéről („vom Wesen des Gelehrtertums”) vagy a tudományosságról („von Gelehrtentum”) szólva nem csupán platóni értelemben véve használhatná e létforma ókori ősképeit („Urbilder”) kiindulópontként, ugyanis a görög vagy római példák nem metafizikai előképekként, hanem történeti mintaképekként, tudatosan vagy öntudatlanul utánzott szellemi ősökként hatottak a későbbi nyugati tudósvilágra, de rögtön hozzátette, hogy témájához illően ő mégis egy platonikus értelemben vett ősképet igyekszik felmutatni, bízván abban, hogy az kellő figyelemmel kibontható egykori római alakváltozatainak történeti sajátosságaiból, vagyis a történelmi jelenségektől ily módon (mondhatnánk, visszatisztítással) el lehet jutni a tudósság valódi („wirkliche”) lényegéig.⁵ Kár volna azt hinnünk, hogy ezzel Kerényi örökre kiáthatalatlanul eltemette gondolatmenetét a platonikus lényegkeresés elavult ismeretelméletébe, és így a tudósság általa visszanyerni hitt őslényegének már legfőbb eszménykénti értékéről beszélhetnénk. Mivel tanulmánya elején maga is csupán munkahipotézisnek nevezte, mégpedig (a más szemléletűek iránti előzékenységgel) hangsúlyozottan kötelezettség nélkül a nem-platonikusok számára („ohne Verbindlichkeit für Nichtplatoniker”), hogy a tudósság az emberi lét alapformáinak egyike, bízást tekinthetjük ennek analógiájára, de a tanulmány vállaltan platonikus szemléletétől már eltérve magának a tudósságnak az itt megrajzolt ősképet is egy feladatvégzéshez készített, merőben feltételes érvényű segédfogalomnak, hogy vele nyomban megfordíthassuk Kerényi eljárását, vagyis az általa felkínált metafizikai előkép (már mint hipotézis) mellé téve történeti leleteinket megpróbálhassuk az utóbbiakból kibontani és tüzetes vizsgálat tárgyává tenni mindazt, ami bennük hasonló vagy *másmilyen*. A *Religio Academici* szerzőjének a tudósság őslényegét keresve olyannyira sikerült éles fókuszba állítva megvilágítani a tudományos vizsgálódás egy (eszményi) modelljét, hogy az immár összehasonlítási alapként, heurisztikai szemléltetőeszközként segítheti a történeti kutatást, mégpedig tudományosmenny és tudománytörténet sokatmondó különbségeire irányítva a figyelmet, köztük főként a modellből eleve kizárt vagy kizárult nagy történeti paradoxonra, azaz védelmi megbízatás és önelvű igazságkeresés gyakori, valószínűleg elkerülhetetlen, mindig rejtett problémákkal terhes, de nem ritkán termékeny együttélésére. Noha a tudomány Kerényi általi meghatározásával (per definitionem) összeférhetetlen bármiféle védői megbízatás elfogadása, épp egy ilyen szolgálat elvállalása szabta meg kezdettől a magyar irodalomtörténet-írás létfeltételeit, korán rögzülő beidegződéseivel maradandóan hatott kialakulására, vagyis nélküle e tudomány mindmáig egész másképp formálódna, sőt talán létre sem jöhetett volna.

Végérvényes ősképből hipotetikus modellé átértelmezve és ekként használva Kerényi előkelően *szűk* tudományosmennyé közvetve jótékonyan *kitágítja* a kutatáshoz nélkülözhetetlen periférikus látásunkat. A védői és (mutatis mutandis) papi szerepet elvszerűen kizáró tudománymodell mellett élesebben kirajzolódnak a tudós munkáját kezdettől be-

⁴ Vö. Szilágyi János György: „Kerényi-év”, 1997., in: Kerényi, 1999. 18. o; Szilágyi János György: „Kerényi Károly emlékezete. A péntek esti órák emlékére.”, in: uő.: *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 263. o.

⁵ Kerényi Károly: „Religio Academici”, in: *Pannonia* 4 (1938), 320. o., illetve Kerényi, 1984. 323. o.

folyásolni igyekvő védelmi megbízatások, a nemzeti irodalomtörténet szerzőjének tevékenységében ugyanúgy megfigyelhetővé válik az éppen egy papi szereptől örökölt vindikáció (igazolás) hagyományozódása, ahogy a független ítéletalkotásért vívott küzdelmeinek esetenkénti stratégiája, eszköztára, változó kifejelete és hatása. Átértelmezett modellünk fényében éppen azt érthetjük meg, hogy a szabad tudóslét elvont őstípusa miért nem valósulhatott meg tisztán, illetve hogy a megvalósuló, Toldy Ferenc munkásságával is fémjelezhető affirmatív tudósi magatartásváltozat, a nemzeti irodalom (és általa a nemzet) értékét igazoló megbízatással, miért lett és lehetett folytonosabb, mint a *Religio Academici* független, csakis az igazság megközelítésére törekvő filozófusáé, vagy mint a tanulmányban nem említett, de egy későbbi értelmezés szerint beleérthető, „örök ellenzéki séget”⁶ vállaló tudósé, mely Toldy irodalomtörténész kortársai közül leginkább a német Gervinust jellemezte, s bár magyar irodalomtudósok közt alig fordult elő, 1989 után egyesek mégis mint értelmiségihez egyedül méltót siratták vagy próbálták átmenteni. Modellünkhöz képest talán váratlanabbnak, de legalább jelentősebbnek is látjuk például, hogy a magyar tudományosság külföldi lekicsinylését cáfolni akaró Desericius (Desericzky Ince) 1743-ban éppen *Pro cultu litterarum in Hungaria [...] Vindicatio* címmel közölte (még latin nyelvű) *historia litterariáját*, tehát a többi korai magyar irodalomtörténészéhez hasonló, jellegzetesen *pro domo* beszédmodot ütött meg a *vindikáció* jegyében fejlődő tudományágban. Ugyanígy jelentősebbé válik, hogy Toldy első nagyszabású irodalomtörténeti munkájában, a Fenyérvvel közösen összeállított, kétkötetes *Handbuch der ungrischen Poesie*-ban (1828) a nemzeti kultúra értékét akarta bizonyítani a külföldi és hazai olvasók számára, ehhez pedig már bevezető tanulmánya nyitómondatában ugyanúgy a nemzetképviselési beszédmód többes szám első személyű birtokviszonyával hivatkozott a nemzet közös őseire („unsere Altvordern”),⁷ ahogyan majd századközépi magyar irodalomtörténeteiben teszi. Végül ugyanígy kap tudománytörténeti jelentőséget, hogy Beöthy rövid millenniumi irodalomtörténete, *A magyar irodalom kis-tükre* a világiállításon díszhelyre téve és hamarosan négy európai nyelven forgalmazva ideológiai hadrendbe áll a magyar hegemonia jogosságának igazolására.

Ilyen esetek tanulmányozása során különbségeik tudatosításában éppen modellünk elvont és egysíkú modellszerűsége segíthet, amennyiben a tudománnyal ellentétes oldalon is csupán kötelező megbízatást, egy szoros dogmavédelmi előíráshoz való kényszerű alkalmazkodást tételez föl, mintegy a dogmatikusok helyzetét jellemző Cicero „imperata” és „praescripta” szavai jegyében, holott az irodalomtudomány történeti példatára érdekes fokozatokat kínál a (változó szorosságú) kényszerpályák és a (többé-kevésbé) szabad választások között, a megbízatás elfogadásától a külső elvárás megsejtésén és bensővé tételén át az önkéntes feladatvállalásig, amelybe olykor (mint éppen Toldy módszere példázza) még az igazolni akart nemzeti irodalom *kritikai* értékelése is belefért. Mivel a modell kizárná, annál inkább szemünkbe ötlük, hogy a magyar irodalomtörténet-írás a XVIII. és XIX. század folyamán a védői-igazolói feladatvállalásnak mint egy még csak elképzelt megbízatás elfogadásának jegyében fogant már legalább egy évszázaddal Toldy előtt, s noha az alaphelyzet az ő munkássága ideje alatt sokat módosult, mindvégig ez a feladatvállalás adta a bontakozó és intézményesedő nemzeti tudomány legfőbb társadalmi jelentőségét és növekvő védettségét, mignem Toldy munkássága ötvenéves jubileumán már a parlament szavazott meg neki évjáradékot zavartalan irodalomtörténész munkájához. Ha modellünk szerint a tudósok létformájának különbsége abban áll a papi rendéhez képest, hogy sem védői köteleességük, sem személyes védelmük nincs, Kerényi

⁶ Szilágyi János György: „Religio Academici”, in: Kerényi, 1999. 45. o.

⁷ „Handbuch der ungrischen Poesie”, in: *In Verbindung mit Julius Fenyérvy herausgegeben von Franz Toldy. I–II.*, G. Kilian und K. Gerold, Pesth und Wien, 1828. I. p. III.

ezzel még nem állította, de talán a védettség problémáját ismételt hangsúlyozó szavainak összeállításával („geborgen”, „Geborgenheit”) mégis sugallta e két (együtt meglévő vagy együtt hiányzó) mozzanat *kapcsolatát*, ezzel pedig újabb fontos szempontot adott az irodalomtörténet-írás történetét kutatónak, aki figyelemmel kísérheti, hogy a védői megbízatás alkalmankénti elfogadása hogyan biztosíthatta vagy növelhette az irodalomtudomány közéleti jelentőségét és intézményes védettségét, illetve hogy e feladat olykori elhárítása mennyire veszélyeztetheti társadalmi fontosságát és kiszolgáltatathatja művelőit a marginalizálódásnak, akaratlanul példázva Foucault tételét megrendelés, hatalom és diszciplínateremtés összefüggéséről.

Mi több, a főpap egyházi, illetve a tudós filozófus világi vallásosságának (érintkezési pontokra is rámutató) elhatárolásával Kerényi modellje arra is lehetőséget teremt, hogy kutatásaink leletei közt jobban megfigyelhessük és tudománytörténeti viszonylatban értelmezhessük e határ sorozatos *átlépéseit*, valamint a transzcendens hatalom és a világi közösség megbízott közvetítőjének, a paraklétoszi, szószólói, közbenjárói, azaz valamennyire mindig védői és igazolói szerep megtestesítőjének esetenkénti *kicserélődését*, más szóval e szerep fokozatos átvándorlását az Isten fiától a paphoz, majd a költőhöz, végül a tudóshoz. Ebben a történelmi hagyományozódásban tehát (Kerényi modelljétől sokatmondóan eltérve) a tudós korántsem csupán ellentéte lesz a főpapnak, hanem legalább ennyire örököse is az Istent a közösség színe előtt, a közösséget az Isten színe előtt igazoló szerepkörnek. A tudósi magatartáseszemény Kerényi felvázolta (cicerói ihletű) ösképeinek alternatívájaként egy másik ókori szerepminta, a paraklétoszé kínálkozik; a cicerói eszmény szerint az akadémiai filozófusnak el kellett hárítania a dogmák védelmére szóló, sőt bármiféle védői megbízatást, hogy kizárólag az igazság megközelítésével törődjön, ezzel szemben a paraklétosz etimológiai jelentéséből (vö. *para-kaleó, ad-vocatus*) éppen egy valaki mellé kihívott vagy kirendelt pártfogó alakja körvonalazódik, aki a tárgyalt peres ügyben képviseli és támogatja védencét. E képzeletbeli alaphelyzethez, egy közösség ügyének égi tárgyalásához mint a XIX. századi magyar írásbeliség talán legátfogóbb (öntudatlan közmegegyezéssel elfogadott) mitológemájához viszonyítva érthetjük meg, miért és hogyan kerül át mindinkább átértelmeződve, de önmagával részben azonosnak maradván a képviseleti beszédmód maga többes szám első személyű birtokviszonyaival és családi metaforikájával a szent szövegekből a reformkori magyar költészetbe (beleértve nemcsak Kölcsy *Hymnusát*, hanem a fiatal Toldy saját verseit is) és onnan az új tudományos *grand récit* nyelvezetébe, ahol egyes elemei megtapadnak és minden szaktudományosodás és szekularizálódás közepette mindmáig felismerhetők. Innen nézve egyáltalán nem meglepő, sőt inkább szükségszerű, hogy a magyar irodalomtörténet-írásban hagyományt teremtő Toldy fiatal korában maga is költőktől tanulta el és eleinte költőként próbálgatta a szószólói szerepet, a sorssal vagy Istennel a nemzet érdekében beszélő írástudó vallási ősmintájú beszédhelyzetét és beszédmódját, vagyis tudósi szerepe jelentős részben a romantikus vátesz-költő paraklétoszi szerephagyományából eredt. (Ehhez járult a fiatalkorában tudós-elődeinél gyakran olvasott szakrális mintájú feladatértelmezés, melynek szókincsében a vallási és hazafias áldozatvállalás megbont-hatatlanul egységes metaforába forrt össze, mint Pápay 1808-ban megjelent, Toldy által 1820-tól nemegyszer forgatott⁸ irodalomtörténetében, amelynek előszavából a megszólaló önábrázolása rávetült az egész utána következő tudományos szöveg retorikájára és annak javasolt olvasásmódjára: „Benyujtom azért munkámat a’ Magyar Minerva’ oltárára, azzal a’ belső szent érzellemmel, hogy áldozat tételemben hazafiúi kötelességemet olly hí-

⁸ Vö. „Toldy Ferenc hátrahagyott irataiból”, Toldy István (kiad.), in: *Budapesti Szemle*, 1879. 19. köt. 389. o.; „Toldy Ferenc hátrahagyott és kiadatlan apróbb írásai”, in: *Régi Okiratok és Levelek Tára*, dr. Kardos Samu (kiad.), II. évf. 1906. 31. o.

ven tellyesítettem, a' mint gyenge tehetségemtől kitelhetett.”)⁹ Ugyancsak e Kerényi sugallta szempontból válik értelmezhetővé, hogy az új nemzeti *grand récit*, amely sokat átvett a nemzeti eposz funkciójából, az egész XIX. század folyamán ingadozik az eposzra és a nemzetről való szakralizálódott beszédmódra jellemző transzcendens, illetve a szaktudományosodás által megkívánt világi történelemszemléleti nézőpont között. Ehhez az alapidilemmához tartozva feltűnik a nemzeti irodalomtörténet-írás retorikai szakralizálódásának és módszertani világyiasodásának egyidejű, szorosan érintkező, de ellentétes irányú folyamatpárja, kényszerű gátszakadásokkal előidézve, majd sajátos hagyománnyá avatva a keveredést szakrális és profán beszédmód között. Ennek példájaként a tudományos szövegeit író Toldynál a hazafias vallásosság nyelve összeférhetett a kritikaiság evilági nézőpontjával; egyrészt mindvégig szakrális analógiákkal beszélt a nagy magyar írók életáldozatáról, másrészt élete végén joggal érezte egész pályafutására jellemzőnek a tételt, miszerint az egyes ember mindig „gyarló leszen, hibázható és tökéletlen”, a legnagyobb alkotó sem érdemel „istenlést”, és műve ugyanúgy nem állhat fölötté a kritikai összehasonlítás és értékelés viszonylagosító bánásmódjának,¹⁰ ahogy az előttünk járt tudósoknak sem tanácsos semmit elhinni személyes ellenőrzés nélkül.¹¹ Amit Toldy kezdeményezett, az a szakrális és a profán határának újratárgyalása a tudományban; idevágó nagy vívmányainak ellentmondásosságát legtisztábban épp a *Religio Academici* fényében láthatjuk.

Kerényi híres péntek esti előadásaira emlékezve Szilágyi János György sajnálattal alapította meg 1997-ben, a nagy ókortudós születésének centenáriumán, hogy „a Kerényi hazai munkássága által teremtett hagyomány fonala elszakadt, a virág, amely akkor péntek esténként kinyílt, elhamvadt”, de az emlékülések közönségének fogékonyságát érezve hozzátette, hogy remélhetőleg „előbb-utóbb akad, aki, mint Borges novellájának Paracelsusa, kimondja a szót, amelytől a hamuból újra szárba szökken”.¹² Nem lévén sem ókortudós, sem vallástörténész, nem remélhetem, hogy éppen én mondok ki a varázsszót; de addig is, amíg esetleg eljön, aki kimondja, jó volna kipróbálni, hogy az újkor tudománytörténeti kutatása mire juthat a negyedszázada elhunyt tudós problémafelvetésével. Ha külföldön több más dolgozatát a hermeneutika tőle eltérő szemléletű korifeusai (köztük egy Gadamer) értelmesíthették arra, hogy rejtett vezérfonalként vagy hallgatólagoos vitaalapként használják, és a legjelentősebb konferenciákon érdemesnek tarthatták vallástörténeti felfogását sarkalatos kérdésekben egy Bultmannéval szembesíteni,¹³ akkor feltétlenül érdemes legalább megpróbálnunk a *Religio Academici* (valaha Thomas Mann és Hermann Hesse érdeklődését fölkelte)¹⁴ alapgondolatát hasznosítani szülőföldje tudományosságában, megkísérelni eredményeinek másféle előfeltevésű átértelmezését és módszertani értékesítését. Meglehet, az a legendás virág nem nyílik ki tőle, de úgysem maradhatna életben a neki kedvező szellemi éghajlat megszűntével; kinyílhat és megélhet viszont egy másfajta, nyilván fakóbb, igénytelenebb, de talán nem kevésbé értékes utódja, amelynek életterejét még mindig Kerényi termékenyen párbeszédképes gondolatainak köszönhetjük.

⁹ Pápay Sámuel: *A magyar irodalom története*, első kötet, Számmer Klára, Veszprém, 1808. pp. XII–XIII.

¹⁰ Toldy Ferenc kritikai berke. Első kötet, 1826–1836, Ráth Mór, Budapest, 1874. pp. VII–VIII, 326. o.

¹¹ Ezt az alapelvét ld. például Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig*, I–II. Heckenast Gusztáv, Pest, 1855–1857. I. p. VIII.

¹² Szilágyi János György: „Kerényi-év”, 1997, in: Kerényi, 1999. 27. o.

¹³ Vö. Dottori, Riccardo: „Kerényi Károly Enrico Castelli nemzetközi filozófus-találkozóin (1955–1971)”, in: Kerényi, 1999. 207–235. o.

¹⁴ Vö. Kerényi, Karl: „Zur Einführung”, in: Hesse, Hermann–Kerényi, Karl: *Briefwechsel aus der Nähe*, Kerényi, Magda (kiad. és jegyz.), Langen–Müller, München és Wien, 1972. 14–15. o.

BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS (1902–1981)

Bárdosi Németh János egész életművét a harmóniára való törekvés jellemezte. Nem kellett ehhez megrögzöttnnek lennie – akik ismertük, tudjuk, lénye s következőképp a költészetről alkotott felfogása erre ösztönözte. Se ezért szólhatott érdemben róla a kritika mindvégig úgy, hogy verseiben, esszéiben egyszerű, világos szerkezetű, pontos mondatokra törekszik, érzelme csöndes szavú, nem kendőzött s nem csinált, sosem csap azonban át érzelmösségbe. Nyilvánvalóan érvényes jelzők: Bárdosi Németh János a szolgálat költője, mindenben a szeretetnek igyekszik teret szerezni, a hűséget éli s nem demonstrálja – lehetne sorolni, miképpen hívták föl évtizedeken keresztül az értékelések mindegyike az olvasói figyelmet. S mindez abból is következik, hogy Bárdosi Németh János nemcsak a mindennapi tények egymás mellé sorolásával kívánta életre hívni líráját, de – amint Lengyel Balázs 1978-ban, a költő *Nyugtalan madarak* című verseskötetét elemezve írja – tiszteletre méltó pontosság- és szépségvágy él benne, s a kettő együtt természetszerűen képes egyensúlyt teremteni a higgadtsághoz s ahhoz a stilizálatlan érzésfolyamathoz, amelyben nyugodtan kimondhatók olyan szavaink, mint lélek, szív, könny.

Bárdosi Németh Jánost sokáig tájékozatlansága révén láttuk, láttattuk: 1902-ben született, s nem csak nemzedék-, de évtizedekre is társa volt Illyés Gyulának, predestinálta a dunántúli táj is, szintén a pusztai élmény, amelyet Illyés a paraszti viszonyok, a zsellérelét, a szociális torzságok tapasztalása nyomán megírt. Bárdosi Németh János is, líráján túl, megírja *Jégeső és Zsellérek* című regényeit. Líráját ugyan lágyabbnak szokás nevezni, mint Illyését, szűkebb kört vonónak – ha hivatkozunk, inkább Jankovich Ferencsel való rokonságát említjük, a Jankovich által megidézett „elmaradt Párizs, s ittmaradt Somogy” nosztalgiaja nélkül. Bárdosi Németh János kicsit Juhász Gyula mélabújával is, de inkább Radnóti „nem tékép e táj”-szemléletével nézte világunkat, azt a Dunántúlt többek közt, amelyből végtére ki sosem költözött. 1943-ban csupán helyet változtatott. Otthagytta azt a Szombat-helyt, ahol irodalomszervezői, lapszerkesztői s elsősorban írói munkásságával mértékadóvá vált, ahol kötetei sorra jelentek meg, s 1927-ben együtt lépett dobogóra Kosztolányi Dezsővel. Pécssett ezt a munkát folytatta, Várkonyi Nándor hívására, ki-kinek változatos momentumaira emlékezik – ritkábban esik szó arról, hogy Bárdosi Németh János mindvégig városi hivatalnok is volt, számvédelmi, pénzügyi szakember. Nyilvánvalóan terhére lehetett olykor a kétféle világot egyeztetni, egyensúlyt tartani; arra, hogy valaha panasza lett volna, senki se emlékezik.

Inkább lelkesedésére emlékszünk. Csorba Győző a fiatalokkal való alapos és szeretetteljes törődését hangsúlyozza, s egy meghitt születésnap portréban azt írja: „Bárdosi Németh János azok közé a nagyon kevesek közé tartozik, akikről a szokványos interjú-kérdésre: »Vannak-e ellenségei?» – a legtisztább szívvel felelhetném: »Nincsenek.«” Pedig, folytatódik a gondolatmenet, akinek ars poeticája – „...a rendetlenséget renddé, a világot széppé akartam tenni...” – tulajdonképpen forradalmi programot hirdetne.

Az itt olvasható szöveget a szerző 2002. március 21-én Pécssett, Bárdosi Németh János költő – a *Sorsunk* és a *Jelenkor* egykori szerkesztője – emléktáblájának avatásán olvasta fel.

Bárdosi Németh János nem forradalmi alkat, ha mégis, a legcsöndesebbek közül való. Szelídségében makacsul következetesnek tűnt inkább – már ami költői programját illeti. Ez a program az időskori lírában a további egyszerűsödést hirdette, amely megvalósulva azonban lehetett kemény szavú s igaz érvényű: határozott életbölcselete következtében a derű kerekedett fölül, a keserűség legfőljebb visszafogott mélabúval szólalt meg időnként. A „roppant semmiről” való híradás, végeességünk ténye persze nem volt kiiktatható, költészete mégiscsak igenlő, életigenlő maradt. Hogy a tétova kitérőket is milyen elgondolkodtató szemléletszintek korrigálták újra meg újra, *Emberi tisztesség* című költeményének egy részletével érzékeltesük: „Én nem repülnék a Holdba, / a földön keresném meg / a biztos otthont / külön küszöbvel, lánggal, / hol nem szedik meg / magányod gyümölcseit, / termésedet se lopják el, / a ház, haza tiéd, / ehhez keressünk kibírhatót, / melyben a világ / megszüli a harmóniát, / az emberhez méltó valót.”

E magatartásról jegyzi meg Lengyel Balázs: „Ezt az emberhez méltó valót (ünnepelt idea!), úgy vélem, sokféleképpen lehet szolgálni. De költészettel bizonyosan.”

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai
minden hónap utolsó csütörtökén,
ezúttal tehát május 30-án, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a Kiadó munkája
iránt érdeklődő olvasókat, barátait,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit
Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrásy út 45.) teázójában.

FOLYTONOSSÁG, ÖNAZONOSSÁG ÉS KÉTELY: AZ ELIDŐZŐ MEGJELÉNÍTÉS EPIKUMA

Szilágyi István: *Hollóidő*

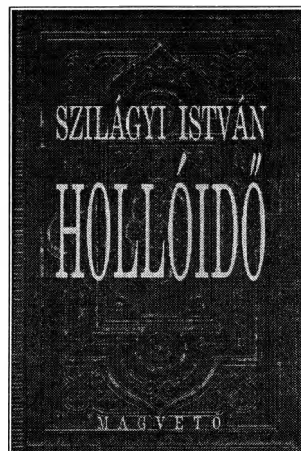
A regény műtéremtő beállítotttsága, a fikció műtéremtése mint önteremtés, az elbeszélt identitás szerveződését meghatározó történelmi tapasztalat kérdései a jelenkori gondolkodás, történetelmélet és egyben a prózakritika eleven problémái is. Az elmúlt néhány esztendő kivételes olvasásélményei különös módon erősítették e szempontok jelentőségét. Szilágyi István *Hollóidő* (2001) című új regénye a folyamatban levő, posztmodern utáni irodalmi, poétikai, elméleti átrendeződések időszakában jelent meg. Az azonosság, önmeghatározás, nyelvi-kulturális hovatartozás, hagyomány, történelem, emlékezet ezredfordulós újraértékelési folyamatához a mű az epikum sokrétű létszerkezeti tapasztalatával járul hozzá.

Történeti imaginációja egy olyan világértelmező poétikum eljárásait és eszközkészletét mozgósítja, a nagyregény pedig egy olyan epikus képzelőerőnek a formája, amely alapvetően a fabuláris folyamatosságra támaszkodik. Válasz lenne ez a szaggatottság, töredékesség, elhagyás posztmodern koncepcióira? Nem feltétlenül, s ha válasz, akkor a termékeny párbeszéd és vita alkalma. A megfontoltan, tempósan építkező opus szerzője számára más nyelvi és formálásbeli eljárások jelentettek ösztönzést, elbeszélésmódja is más nyelvi lehetőségek kihívója, mint amelyek az elmúlt időszak magyar prózaírását, regényfogalmát és szövegalkító affinitásait jellemezték. A műfaj változásai (többek között a sűrítés, terjedelmi redukció vagy az éles megszakításokkal építkező szaggatottság/felfűzés) következtében eltávolodtunk az olvasás különleges állapotától, amit csak a nagyepika *elidőző* formája biztosíthat. Szilágyi István regényének nagyarányú kompozíciója, az eseménypergetés és a türelmes megfigyelés időbeosztása, a láttatás szenzualizmusa ezt a már-már elfeledett észlelési és érzékelési képességet eleveníti fel.

Ritmus, tagolás, szerkesztett idő. Italo Calvino az elkövetkező évezrednek ajánlott előadásaiban érinti a gyorsaságnak és a folytatásra való ráhangolódásnak a kérdését. Az elbeszélés művészete annak tudása, „hogyan kell összefűzni a történeteket” és „mikor kell elhallgatni: az időbeli folytonosságtéremtés, illetve az időbeli megszakítás művelete ez. A ritmusalkotás titka, az idő foglyul ejtése, amit az irodalom kezdeteitől megfigyelhetünk: az epikus költészet a vers metrikájával éri ezt el, a próza pedig azzal a bennünk keltett és folyton táplált vággyal, hogy várjuk a folytatást”.¹

¹ Italo Calvino: *Amerikai előadások*, Szénási F. (ford.), Mérleg, Európa, Budapest, 1998. 51. o.

Magvető Kiadó
Budapest, 2001
544 oldal, 2290 Ft

A *Hollóidő* két könyve (*Lovat és papot egy krónikáért*, *Csontkorsók*), tizenhét fejezete, 544 oldala észrevétlenül visszaszorított bennünket arra, hogy „várjuk a folytatást”, s megelégedünk a megszólalás és elhallgatás, a folytatás és abbahagyás ritmusának rejtélyét. A cselekményszervezés tartósan ébren tartja az alakok, alkatok, arcok, sorsok, élettörténetek, kapcsolatok, viszonyok alakulása iránti figyelmet. A tartam, a mikrotörténetek s részben a biografikus idő síkján érvényesülő folyamatosság, az előremozgás, megmutakozás és eltűnés – egy kiszámított, rejtélyekre, buktatókra, elbeszélői csavarintásokra, ugrásokra alapozott, valamint a kifejlések iránti kételyre, a megnyugtató lekerekítés illúziójára egészséges gesztussal legyintő történetmondói stratégia része. A kitartottság, kiterjesztés, fordulatosság, eltávolodás-visszahajlás lüktetése önmagában is meghatározó élmény. „Néha megdagad az idő. Odahatalmasodik két történet közé.” (139)

A történetfolyam dinamikája az illesztések, „egymáshoz igazítások” (16), „aranyozás” (197), a poétikai eresztékek, váltások, lekerekítés, sorjázás, szembeállítás műveleteiből következik. A kontinuum töréseit, illetve azokat a pontokat, amelyek úgy fordítanak a dolgok menetén, hogy lényegében végleg el is tűntetnek a befogható elbeszélői/olvasói tekintet elől alakokat, eseményszálakat, az utólag azonosított előreutalások és a visszapillantások teszik észlelhetővé. Ezeken a pontokon érzékelhető az az időtáv is, melyet a figurákkal és az eseménysorral addig lélegzetvétel nélkül befutottunk. A cselekménybonyolításban a sarkpontoszerű, kisebb váltások mellett a leglátványosabb a regény első és a második könyve közötti cezúra. Az addig előtérben álló alak, a harmadik személyű elbeszélést helyenként a személyessel, már-már első személyűvel ellensúlyozó deák (a Tentás, az öreg pap apródja, kéziratismásoló „krónikása”) eltűnik, nem tudni, viszontlátjuk-e egyáltalán. A zárásbeli dilemmát, öt hozzák-e elénkbe ismét a történetek, a fedőlap újbóli felütése osztja el. Az első mondat utólagos előreutalása, múltbeli jelene, jövő idejű múltja értelmében az elbeszélés alaphelyzete a visszatekintés: „Reveken eltelt éveire úgy gondolt vissza a deák, mintha az ottvaló életre később is a harangláb toronyárkádjáról nézhetne alá.” (7)

Műfajformák, hangnemek. A *Hollóidő* a 16. századi történet és a régies stilizálású nyelv hatására első látásra *történelmi regényként* fogadható. A virtuális helyszínek alapján a partiumi *régio elbeszélése*, a főhős helyzetét, változásait tekintve pedig *fejlődésregény*, *nevelődési regény*. A deák és a revesi parókia háza népe, az egymásra utalt közösség s az egyútvé tartozásban szövődő bonyolult emberi viszonyok, átmeneti érvénnyel, némi alternatív *családregény*-jelleggel is felruházzhatják a művet. A második könyv hadba induló kis csapatára a *próbatételes kalandregény* bonyodalmai várnak. A regény azonban csak mellékesen villantja fel az olvasást orientáló műfaji allúziókat, szabadon kezeli e műfajtypusok emlékeztető körvonalait.

A *Hollóidő* nyelvére termékenyítően hatottak a jelentéstulajdonítás kitérői, a posztmodern nyelvhasználat megnyitási játszmái, amelyek ellensúlyozzák az opusban korábban viszonylag erős szerzői szemléletet. A nyelvhasználati hierarchiát a regény a nézőpontközelítésekkel, -átfedésekkel, a többhangúsággal, többszólamúsággal lebontja és demokratizálja. A regionális nyelv, szókincs, beszédmód váratlan gazdagsága az urbánus prózanyelv kiürülő mintáihoz viszonyítva leleményes ellenpontot alkot. Erős hatású, mint ahogyan a nem folyamatos elbeszéléssel szemben az epikum formáló hagyományának, ebben pedig az egymásra következésnek, a virtuális térbeli-időbeli szituálásnak, az egyéni figuráknak, az alakformálásnak, az emberi sorsok közötti viszonylatok építésének a regény idejére visszaszerzett érvénye is.

A műfajpoétikai nyitottsággal összefüggésben Szilágyi István nem erőlteti a minta és a saját beszéd köztes terére bízott szövegközi játékot. A különféle írássok és beszédalakzatok, hanghordozást befolyásoló magyar, erdélyi irodalmi előképek, historikus példák nem a nyelvi és textuális inyenység, hanem a történet szerkezeti motiváció eszközei. A

szöveg-, szólam- és hangnembváltások mindig a cselekmény- és szituációsor változásai is egyben. Pontosan észlelhető az elbeszélő modor alakulásában, ahogyan ötlet, tónus, szociolektus, tájnyelvi forma, intonáció felbukkan, majd erősödik, ha a nyelvi eszköz megfelelő *világalkotó részecskeként* tud hatni és működni: „Szavait és intonációját a költő a saját közegével való *mindenoldali* érintkezés folyamatában, *egy egész élet során* tanulja meg.”² Az elbeszélő egy gazdag, izgalmas, kevésbé ismert, másfelől egy esetlenségében, darabosságában különleges spontaneitású nyelvi hagyaték, egy sajátos mentalitást ötvöző regionális minta *örököse és kitalálója*, újrafelfedezője és létrehozója egyidőben. A legrégebbi magyar prózanyelvből való merítések a póriastól az emelkedettig ívelő gazdag hangzást, különleges rétegződést eredményeznek.³ A történelmi és nyelvi referenciák a szövegforma, beszédhelyzet és a látomásos képzelőerő különféle alakzatait érintik. A *krónika* nem műfaji előkép, hanem a műben különleges jelentőséggel felruházott jel és jelkép, melynek értelmezése külön figyelmet érdemel. A siralmas énekek, jeremiádok⁴ hangvétele és szemléletmódja ellenpontozott példa, ahogyan a históriás mese (190) említésében is elfogadás, illetve ironia érvényesül.

A regénynyelvet tovább tagolja a különböző beszédfajták retorikája, melyek közül a *genus iudiciale* vádló, védő, következtető, bizonyító, perlő érvelése is azonosítható helyenként. A protestáns prédikáció, ószövetségi átok, bibliai idézet (*Zsoltárok könyve*, 312), biblia magyarázat, hitvita (88), az asztali beszélgetés, a filozófiai-teológiai tárgyú dialógushagyomány, soliloquiák, a szabad akarat kommentárja, hittételek, tantételek, dogmák vitatása, korabeli okmány, hivatalos levél (514) stb. az emelkedett stílusrétegbe tömörül. A tudást, ismeretet, szellemi képességeket mozgósító párbeszédnek helyenként az *Agancsbozót* (1990) szerzői szólamát idézik, a megszólalás csupán néhány alkalommal lép túl a beszélő által befogható látókörön (488–492). A szentenciózus megnyilatkozások más-más rétegből vettek (papi, archaikus, furfangos, vicces népi bölcsesség), a népi beszéd fordulatai, csattanói, replikái, kihagyásai, utalásai, az erdélyi mentalitást, a Részek és Erdély vidéki hagyományát idéző rétegnyelv, szűkszavúság („Ilyen az ilyen.” [196]) és paraszti humor pedig ellenpólusa a tanultak diskurzusának. A kor és hely – a *hódolt részek*, a reformáció korai időszaka – abban a téridőben egyesül, amelyet ez a mértéktartóan archaizáló, a régi réteggel is bántani tudó, mert annak mai gyakorlatával együttélő, mives regénynyelv hoz létre. Amint a virtuális elbeszélő beljebb került a történet világába, mint a korábbi regényben volt, úgy nyelvi viselkedésében, hangvételében is közvetlenebbé vált annak a közösségnek a jelenléte, amelyik e világot benépesíti.

Jelck, jelenetek, dráma. Az *Agancsbozót* a kiterjesztés, bőség és terjedelem ellenére, paradox módon, hordoz valamit a novella poétikumából. A *Hollóidő* epikai szerkezetét nemcsak az eseményszerűség, hanem a konfliktusos dráma és a dialógushagyomány is mozgásban tartja. A színpadias jelenetezés, az epizodikus szerkesztés, a határozott, erős szituációk összehozzák a figurákat, megmutatkozik közöttük a szellemi vagy egyéb erőviszony, ami a cselekmény további folyamatát befolyásolhatja, és berekesztődik a jelenet. A párbeszédnek feltárják vagy felismertetik a szereplők előtt egymás alkátát, jellemét, tö-

² M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*, Könczöl Cs. (ford.), Mérleg, Európa, Budapest, 1985. 49. o.

³ A megsejtett lehetőségek önépítő továbbmunkálásának eredményei az olyan kifejezések, mint például „a gonosz engemkísértése” (120), „mesteri szerzés” (122), „a ráemlékezéssel eléd hozom” (123) stb.

⁴ „...az ő vélekedését csakúgy jeremiádsztrófákba lehetne foglalni, mint mindazt, ami ellen perel. Mint ahogy bizonyára azt is históriás énekbe lehetne igazítani, amit ő a harangkondításról és annak elmaradtáról gondolt. Ám úgy vélte, az, ami a revekiek mindennapi életében megtapasztalható, nemcsak hogy nem illik bele a mesterek emlegette jeremiádos krónikákba – azoknak inkább tagadása az itt megállapodott való.” (24)

rekvéseit, akaratát vagy szellemi beállítottságát. A *fordulat és felismerés* regénybeli dinamikájában a klasszikus arisztotelészi minta működik. A megjelenítettek köre behatárolt, a cselekvők száma korlátozott, az események terepe szűk, a regényidő múltbeli jelene pedig hasonlóképpen nem széthúzott tartam.

Az események megtörténtségét és az alakok identitását, kilétüket és sorsuk irányát illető bizonytalanságnak központi szerepe van a regényben. Fortuna Illés és a deák egy zárt térbe, egy pontosan körülírt világrendbe éléldik be a regényidő kezdetén. Megérkezésük a történet színhelyére, „a porba fulladt város” (142) parókiájára, megelőzi az elbeszélés idejét. Sok évvel később az elbeszélő ugyanígy kimenekíti néhány alakját ebből a viszonylag zárt térből, eltávozásukat követően pedig a hely maga is megszűnik létezni. Jelzések vannak arról, hogy a megmentett gyermek Fortuna fia, bizonyosság azonban csak afelől van, hogy drámai szituációk előzték meg és tragikusak követik az elbeszélés által átfogott tartamot. A Revekről származó alakok ebben a közelítésben a maratoni hírvivő szerepét töltik be, a falu valamikori létezésének helyére pedig most a regény került.

A *Hollóidő* poétikai eszköztárában különleges szerepet kapnak a jelek, jelzések, előre és visszautalások, sejtetések, rejtélyes képzelmek, utóbb beigazolódnak vagy megerősítést sosem nyerő hiedelmek. A szerkezetet a kifejletre alapozott elbeszélés elutasítása, a végérvényesen le nem zárt, a kétkedés állapotát fenntartó és tartósító, tehát ki nem mondott, meg nem jelenített események teszik nyitottá. Az eredet és a vég homályba veszése közötti átmeneti tartamot, különösen az I. könyvben, a kalendáriumi idő, napszakok, vasárnapok, ünnepnapok, évszakok tagolják. Ez egybeesik fiú és lánygyermek (Tentás, Keské-Kata) éretté válásával, testi beérésével, öntudatra ébredésével. Az eseménysor szinte egészében a reveki parókia portájára korlátozódik. A „hódolt részek mélyén” (142) fekvő falunak is csupán néhány kitüntetett pontja (templom, cinterem, kert, piactér, az emin lakhelye) a történelem helyszíne. A határ, a Karós út, rét, ciheres a zárt rendből való önként vállalt kilépés vagy az elhurcoltatás külső tere. A Harmos, a rév a megérkezés, az ártéri erdők titkos táborhelye (79) a felkészülés, a bagosi vár pedig a fogvatartás helyszíne. A legények közötti hallgatólágos megegyezés *világhatár- és látóhatár-metafora* egyben: „Kétkedéssel nem fárasztották elméjüket. Azt tartották, úgyszint más bizonyosság, mint ami elérhető mód megtapasztalható; hogy aztán a reveki határ peremén túl mit rejt a világ, az számukra úgyis titok marad, ha egyébként mind igaz lenne és való.” (186)

A virtuális térképet gondosan konstruáló epikus képzelőerő teríti ki, a helyrajzot a közlelő szemlélődés türelmes gesztusai készítik, a helyzettudat hátterében pedig felsejlenek a közös tapasztalat és néma tudás jelzései. A *Hollóidő* II. könyve mintha a Balassi-féle „tábori élethez” vezetné vissza a falusi ifjakat. A gyermek- és az ifjúkor határának vagányaságából, alternatív életforma-igényéből, kitörés- és kalandvágyából történetük fokozatosan a vitézi virtusra, katonaéletre, hadvidelésre való felkészülésbe vált át. Az ártatlan ifjú belesodródik a történelmi mozgásokba, szinte öntudatlanul, akaratlanul lép be a história mechanizmusába. Az ügyesség, mesterség, férfiúi magapróbálás, erőpróba, versengés inkább a középkori, kora újkori viaskodás, mint a harci műveletekre való hivatásos felkészülés képrendszerébe illeszkedik. A fiataloknak van is, nincs is emberi és érzelmi motivációjuk, hadfiként mégis az ironikusan-játékosan megidézett eposzi előszámlálásokban, seregszemlékben vesznek részt, majd áldozattá válnak. Kiszolgáltatottjai és nem alakító ágensei életüknek, ám nem allegorikus alakjai semmiféle elveszés-, kiveszésmitológiának. A történelem, a térség historikus látomása komor és drámai, a szerkezetet azonban a mű egyéb tényezők befolyásával tartja határozott egyensúlyban. A regényvilág egészének konstitutív elveitől elválaszthatatlan, hogy a Reveket ért megtorlás panorámája és a közösség végső pusztulásának képsorai nem jelennek meg.

Közelnézet, bennlét. A regényolvasás intenzitását a tapasztalati észleletek, mikrotörténetek, a figyelmes körüljárás fokozza. A környezet, a belterek, a jelenségvilág érzéki,

tárgyas képeinek háttérben, mint a köznapi élethelyzetek láttatásmódját kidolgozó né-metalföldi zsánereken, a miszticizmustól távolodó, profanizálódó protestáns mentalitás és logika áll. A rátermetség, ügyesség, kézügyesség megnyilvánulásainál, a művelteso-rok leírásánál (168, 290) az az érzésünk, mintha nagyon régi, sok metszetet, illusztrációt tartalmazó művet lapozgatnánk, melyben a mindennapok életképei (mint a Brueghelt idéző piactéri multság, 156) az áttekinthetetlen folyamatokkal szembeállított harmoni-kus vignetták. A testiség, bujaság, a születések, szülések, gyermekhalálok ebben a világ-rendben a köznapi létezés olyan megnyilvánulásai, melyekhez valami kultúrát, modernitást megelőző természetességgel viszonyul szereplő és elbeszélő. A regénybeli értékrendben megbecsült minőségek a gyakorlatiasság, józanság, megfontoltság, találé-konság, furfang, leleményesség. A közelnézet több szempontból jelentős: a meglevení-tő hatáson túl (a gyík figyelése [141], a korabeli „írott képek” [158] nyelvi megjelenítése, a csatakép leírásának látószöge [524]) közvetlenül a regény értékszerkezetének van aláren-delve. Nincs más rálátási pont az eseményekre, csak a szemmagasság, a szemhatár: a lát-vány az, ami a tekintettel befogható, a panoráma átfogó pillantása nem hiteles nézőpont. A kőpadló mikróképe akár az idők látványleírásaként is olvasható: „A kecskelábú asztal mentén az egymáshoz illesztett kőlapok sora idővel alig kivehetőn teknőssé mélyült, ki tudja, tán száz esztendeje, hogy itt áll ez a bútordarab. A körülötte ülők nyúlt saruján, ko-pogó facipőjén, csizmák, szekernyék, mezítlábas cselédek talpán az ezernyi apró sármor-za – ahogy ott azok a rég földdé romlott lábak egyhelyben jöttek-mentek –, a kőbe vályút köszörült.” (233)

A *részletezés effektusai* a korlátozott perspektíva megjelenítő gesztusai. A nyelvi világ-teremtés a közelnézettel, a szűkítő optikával, a tárgyi környezetre való összpontosítással a realizmusok ábrázolási tévhitét ellensúlyozza. A történet kezdetének és kifejtésének, származásnak és sorsnak, az egyéni és a közösségi identitásnak az elbizonytalanodásával a megfoghatóra irányított fikcióképzést, az ismeretlennel az ismertet állítja szembe. A nagy léptékű folyamatok kifürkészhetetlenek, történeti alakulásuk nem befolyásolható és nem követhető. A szembeállításban mint megjelenítő stratégiában a regény fikciós és történeti, valós és virtuális vonulatainak, befogható és át nem tekinthető síkjainak, valamint az összefüggéseiket „arányozó” poétikának a szemléleti beállítottsága nyilvánul meg.

A körülményekből fakadó befelé irányulás, a befelé építkezés, a világ kiegyenlítése a saját portán belüli világgal természetszerűen hozza magával az individualitást, a bensősé-gesség felértékelését. A kisközösségek (család vagy a vérségi kapcsolatot helyettesítő ér-zéki és érzelmi rokonságok, anya-, apaképzetek), a nemzedék, korosztály, továbbá a kul-turálisan, a szokásrend által (hagyomány, felekezet, református gyülekezet, falu) össze-kapcsolt *societas*, illetve a nyelvvel és nyelvhasználattal egybefogott etnikum tudata egy-ben a hódoltságban élő magyar mikrouniverzum *magáranutaltságának* tudata is a három részre szakadt országban.

A gazdag epikai motivációs működés, amit magyar regény már hosszú ideje nem kínált fel, a narratív logika szerkezetalakító jelentőségét hangsúlyozza a regényben. Ezen belül, ezáltal bontakoznak ki a metaforikus, allegorikus jelentésvonatkozások és a betétszerű pél-dákkal, beékelésekkel, utalásokkal lebegtetett jelhasználat is. Az *adaequatio ad rem* látszóla-gos, a nyelv a dolog és kifejezés alapvető *inadequatio*jának tudatában és e tudat felszabadító energiáinak jegyében működik. Szcenikus megoldások és helyzetek sora teszi eseménysze-rűvé e meg nem felelést: képzelet és való, kitalálás és tudás szembeállításai, a Bibliával (11, 129), másutt a krónikás énekkel (21–22), tudással, okossággal szembefordított látás, képzelet, imagináció mint *való*, vagy éppen az öntudat, a tudat ébrenlétének metaforájaként fel-merülő *való*, melynek ellentéte a testi gyönyör állapota. Szilágyi István nyelvalkotásában, a Pályi Andráséhoz, Nádas Péteréhez hasonlóan, az analógiás gondolkodás és képi nyelv nem a pszichológizáló láttatásmód és a mélylélektani vonulat megnyilvánulása, hanem a

jelekben, képekben mutatkozó vizionálás, illetve a felfokozott testi állapotok, az önfeledés, a gyönyör nyelve. A deák szerelmi bódulatai (171–175), „elhálásai”, Ágóval, e rejtélyes női alakkal való delejes, sodró erejű testi érintkezései vagy éppen a „gyengéd dédelgetésvág” felismerései a magyar irodalmi nyelv érzékiségének ritka pillanatai. A testi élmény és a halál szoros egymásra következése (95), a félálombeli ölelkezés (161), a dévajkodás spontán kitörése és a jelenet emlékezetes berekesztése a Vermeer-festményt idéző látvánnyal („Az asztalon két tele tejesedény.” [150–152]) a metaforát szorosan alárendeli a cselekményelvű szerkezetnek. A regénytörténet dramaturgiai fontosságú helyein jut szerephez, ezen kívül pedig a deák nyelvi megnyilvánulásainak, tudattörténeteinek mikroeleme. Az „álomélő”, „álomjáró” deák tépelődéseinek, álomelbeszéléseinek (87), látomásainak, a csodáknak, természetélményének nyelvi alakzataként a metafora a deák és a narrátor közötti elbeszélésbeli viszonyoknak is meghatározója. Mindez annak jele, hogy a történetyszerű és a metaforikus elv az értelemtulajdonításban együtt vesz részt, és a vagy-vagy választás helyett a megengedő magatartást érvényesíti és igényli. A *Hollóidő* cselekmény- és jelentésszerveződésének egy igen erős sodrához elsősorban a figuratív olvasásmód ferkőzhet közel. Az interpretáció nem kerülheti meg a figuratív okozatiság és a metaforaelv makrotörténeti jelentőségét, ami a regényegészt érintő értelemtulajdonítás előtt eltérő olvasatok választási lehetőségeit nyitja meg.

Az *elbeszélői szöveg* nem személyes, azonban nem is tárgyias és személytelen, a látószög kimozduló, a külső és belső határán egyensúlyozik. A harmadik személy nézőpontja hosszú időn át a deáké, a Tentásé is, anélkül, hogy a narráció első személyűre váltana át. Helyenként egymásra csúszik a két látószög és perspektíva (215). A perspektíva sosem távolnézeti, a külső nézőpontot pedig oly közelre hozza a virtuális harmadik személyű elbeszélő, hogy perspektívája inkább mikronézetű, minthogy tárgyiasan átfogó lenne. „Annyi volt számára a világ, amennyit az ötven láb magas torony tornácáról tekintetével bejárt.” (7) A deák kiemelt cselekménybeli helyzete az I. könyvben, továbbá helyenkénti alternatív elbeszélői szerepe, tudataik átmeneti egymásba fonódásai stb. az elbeszélő azonosuló, a másikat vállaló, érzelmi viszonyának jelei. A kitüntetett pozíciójú deákon kívül nem kerülheti el a figyelmet az elbeszélő–Illés kapcsolat sem. Elindító, megfordító, cselekményalakító szerepe van, ilyen értelemben nemcsak eszköze, hanem részese is az elbeszélő művetnek. A deák egyetlen alkalommal veszi át ezt a kezdeményező szerepet Illéstől, Terebi Lukács kiszabadításakor. „Most pedig úgy mondj el mindent, mintha nem veletek történt volna, vagyis arról, amit láttál, ne vélekedj”: mintha elbeszélői önreflexiót olvasnánk, holott történetesen éppen Illés utasítja a deáket (216).

A regény uralkodó beszédneme nem a tudattörténet alanyának vagy elbeszélőjének „magavallató tépelődése” (87), nem a harmadik személyű szereplő/elbeszélő kommentáló, értékelő szövege, hanem az *egyénített beszéd* szöveghez közelített elbeszélői közlés. A szereplők megszólalásai szituáció-, jellem- és alakteremtő rendeltetésűek. A gyakorlati kérdések, napi teendők, a tevé-vevés köznapi dolgait érintő megszólalások és párbeszéd-ek közvetlensége, fordulatossága, a szereplők nyelvi gesztusai (a parókiát benépesítő asszonyok, férfiak, a falubeli legények beszéde, szóváltása, nyelvelése, az intonációs metaforák stb.) az alkat, temperamentum megnyilvánulásai: ebben a minőségükben konstitutív világepítő elemek. Rozál vagy kese-Kata figuráját az egyszerűség, gyengédség, a deákét a kópéság, huncutság, csavaros észjárás formázza – az őket összefűző érzéki viszonyokat, a szabálytalan, rendhagyó keveredéseket, kusza anya-gyermek, pártfogolt-szerető, férfi-nő kapcsolatokat pedig a bensőségeség, humor, melegség. Az elbeszélői távolságtartás itt csökken a leglátványosabban. Feltűnő a beszéd-szövegek szimbolikus tagoltsága is, a testi-szellemi, a női-férfi világ (Rozál, a konyha, a falu nyelve *versus* a könyvesház, a templom írott és beszélt nyelve) között szinte csak a deáknak van átjárása. A szellem, a politika, az eseményeket befolyásoló szembenállások, fordulatok, titkok –

a férfinem előjoga és a társadalmi pozícióik által képviselt létmód. Az ösztönvilág, a testi vágy, öröm és önfeledés a természeti létezés síkjaként megtartó erőforrás.

Eredet-fikciók. Az olvasó előtt sokáig rejtve marad Illés apasága, a deák fiú volta. Az előtér kalandregényszerű fordulatossága és a végérvényesen sosem tisztázott előtörténet legfeljebb sejtetni enged a tényleges összefüggéseket. A deák származását, sorsának kifejtését illetően maga előtt is igen sokáig több a homály, mint a nyilvánvalóság. Fortuna Illés beszélő neve,⁵ alakjának bizonyos irracionizmusa, fátumszerűsége a történet végéig fennmarad. Amiről tudomásunk lehet, az, hogy mindkétszer ő a deák megmentője, akkor is, amikor a történet előidejében betoppan kosarában a fiúgyermekkel, akkor is, amikor megszervezi a fiatalok és a deák eltávozását a reveki színtérről. A második könyvben a motívumpárhuzamosság következtében ismét két gyermek megmentőjeként látják az ifjak (400). Ismét fonott kosárban viszi lóháton oltalmazottjait, s a Mózes-allúzió a regény egyéb öszövétségi utalásaival tart rokonságot. Tudomása nincs azonban a hadba készülőknek arról, hogy ismét egy pusztulás előli kimenekítésről van szó, arról sem, hogy az egyik gyermek elképzelhetően Fortuna gyermeke, a másik, a deáké, tehát az unokája. A háttérben felfejthetetlen dilemmák, a felismerések, soha fel nem ismerések, fordulatok lüktetése, sejtés, beigazolás és feloldhatatlanság.

A rejtélyesség Illés mesternél is kifejezettebb a deák esetében. Ismeretlenként lép színre, előttünk játszódik le a serdülőkorból felnőttéérése, miközben csak bece- és ragadványneveiről lehet tudomásunk (Terebinek apród, Illésnek deák, a nőknek Tentás, Mótusnak kismester [184, 190, 235]). Mire saját nevén bukkan fel a második könyv végén, addigra lényegében újra az ismeretlenségbe tért vissza. Sem társai, sem olvasói nem tudják, csakugyan vele volt-e találkozásuk hosszú idő és sok változás után (499, 513, 537). Ő lenne csakugyan Göncöl István, a karabátori írnok, vagy ez is álnév? Felcseperedésétől fogva fáradhatatlanul származásfikciókat, *eredetvariációkat* (8, 184–186, 190–198) gyárt a hallottakból: „végre tudni akarom, honnan hoztak engemet.” (75) Saját identitásának nyomozását Rozálnál kezdi, aki emlékezett „mindenre, arra is, ami csak a régiek életében fordulhatott elő”. (197) A saját eredet elbeszélését hiszi is, nem is. „Mint valami históriás mese a régi időkből. Az effélék mindig a régi időkben történnek, Rozál. És csak ott lehetnek igazak.” (uo.) „Én azt se bánom, ha az egészet te találod ki, Rozál, csak elhihető legyen” (191), s mintha az intés nem is a deáktól, hanem közvetlenül az arisztotelészi *Poétikából* származna.

A dajka emlékezik, a deák továbbvariálja az eredet elbeszélését. A latolgatás, összerakás, szerkesztés, értelmezés nem hoz létre végleges, hiteles változatot. Az előidőbeli történet ismeretlen, a Fortuna–Orbai vitában (118–138) körvonalazódik a cselekményt elindító drámai konfliktus, s ebben felsejlik az eredettörténet néhány mozzanata. A következő változatot kese-Kata hallja Terebitől: a származás titkát a bomlott elme nyilatkoztatja ki. Ezt követi Illés, majd a deák interpretációja. Ha az én narratív módon szerveződik, a személy történetének összetartottságától, elbeszélt identitásától függ, ennek az alaknak a személyes történetéből kezdet és folyamatosság nem, csupán felismerések és fordulatok rekonstruálhatók.

A 330–339. oldalak tengelyszerű funkciót töltenek be, itt fordul át új szakaszba a szerkezet: a cselekménymenet megváltozása értékszerkezeti transzformáció is, ennek perspektívájából áttértékelődnek az addigi összefüggések. Illés (336), majd Terebi szembesítése a tényekkel (339) a deák szempontjából a felkészülés és felnövekvés időszakának lezárulását jelenti. A titok további „szálasításának” nincs értelme, valójában kész az elindulásra. Az I. könyv berekesztése a reveki helyszín végleges elhagyását jelenti – a történetmondó, a deák és az olvasó részéről egyaránt.

⁵ A név mindkét elemének ismert a szekér szóval való állandó kapcsolata: Illés próféta szekerének elragadása, illetve a Faludi-verssorbeli intés („Fortuna szekerén okossan ülj”) a rendelés, sors, fátum, szerencse, balszerencse konnotációit idézi.

A *Csonthorsók* című II. könyv a nézőpont és a beszédmód megváltoztatásával is érzékelteti a váltást: a deákkal együtt a közelség, a személyest érintésközelbe hozott grammatika, az intimitás is végérvényesen elveszik. Az elbeszélés többes szám első személyre vált, az idegen szölamokat dőlt betűs szedés jelöli, a kóborlásra induló fiatalok közösséget képviselő „mi” elbeszélésébe függő beszéd formájában ékelődnek a konkrét megszólalások. „...nekünk miért kell örökké igába törnünk a legszebb csikóinkat is; miért ne ülhethünk föl rájuk bár szerszámozhatatlanul. És kihúzódtunk velük a határba. Talán így kezdődött.” (383) Ennek a feltételes módnak a regény értékszerkezetében a döntés, az elhatározás és akarat szabadsága felel meg, az „odalent tenyésző sanyarúság” (384) önként és nem kényszerűségből vállalt odahagyása. A legények „közösségi” elbeszélővé válása lehetőséget teremt a deák külső megítélésére is (384–387). Világgá szédítő meséi miatt („amit elmondott, azt elénk is állította: láttatta szavaival”) nemcsak az útrakelés, hanem a képzelet felelőssége is őt terheli.

Világtörténet mint beélt fikció. A cselekmény drámai szerkesztésmódja, a különféle elbeszélőformákat (emlékezés, képzelgés, mese, kitalálás, szembesítő dialógus stb.) mozgósító azonosságkeresés, a személy és metafora, a képzelet és titok érintkezése a deák alakjában – jellegadó kompozíciós elemek. Mindezekkel szoros kapcsolatban áll egy tárgy, a *Nürnbergi Krónika* (Hartmann Schedel: *Liber Chronicarum* vagy *Weltchronik*, 1493). A parókiai könyvtár legértékesebb korabeli fóliánsának a cselekmény- és az értékszerkezetben, illetve a drámai bonyodalomban, az intertextusok poétikájában és a mű figuratív rendszerében is kitüntetett szerepe van. A történetben a deák a ritka fóliánssal váltja ki a tiszteletet a török fogdából, a tárgy feláldozása fordulatot előidéző elem. Ha a cselekmény menetén változtató mozzanatot a metaforikus olvasat logikája szerint értelmezzük, a birtoklásról való lemondás jelképes gesztusa áttevődik a krónika–regény szembeállításra is.

Az újkor műfaja azzal a tudattal lép a porondra, hogy fikciója nem veszi fel a versenyt a mitológiák, etiológiák, eposzok, krónikák, világtörténetek eseményyszerű teljességével. A korszak egész ismeret- és tudásanyagát, képiroí mívességét, imaginációját összefoglaló tárgyat, mint amilyen a *Hollóidő*beli fóliáns, archaikus emblémaként keretezi az eseménysor. A regényhez fűzött mimitikus teljesség illúziójához hasonlóan *emlékként* fogják a fiatal bajvívók felidézni. *A mű mint önreflexió* különös optikájú a „lebegő pajzs” alakzataként működő *Világkrónika* belső tükrében. A nürnbergi fóliáns mint objektum, mint szimbólum, a rembrandti *Stilleven met folianten* mellé helyezhető regénybeli könyvcsendéletek (74), a könyvallegóriák a világtudás–képzelet–fikció nagy együttesének érzéki alakzatai. A *Hollóidő* eseményyszerű menetét a személyes történet, a história, regényhistória alapvető kérdésessége ellentétezi, elbeszélője *országhistória* helyett inkább országvesztési históriákról beszél (348–349), a dilemmákat pedig a krónikák, históriák helyére állított regény jelképes gesztusa fogja össze. A *Hollóidő*beli könyvesház közelében ott a konyha, tűzhellyel, asszonyokkal, étkekkel, a „családi kör” érzéki melegségével és testiségével. A világegyetemet magába foglaló kincs továbbá pénzre tehető, várakozik rá az aranygarasokat számláló nazúr, kinek látványa 17. századi mester másik táblaképét, a tallérokat rakkasztó uzsorást idézi: „állt a küszöbön, nézett befele. Tágas terem, hosszú asztal a közepén, melynek két végén ott ül egyik-egyik olajos képű, kialvatlan, verítékező nazúr. Előtük maréknyi aranykupacok.” (78) A *Hollóidő* elbeszélő logikája a szerkezeti motiválással, a bekövetkezésekkel, a köznapok élő, gyakorlatias érvrendszerével szerkeszt, értelmez, ellensúlyoz és hangsúlyoz – hatásosan, mesteri módon.

Az eseményyszerű *léttörténet* formája nem a krónika, hanem a regény, amíg fenntartható az elképzelés, hogy a tapasztalat és a képzelet, a „való” és a kitalálás fáradhatatlan a váltózás, egymásrakövetkezés érzékelésében mint *önérzékelésben*, és megalkotásában mint *önteremtésben*. A cselekményszervezés eseményszerűvé teszi a koherenciát biztosító

összefüggéseket, s ezzel egyidőben a folyamatok követhetőségének, sőt a történetmondásnak mint „követésnek”, az áttekinthetőség illúziószerűségének, határainak és alapvető önkényességének tudatát is. Itt a megélt dolgok nemtudása, a bizonyosság elérhetlensége az, ami az alakok léttörténését fürkésző elbeszélő kételyeként beleírja magát a szerkezetbe. Poétikai következménye a szűkítő blende, a látószögkorlátozás, az elbizonytalanítás és a lezáratlanság.

A tapasztalat sem a valóság, sem az élmény kategóriáinak nem feleltethető meg, „a valóság tapasztalata mindig egy újonnan felmerülő értelem tapasztalata”.⁶ A folyamatként felfogott tapasztalat során új értelem képződik, az elbeszélő és az olvasó tehát olyan értelemfelismerésben vesz részt, melynek rendszere átrendezi a korábbiakat. A *Hollóidő* tematikus, formai, nyelvi eszközei együttesének önértelmező magatartása a történeti és az egyéni azonosságtudatot, valamint a minoritás közösségi létszerkezeti tapasztalatát együtt teszi az elbeszélés értelemösszefüggésének elemévé.

Folytonosságképzet és megszakítottság azonosságtéremtése. A szemlélődést e ponton arra a regényre is kiterjeszteném, amely a közelmúltban szembesítette olvasóit történelem, regény, azonosság meghatározó kérdéseivel, s amelyben a „megélt tapasztalat fikcióképző aktu-sai” egy más poétikum lehetőségeinek jegyében működnek. Kis és nagy irodalmak ritka pillanata, amikor kivételes művek invitálják egyidőben a regény művészi és szellemi kalandjára kortársaikat. Esterházy Péter *Harmonia caelestis*ének (2000) megélt tapasztalata és e tapasztalat fikcióteremtésének karaktere is eltér a Szilágyi István *Hollóidő*jétől. „A történeti imaginációt működtető, végsőkéig kritikus önreflexió” – mindkét műben – „elutasítja az epikum átfogó pillantását”.⁷ Hasonlóképpen mindkét regényben érzékeljük „azt a rémületet és gazdagságot, amit az egyetlen nyelvhez való tartozás jelent”.⁸ Az elbeszélhetőség, a mondhatóság, a csinálás, a mesterség, a nyelvi lehetőségek korlátlan alakíthatósága, a referenciákkal, reprezentációkkal kapcsolatos pro és kontra állásfoglalások, továbbá a korszak ismeretelméleti, nyelvfilozófiai, történetfilozófiai dilemmái – Mészöly Miklós szavával a szerző, elbeszélő, olvasó *inzultáló jelenlétének* kérdései az ezredfordulón. Ha pedig közös kérdések, a regények sem lehetnek közömbösek irántuk, különböző válaszaik pedig átrendezik a jelenkori magyar irodalom múltteremtő és világértelmező összefüggéseit.

Esterházy a szemléleti torzulásokat, a história botrányait, a nyelvi automatizmusokban megnyilvánuló ideologikumot, a közhelyekben kifejeződő önszemlélet problematikuságát, az identitászavarokat a *dekonstruáló történetmondással*, az epikum szétszerelésével, merész nyelvi felbontásokkal, értelem- és jelentéstranszformációkkal, iróniával ellenpontoszza. Szilágyi István nagyepikájának eseményszerűsége, a szerkezet narratív dinamikája és téridőrendszere – a cselekvést és a cselekvőt hol közvetlenül, hol közvetetten meghatározó kategóriák (hatalom és alárendeltség, nemzeti, kisebbségi, regionális azonosságtudat, „magyari meglét” [453] és személyes identitás, nemzeti és erdélyi történelem, hagyomány) s a velük kapcsolatos ontológiai dilemmák *történetszerű és érzéki alakzatai*. Egyetlen személy által egy kisebb közösség szembesül saját történetének, múltjának, tehát önmagának a megalkothatóságával vagy éppen a szüntelen újraalkotás esélytelenségével. Mindkét lehetőség nyitottnak mutatkozik: az egzisztenciális kérdésességet artikuláló józanság, önérzet, kritikai tudat a narratív identitás kategóriáját a személyen túl a tágabb közösségre is kiterjeszti. A közösségi és az egyéni azonosság problematikusága az elbeszélés azonosságtéremtő lehetőségének *próbájaként* nyer itt formát.

⁶ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, 1998. 168. o.

⁷ Thomka Beáta: „A történelem mint tapasztalat, regény és retorika”, in: *Jelenkor*, 2001/október, 1064–1071. o.

⁸ Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*, Magvető, Budapest, 2000. 321. o.

A *Hollóidő* szemléleti magatartásától a távlatatlanság tudata nem idegen, az önsírató beállítottság azonban igen. Jellemző e tekintetben a régi magyar példákat idéző *Summák* sorsa. Az idős mesterek asztali beszélgetéseit lejegyző és másoló deák a korabeli műfajnak megfelelően összefoglalásokat, vélekedéseket illeszt a tisztázott szövegek elé (*Csak rosszabb ne legyen, Két gazda közt gazdátlanok* stb. 54–69). A szerkezetben betétként szereplő egységek fejezetcím-allegóriái, a dialógusok ószövegségi allúziói, kálvinista kommentárjai és helyzettisztázó bölcselkedése egy váratlan gesztussal megszakad. A deák ráun a másolásra, az „arasznyi vastag fóliánst” (69) elpakolja, sorsára hagyja. A cselekményszerkezeti motiváció az értelemösszefüggésben azzal a következménnyel jár, hogy ez a mozdulat a másolat másolójáé, amely tisztelettel felidéz, majd visszavonhatatlanul eltávolít magától egy látás- és beszédmódot. A *Hollóidő* kritikai intonációjú történelmi imaginációjának középpontjában a kivételes köré szerveződő „korkép”, a méltatlanul vesztesre, kiszolgáltatottra, szenvedőre alapozott „önkép” és a kiveszésre ítélt nemzeti „korkép” („gyászos tudás, példálózó históriák, fátumfenyegetés, veszedelem-látó jóslatok”) diskurzusának elvitatása áll. A veszélyeztetettség érzete lehet régi, lehet mai és lehet egyetemes emberi alapélmény. A pusztulást és annak átpolitizálását a mű nem a történés, hanem az elbeszélés mindenkori jelen idejében szituálja. A történet ironikus kezelése, a kritikus és önkritikus magatartás, „a zord önérzet” (94) a jelenkori történelmi tapasztalattól következik, melynek belátásához távlatot adhat a régmúltak fikciója, eligazító értéksugalmakat azonban nem.

A kóborlás választása, a sanyarúságból való eltávozás, a menés-maradás dilemma ideologikussá tétele, az elhatározások korlátozása a kényszerrel és kényszerítettséggel (384), amit a szabad akarat archaikus szövegeinek kommentárja értelmez, az „odafel való magyariak” és az „ideszakadt maradék” (65), „az odalent valók reménykedései” (490), a hódoltságban és a szomszédvárakban, a *maior* és *minor* helyzetben élők viszonya, kölcsönös egymás-megítélése – a 20. század léttapasztalata. A kisebbségi perspektíva, a lokalitás belső látószögének többlete és bírálata, a történelem megélt tapasztalata meghosszabbítható a 16. századi történettel. Nyelvét, formát adhat az imaginációnak, jelentéseit azonban az önértelmezésben és a reflexió eredeti értelmének megfelelő *visszahajlásban* nyeri el.

„Valahányszor csak beszélünk vagy írunk, *fordítását adjuk* egy tapasztalatnak, ámde úgy, hogy e tapasztalat a maga részéről csak azon beszéd nyomán válik szöveggé, amelyre maga adott ösztönzést.”⁹ A történelmi tapasztalat megszerzése a hagyomány kritikus birtokbavételére, az imaginációra, a létérzékelés jelen idejére s az általuk most létesülő új értelemre van utalva. A *Hollóidő* értelemösszefüggéseinek felfejtéséhez, a történetbeli titkok „szálalásához” hasonló, eleven figyelemre van szükség. A fordulatosság, elidőzés és folyamatosság váltakozásától elszokott olvasási reflexeknek mégsem önmagukból kell most ezt előhozniuk, mert az elevenség az eseményszerűen konstituált nagyszerkezet alapvonása. Mintha nagyon régi „mesteri szerzést” olvasnánk. Nagyon eleven, nagyon mai kérdéseinkről.

⁹ M. Merleau-Ponty: *Résumés de cours, Collège de France 1952–60*, Gall, Paris, 1968. 41. o.

VERSKALEIDOSZKÓP

Makay Ida: Se fény, se kegyelem

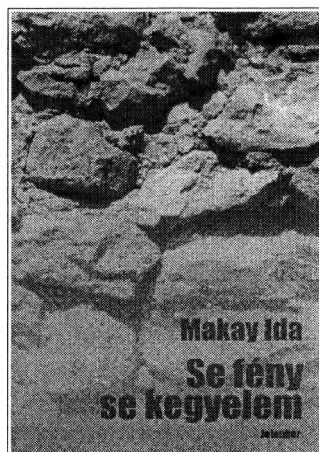
Kaleidoszkóp <gör. 'szép + forma + néző' szóból>: tokos tükörszerkezet, amelyben apró színes üveg-, gyöngy- vagy ásványdarabok mozgása és visszaverődése a belenézőt ezer változattal gyönyörködteti. *Művészettörténeti ABC*, Terra Kiadás, Budapest, 1961.

Pilinszky János költészetének értelmezői általában két, egymástól eléggé élesen elhatárolható korszakot különböztetnek meg a költő pályáján. Vannak a korai, többnyire klasszikus strófaszerkezetű, a nyugat-európai formavilágot követő, viszonylag elég nagy időközben, majd egyre ritkábban született versek, a *Trapéz és korlát*, a *Harmadnapon*, a *Nagyvárosi ikonok* darabjai. És amikor a költőt már-már a teljes elhallgatás fenyegette, a hetvenes évek elején, egyszerre hangot és formát vált, és pályáján kibontakozik egy bőven termő évtized, a *Szálkák* korszaka, amikor a szabad vers formavilágában – a korábbi évekhez képest – hihetetlen gazdagságban íródnak versei.

Mindezt nem azért idéztem föl, hogy a legcsekélyebb mértékben is értékbeli különbséget állítsak föl a költő pályája két korszaka között. Vannak, akik az első korszak verseit hangsúlyozzák, emelik ki és méltatják (magam is inkább ehhez a vélekedéshez húzok), és vannak, akik azt mondják, hogy a *Szálkák* nem elerőtlenedést, feloldódást, hanem éppen-séggel kiteljesedést és betetőzést jelentenek Pilinszky lírai világában. Amiért Pilinszky példájára hivatkoztam, nem több, csupán annak a – nevezhetjük akár esztétikai közhelynek – fölelevenítése, hogy önmagában sem a költő termékenysége, a versek megritkulása vagy megszaporodása, sem a verstestek formája, terjedelme, a versek sorszáma nem értékmérő, egy lírai pályának legfőljebb kísérőjelensége, az elemzés figyelmet érdemlő kvantitatív tényezője, ami a költő minőséget önmagában nem dönti el.

A *Se fény, se kegyelem* az 1933-ban született költő – ha jól számolom – nyolcadik kötete. Makay Ida pályája az 1964-ben megjelent *Lengő fényhidakban* indult, neve Bertók Lászlóéval és Galambosi Lászlóéval együtt tűnt föl, majd az elmúlt csaknem négy évtizedben rendre-sorra napvilágot láttak önálló kötetei. Azt nem mondhatni, hogy a ma is Véménden, édesanyjával egyedül, visszahúzódva élő, hosszú évtizedekig falusi iskolában tanító költőt akár a könyvkiadás, akár a kritika, akár a megbecsülés (irodalmi díjak!) elkényeztette volna, antológiákban (*Szép versek*)

Élő Irodalom sorozat
Jelenkor Kiadó
Pécs, 2001
104 oldal, 990 Ft

ritkán szerepelt, a Lakatos István-féle *Hét évszázad magyar költőiben* mindössze fél oldalon két rövid versét találjuk, míg nemzedéktársai közül a vele azonos évben született Gergely Ágnes, Marsall László, Vitéz György, Horváth Elemér írásai tekintélyes helyet foglalnak el. Megjelenő köteteiről a kritika általában – ahogy mondani szokták – jókat írt, költészetével elismeréssel foglalkozott, sőt volt méltatója, aki Makay Idát az *Újhold* utolsó költőjének, az újholdas líra avatott folytatójának mondta, bár nevét és írását hiába keressük abban a versgyűjteményben, amely 1997-ben e líraszemlélet súlyát és továbbélését harminc költő száz versével *Az Újhold-kör költészete* című antológiában máig kívánta dokumentálni, és ahol például Rakovszky Zsuzsa vagy Székely Magda versei természetes módon simulnak a kötetbe. Persze arra is gondolhatunk, hogy az adományozott jelző – „újholdas” költő – volt elsietett, hiszen ha jól belegondolunk, a szerző hangja és a költészetről való elképzelése nem annyira Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János vagy Rába György költői gyakorlatával rokon, elődei között sokkal inkább Juhász Gyulát, Kosztolányit és Nadányi Zoltánt kell keresnünk. De most nem erről, e költészet családfájáról, csupán Makay Ida egyetlen kötetéről van szó.

A *Se fény, se kegyelem* tagolatlan, egyetlen tömbből faragott verseket tartalmaz. Míg korábban, ha nem is túl gyakran, szabályos versszakokat használt, most az egész kötetben csupán néhány sorkihagyással tagolt verset találunk. A verstestek terjedelme is megváltozott, megrövidült. A kötet leghosszabb (rég!) verse tizenhét sorból, a legrövidebb öt sorból áll, a versek átlagos terjedelme hat-nyolc sor.

A kötet első pillantásra igen tudatosan megkomponált. A nyolcvanöt vers három ciklusban, fogyó számban (34+26+25) található, a verseket is, a három ciklust is (*Tükrök, Sötét láng, Árny*) külön cím jelöli. A három ciklust, vagyis az egész kötetet két vers keretezi, egy amolyan prologusnak szánt darab vezet be, és az egész kompozíciót egy új költemény zárja le, vagyis a kötetben nyolcvanhét vers található.

Amióta Ady és a nyugatosok nyomán általánossá vált a verseskötetek ciklusokra történő beosztása, a versanyag elrendezésében, a kötetkomponálásban a hangulati-tematikai elv vált nálunk uralkodóvá. Így kerülnek egymás mellé a rokon élménykörből fakadó versek, így erősítik föl egymást egy kötet versei, így tud többet mondani egy verseskötet, mint a külön-külön publikált versek véletlen egymásutánisága, matematikai összege. Így osztotta ciklusokra kötetét Csorba Győző és Rába György, Veress Miklós vagy Lackfi János. Természetesen vannak, lehetnek ettől eltérő kötetkompozíciók, például cím nélküli, pusztán sorszámot viselő verseket összefogó kötetek, de ha már egy verseskötet ciklusokból áll, ha már a költő a különállást és az összetartozást önálló cikluscímekkel jelzi és hangsúlyozza, az olvasó okkal keres a versek sorrendjében, elrendezésében valamiféle „rendező elvet”, kohéziós erőt, többlet üzenetet.

A *Se fény, se kegyelem* szerkezetében ilyen rendező elvet, az olvasó hosszas tűnődés, olvasgatás, előre-hátralapozás után sem talál. Itt nem egymást magyarázzák, értelmezik, erősítik, legföljebb ugyanazt mondják, ismétlik az egymást követő versek. A kötetnek ez a tulajdonsága mind hangban, mind gondolatiságban roppant homogenizáló erőt ad, de teljesen fölöslegessé teszi a versek ciklusokra történő tagolását, illetve a versanyag nem a meglevő tagolást sugallja.

A kötet verseinek egyetlen szervező élménye, alapélménye van: egy nagy szerelem emléke, a továbbélő, „hullámokban feltörő” múlt, a halott kedves elsiratása, a gyász és a költőnek az elmúlással való szembesülése, a szorongás érzése. A költő versvilága ma erre az egyetlen élményre redukálódott. Míg Makay Ida költészetében korábban jelen volt egy teljesebb élet és egy teljesebb valóság, a környezet, a természetélmény, a tárgyi és az emberi világ, jelen voltak az emlékek, a portrék, a költészet kérdései, az ars poeticák (és korábbi köteteiben e témák külön és érvényes ciklusokat is alkottak), addig a jelen kötet

versvilága szűkült és mélyült, lírájában a veszteség szólama fölerősödött. Ez a hang a legerőteljesebb, a költő egyre inkább önmagára koncentrál, jóformán csak a szerelemről, az elmúlásról, a halálról beszél. A kötet verseinek erre az egyetlen témára leszűkített jellegét érzékelve eszünkbe juthat Szabó Lőrinc nagy versciklusa, *A huszonhatodik év*, de azonnal azt a különbséget is látnunk kell, ami ezt a szigorúan megkomponált, formailag is egységes, ugyanakkor dikcióban és hangban roppant változatos műegészt Makay Ida formailag lazább, megszólalásban egyeneműbb versvilágától elválasztja.

Ez az élmény persze korábbi kötetekben is jelen volt, éppen ez adja meg lírájának egyeneműségét, homogenitását. Makay nem fejlődő, nem változó, nem állandóan megújuló, nem folytonos metamorfózisban élő költő, és minden bizonnyal maga is ezt hangsúlyozza azzal, hogy új könyvének élére legelső önálló kötete, a *Mindörökké* (1973) egyik versét állítja, és egy másik korábbi versét is (*Sodródódom*) átveszi és új címmel (*A Styx torkolatában*) szerepelteti. Ami persze önmagában nem kifogásolható, bár ez nem Pilinszky ismert kötetkomponáló gesztusa, és talán az újraközlést is jelezni kellett volna az új kötetben, fölfedezését nem az olvasó, illetve a kritikus alvó vagy éber figyelmére bízni.

A kötet központi élményének fölismerése után – a meglevő beosztás helyett – egy másféle szempont kínálkozik a tájékozódáshoz, a versanyag elrendezéséhez. Ez az elv a költői én és a vers viszonya, a lírai szubjektum jelenléte a versben. Ha ezt tartjuk szem előtt, akkor vannak a kötetben olyan versek, lírai monológok, amelyekben egyedül a lírai én, az alanyi költő áll előttünk, a vers önarckép, vallomás, önfeltárlkozás (20). Ide sorolnám a kötet néhány (4) önmegszólító versét is, ahol a költő tegezve szólítja meg önmagát. Aztán vannak a kötetben olyan versek, ahol a „te” valóban „te”, egyes szám második személy, az élő vagy elsíratott kedves, a megidézett társ, ahol a költő egyetlen meghatározott személyhez fordul, ő szólítja meg (8). A versek népes csoportját a kétszereplős versek alkotják; ezekben az „én” és a „te” együtt van jelen, ezeknek a verseknek a hőse a „mi”, a vers valamiféle dialógus, ahol a megszólító és a megszólított egyaránt szerepet kap, előttünk áll (25). Végül vannak a kötetben ugyancsak nagy számban olyan versek, amelyek a külvilág jelenségeit idézik, a költő életszemléletét, létérzékelését általánosságban fogalmazzák meg, ahol az egyes és a többes számú harmadik személy, az „ő” és az „ők” szerepelnek (30).

Ha a verseknek ezt a csoportosítását rávetítjük a kötet egészére, a költő által megszabott csoportosításra, a kötetben meglevő ciklusokra (és a nyitó- és záróverseket az első, illetve a harmadik ciklushoz soroljuk), akkor azt tapasztaljuk, hogy a versek aránya az említett relációban így fest: az első ciklusban: $mi + én + ők + te = 15 + 11 + 6 + 3$; a második ciklusban: $ők + mi + én + te = 13 + 6 + 4 + 3$; a harmadik ciklusban: $ők + én + mi + te = 11 + 9 + 4 + 2$. Mind a verstípusok besorolásában, mind a jelenség számszerűsítésében – mint minden ilyen műveletben – természetesen lehetnek „elcsúszások”. A tendencia érzékeltetésére, mondandónk alátámasztására azonban alkalmasak az adatok. A kötet elemzésében a továbbiakban is fontos szerepet szánunk a számoknak, a mennyiségi mutatóknak.

Valamely verseskötet méltatása négy-öt flekken nem túl nehéz kritikus feladat. Nem ezt az utat választottuk. Ehelyett megkíséreljük a költő legújabb kötetének más módszerű, a „verscsinálás” oldaláról történő megközelítését. Azért is, mert ilyen típusú elemzéssel Makay Ida megjelent nyolc önálló kötete ellenére az irodalomkritika mindeddig adós maradt. A „verscsinálás” oldaláról? Ne riadjunk meg a szótól. Gondoljunk inkább a magyar verselmélet-történet élén álló munkára, Csokonai tanulmányára: *A magyar verscsinálásról közönségesen*. Nézzük meg tehát Makay Ida kötetét „közönségesen”, abból a szempontból, hogyan születik meg nála a vers, hogyan versel, vagyis ne csak arról beszéljünk, hogy miről szólnak a versei, hanem arról is, hogy versei hogyan vannak megcsinálva. Amint a jó műfordításnak van egy mesterségbeli része, akképpen az eredeti vers írásának is van – ne féljünk kimondani a szót – „technikája”. Az esztétikai minőségnek nem ez az egyetlen

kritériuma, de erről is megismerszik a vers. Helytakarékoság miatt a hivatkozásoknál nem a verscímetek, hanem a kötet oldalszámait idézzük.

A verstest fölépítésében a költő lemond a strofikus szerkezetről. Ugyanakkor a kilenc sorból álló költeményeknél a sorok tartalmi-gondolati tagolásában, valamint a rímképletekben fölfedezünk bizonyos törvényszerűségeket. Mégpedig azt, hogy két négysoros egység egyetlen – többnyire tartalmilag is hangsúlyos, e szerkezettel kiemelt – sort fog közre (17., 18., 22., 26.). Vannak versek, ahol a verskezdés azonossága lep meg. „Látom most is: ölel a nyár. / Amely nem fordul / többé őszbe.” (47.) „A nyárban, ami nem hajlik őszbe.” (48.) Vannak versek, amelyek ugyanazzal a képpel záródnak. „S félelmes-elszánt biztosan / Kígyók: a tizenkettőre kúsznak.” (11.) „A mutatók, merev halottak / mozdulatlan éjfél mutattak.” (64). Továbbá kedveli a keretes formát, amikor a néhány soros verstestben a nyitás és a zárás motívumai megegyeznek (16., 29., 36., 42.).

A versek legmeghatározóbb mondattípusa az egyszerű mondat, a tömondat és a hiányos mondat. A gondolatot megtöri, az összetartozó mondattagokat ponttal választja el egymástól. Ezáltal stílusa kopogóvá válik. Egyetlen gondolatból így lesz két sort kitöltő három mondat. Például: „Áradó hársillat. / Hulláma előtt. Fojtogat.” (40.) Főként a vershangulat megteremtésénél, az első hangok leütésénél, a verskezdéseknél kedveli ezt a megoldást. Van verse, amely öt sorból áll és hét egységre oszlik: „Ami maradt még, szét-tört cserép. / Lakatlan ház. Vaspánttal zárva. / Fénytelen nyár. Üres meder. / Semmibe rezgő semmi. / Pára.” (82.) A mondatokból a költő legszívesebben az igei állítmányt hagyja el, és a mondatok nyelvi anyagát a névszók határozzák meg. Köztudott, a nominális stílus statikus hatást kelt. Az ígétlen, hiányos mondat, a névszói stílus számos versére jellemző. Vannak hat-nyolc sorból álló költemények, amelyekben egy, legfőljebb két igei állítmány fordul elő. A költemény stílusának meghatározó elemei a névszói bővítmények, a fősorolás (53., 56., 61., 65., 74.). E versnyelv kedvelése mögött alighanem okkal sejthjük Pilinszky költői hatását. Az ilyen verskezdés is az ő nevét juttatja eszünkbe: „Az-tán a lassú koppanások / ritmusa: koporsószögelés.” (74.)

A hiányos mondat mellett Makay Ida másik kedvelt mondattípusa a kérdő mondat. A sűrű, egyetlen versen belül gyakori, egymásra záporozó kérdések erőteljes érzelmi hatást váltanak ki. Van vers, ahol kilenc sorban hét kérdés fordul elő (85.), van, ahol tizenegy sorban tíz kérdést találunk (50.). A kihagyásos mondattípus és a kérdő mondat összekapcsolásának hatásos példája ez az ötsoros versminiatűr: „Akár egy elnyújtott kivégzés. / Lassított kín. Parázsló máglya. / Lesz-e az Időben irgalom? / Eljön-e a perc, hogy véget ér / a szerelem haláltusája?” (66.)

A versek nyelvi anyagának legmeghatározóbb stíluseleme a tagadás. Se szeri, se száma a „ne”, „se”, „nem”, „nincs” szavaknak. A megkettőzött tagadás már ott van az egész kötetnek címet adó vers címében (23.), a tagadás gyakran ott van már a verskezdésekben (5., 14., 20., 27., 38., 45., 53., 54.), és jelen van a verstesteken belül. Van ötsoros verse, amelyben négy tagadószó fordul elő (20.), vannak hosszabb versek, amelyekben négyszer, illetve hatszor állítanak meg a tagadószók (17., 49., 91.).

Vegyük mindehhez a versek szóanyagát. Pilinszky azt szokta mondani magáról, hogy költészetének szókincse azért roppant szűk, mert egy dadogó nagynénitől tanult meg beszélni. Ez persze legenda. Sokkal valószínűbb, hogy a gyermek Pilinszky tanította-tanította beszélni a beszédhibás rokont. Pilinszky nyelve, szókincse nagyon is változatos, nyelvi eszközökben, képekben gazdag. Ám ha van verseskötet, amelynek szóanyaga nagyon szűk és meghatározott körből meritett, akkor Makay Ida legújabb verseskötete ilyen. A versek szóanyaga nemcsak egy erőteljesen körülhatárolható szömezővel határos, hanem ez a szóanyag a versekben minduntalan ismétlődik. A szóanyag egyik rétege a természet, a világegyetem, a napszakok fogalomkörét érinti. Ezek többnyire „nagy” szavak: Nap, Hold, csillagok, tenger, óceán, víz, ég; a napszakok közül az éj, az évszakok közül az

ősz és a nyár. A Naphoz kapcsolódó fogalmak: láng, fény, lángol, fénylik, izzó, égő, vakító; az éjhez, éjfélhez, éjjelhez kötődő fogalmak: sötét, sötétlik. Gyakran egyetlen versen belül párosan szerepelnek az előbbi fogalmak: nappal-éjszaka, Nap-Hold, ég-tenger, virrad-alkonyul, forognak-állnak, izzik-fakul, napszak-évszak. A párhuzamosságot más fogalmakkal kapcsolatban is kedveli: fent-lent, veled-velem.

A szóanyag másik rétege az elmúlás, a befejezettség, a bezártság érzetét kelti. Leggyakrabban leírt szava: halál, csönd. Ezekhez kapcsolódó fogalmak: holt, temető, temetés, sziget, magány. Mindegyik a tagadást, a hiányt, az értékvesztést hangsúlyozza (a tagadósók már korábban említett sűrűségével). A leggyakrabban használt jelző: sötét. Ezzel rokon szó szerkezetek: tört fák, üszkös lepkék; törtívű testek, szenesült tetem – két rövid versben (45., 46.). Egyetlen versben is gyakori a szóismétlés: géz (93.), kék lepke, lepkeszárny (95.); két, egymástól távolabb elhelyezett versben előforduló ismétlés: üres meder (82.), szikkadt medrek (92.); két, egymást követő vers közül az egyik föl villantja, a másik kibontja ugyanazt az érem-képet (68., 69.). Jellemző a versekben az értékvesztés megéreztetése, annak a folyamatnak a megfogalmazása, ahogy a pozitív tartalom fokozatosan bizonytalan, negatív tartalommal alakul át, és amelyet ebben az esetben az igék fejeznek ki: „Rejtlek, őrizlek, temethetetlen.” (34.), „Én látlak akkor is, ha nem vagy.” (35.), „Te derengsz...” (37.), „átdereng arcod.” (41.)

Az ismétlés a kötet szóanyagának legszembetűnőbb vonása: szavak, kifejezések ismétlése egyetlen versen belül, és szavak, kifejezések ismétlése több versben. Az előbbire példa egy nyolcsoros versben: „árnyékban” – négyszer, „senki” – kétszer (87.); egy tizenkét soros versben: „megbékülök” – kétszer, „tenger” – kétszer, „lebeg” – kétszer (42.). Az utóbbira példa, arra, hogyan kerül bele egyetlen kép (az árnyaknak nincsen arca) három különböző versbe, a következő. Az egyik versben ezt olvassuk: „Egy árny a vers fölé hajol. (...) Nincsen arca.” (73.) A másikban ez szerepel: „Egy árnyat tartok föl a fénybe. (...) És nincsen arca.” (84.) A harmadik változat: „Sokasodó árnyak (...) Ki ismeri meg arcukat...” (85.)

Metaforái, költői képei gyakran megállítanak. „S úgy ütközik ki tetteimben / értelmetlen s kérlelhetetlen, / akár a kőkemény borosta / a holtak éles, sárga arcán” – olvassuk a kötet nyitó-, bár csaknem harminc éve született, a költő legelső önálló kötetében szereplő versében (5.). Kemény, erős és eredeti kép. És ugyanígy megfog ez a két verslezárás (bár ugyanarra a szóra épül): „A föltáratlan temetők” (50.), valamint a némileg modorosán tördelt „Mint sarkig tárt, üres / szobákat, / sziszegve / jár át / a szél.” (51.) Ugyanakkor a versekben sok az eredetinek éppenséggel nem mondható kép: csillaghullás (25.), pilleszárnyú szél (32.), naplementék örökmécse (39.), múlt szemfedője (41.), gézen átvérző seb (93.). Visszatérő kép a tükörmetafora (9., 37., 46., 76.), valamint a kivégzett fogoly képe (56., 66., 74., 83.). Gyanítható, hogy a költő is fölfigyelt verseiben a motívumok ismétlődésére, hiszen egy korábbi kötetében, a *Hamu, márványban* (1991) már egyik versének címe alá írta: *Változat*.

Mondhatná valaki, hogy ez a nyelvi monotónia, a versmotívumoknak ez az ismétlődése a lírai világkép redukciójának, egyetlen témára történő koncentrációjának a következménye. Ez a megfelelés, illetve parallelizmus azonban nem szükségszerű. Említettük már Szabó Lőrinc nevét és versciklusát, és hivatkozhatunk világirodalmi példákra. Akár az istendicséret kifejezésének nyelvi változatosságára a zsoltárokból, akár az *Énekek énekében* megfogalmazott szerelmi élmény varázslatosan gazdag megjelenítésére gondolunk, az egyhangúságnak, a nyelvi redukciónak nyomát se leljük, helyette folytonosan az eredeti nyelv és a fordító szókincsének bőségét és árnyaltságát csodálhatjuk.

Az olyan verseskötet alapján, mint amilyen a *Se fény, se kegyelem*, nem jelent megoldhatatlan feladatot a költő eszköztárának a jellemzése, a „verscsinálás” eszközeinek és módsze-

rének a leírása. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy e kötetben olyan költő áll előttünk, akinél nagy a versek között a rokonság, aki aránylag kevés eszközt használ, akinek jól körülhatárolható szókincse van. Hogy a kritika eddig kellő súllyal nem figyelt föl Makay Ida költészetének erre a tulajdonságára? Annak elsősorban az az oka, hogy csak általánosságban beszélt róla, méltatta és értékelte. Ha a folyóiratokban találkozunk verseivel, általában hat-nyolc rövid versét olvassuk. Költészetének tulajdonságai, a versírás technikai mozzanatai akkor nem ütnek át olyan élesen a versek szövetén. De ha nyolcvanhét költeményét olvassuk el egyvégtében, akkor elfáradunk a versek szemléleti, fogalmi, szerkezeti, nyelvi és tipológiai rokonsága láttán.

Az igazi kérdés azonban még hátravan. A titok megfogalmazására várnunk kellett eddig. Ez pedig a következő: Makay Ida költői tehetsége és tehetségének sajátos természete éppen abban áll, hogyan tud viszonylag könnyen leírható és lajstromozható elemekből, jól nyomon követhető technikával olyan verset „csinálni”, amely önmagában vagy öt-hat társával együtt a tökéletesség, a befejezettség, az eredetiség erejével hat. A verselemek lehetnek nála külön-külön ismerősek, egyhangúak, a versegész mégis meggyőző, hiteles és érvényes. A verstípus, a versnyelv lehet monoton, de a belőle építkező vers új minőség. Mert ezek a versek külön-külön gyakran roppant drámaiak, hatalmas feszültség hordozói, és megdöbbentő hatást keltenek.

Nézzük meg közelebbről a kötet néhány erőteljes, szuggesztív darabját.

Az alapkép, a csillaghasonlat ismerős, a szóismétlések (messze, játék, itt), a párhuzamos alakzatok (közel-távol, tér-idő) a versnyelvet itt is átszövik, a költemény itt is töredezett mondatokból épül föl, ám a versegész erőteljesen hat és megrendít.

Cinikus-kegyetlen

*Ahogy egyre közelebb Hozzád,
úgy távolodsz. Messzebbre, mint
a messze Szíriusz. S a holt csillagok.
Cinikus-kegyetlen játék.
Játéka a térnek s időnek.
Mintha itt volnál. Itt, velem.
S megcsap a csillagi huzat,
Elém nyílik a felfoghatatlan,
A sivár – üres végtelen.*

A következő, hatsoros vers magja a tűz képe. Ezt a vers egyetlen, ígétlen, statikus sora fogalmazza meg: „Az avar mélyén lappangó tüzek.” A vers szókincse csupa e kép köré szerveződő Makay Ida-közhely: föllobog, Nap, fény, lobbanás, máglya, szikra, láng, parázs – mind egyetlen fogalomkörbe tartozó szó. A jelzők se eredetiek: utolsó, végső. A vers lezárása is eléggé konvencionális. De együtt és ebben az *egyszeri* összefüggésben egy sejtelmes, titokzatos, metaforikus természeti kép alkotóelemei, új versminőség létrehozói.

Lángra kap

*Üvegen, falon föllobog a Nap.
Utolsó fény már. Végső lobbanás.
Az avar mélyén lappangó tüzek,
az ősz máglyája áldozatra vár.
Szikrák pattannak ágak közt, fűvön.
És lángra kap a lappangó parázs.*

Az alábbi verset a hiányos, tört mondatok, az ismétlések (omlik–omlik, szakad–szakad, És áll–És áll), a szópárok (szem–száj, perc–óra), a dominószerűen kapcsolódó fölso-rolás (megindult–omlok, omlik–szakad, szakad–temet), valamint a többszöri tagadás („ki nem áshat senki sem”) szövik át. Csupa ismerős versformáló eszköz Makay Ida költésze-tében. Együtt hiteles vallomás, keserű állapotrajz, meggyőző létérzékelés.

Megindult, omlik

*Megindult, omlik az idő.
Szememet-számat elfödi.
Fekszem alatta. – Már mióta?
É ki nem áshat senki sem.
Omlik rám, szakad szüntelen.
Szakad. Temet könnyörtelen.
És áll a perc.
És áll az óra.*

A következő versben a fokozatosság, a szigorú szerkezet ragad meg. Egyfelől az élet-telen hasonlattól (a vízbe hullt kő képétől) a látványon (a tengeri temetés képén) át leju-tunk a versbeli szereplőkhöz (állunk), másfelől a költő az azonosulástól (nyarunk) eljut a teljes kívülállásig, a némasághoz (hallgatunk). Mindezt konvencionális képek (akár a kő..., a temetés képe), valamint a bonyolult mondatszerkezettől a tömondatig terjedő nyelvi egyszerűsödés kísérik. De az eredmény: két ember egymáshoz való viszonyáról rajzolt megrendítő kép.

Tengeri temetés

*Akár a kő, a vízbe hullott,
a mélybe szállt le már nyarunk.
Tengeri, néma temetés.
Állunk a parton könnytelen.
Szótlan szertartás. Hallgatunk.*

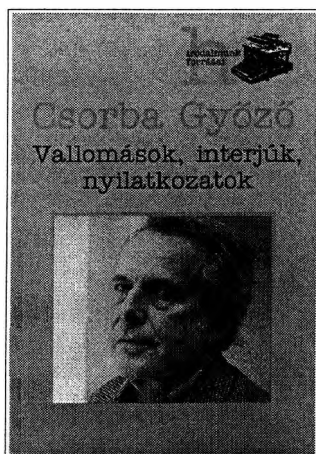
A kritikus jelzéseket ad, figyelmeztet, tudatosít, nem az a dolga, hogy tanácsokat ad-jon. A költőnek magának kell megtalálnia az utat, amelyen továbbhalad, és újabb ered-ményeket mutat föl. Talán a ritkább megszólalással, a versfakasztó ihlet visszafogásával, feszültség alatt tartásával, a versek intenzitásának növelésével, a lírai világkép kitágításá-val, a kifejezés változatosságával...

„BÍZZÁK RÁNK, MIRŐL ÉS HOGYAN AKARUNK ÍRNI”

Csorba Győző: Vallomások, interjúk, nyilatkozatok

A Pro Pannónia Kiadó *Irodalmunk forrásai* című sorozatának szükségességét és közhasznúságát igazolja – *primus inter pares* – Csorba Győző irodalmi hagyatékának következetes, módszeres főlkatatása, összegyűjtése és közreadása. A „vidéken” élő, városához, megyéjéhez egész életében ragaszkodó költő, műfordító, esszé- és memoáíró pályájának és portréjának egyre több, korábban homályos vagy eltakart részlete kerül a közeli megvilágítástól élesebb fénybe. A kötet cím jelzi, Tüskés Tibor *A szerkesztő jegyzetében* pontosítja, hogy a válogatás Csorba „emlékező és kritikai írásainak, vallomásainak, valamint a vele készített interjúknak a köréből” készített szemelvénygyűjtemény, de nem tartalmazza *A város oldalában* című interjú formájú memoárt – melyet Csuha István készített a költővel –, meg a műfordításokkal kapcsolatos, korábban már kötetbe szerkesztett szövegeket, valamint a *Római napló 1948–1949* előkészületben lévő, külön kiadványt igénylő korpuszát. Érdemes figyelembe venni Tüskés jó filológushoz és pedagógushoz méltó csöndes figyelmeztetését: az ilyen típusú kötet soha nem pótolhatja a személyes találkozást a költői életművel: „Az az igazi és termékeny olvasás, ha könyvünk lapjait a Csorba Győző verseit tartalmazó kötetekkel együtt forgatjuk.”

Az öt ciklusban kibontakozó szerkezet táguló koncentrikus körök képzetét idézi. Az első három (*Pályám emlékezete, Költő és vidéke, Gondolatok a könyvtárról*) az életrajz és pályakép vezérmotívumait emeli ki, önarckép karakterű: a Pécshez kötődés öntudata és indoklása; más, versihletet is tápláló helyek (Róma, Révfülöp), tárgyak, otthonok, találkozások emlékezete; alkalmi nyilatkozatok irodalmi díjakról, folyóirat-történeti érdekű és értékű önvallomások, ars poeticák. Minden adalék fontos, de nem egyformán. Némely önéletrajzi tények és reflexiók ismétlődése elkerülhetetlen, az alkalmi tudósítók sztereotip kérdéseket is föltesznek. Csorba eszményi riportalany, fölkeszülten válaszol, szabatosan fogalmaz, a lényegre tapint. Mégis akkor van igazán elemében, ha hozzáértő szellemi partner-rel beszélgethet, ha őt magát is meggondolkoztatja a kérdés. Az élet és a halál végső talányairól, költői alapelveiről, a vidéken élés antinómiáiról szóló nézeteit nem ritkán idézik, s persze a kötetben is sok vallomás és beszélgetés érinti. Részletes rekapituláció helyett az említett három nagy fejezetből csak néhány ritkábban emlegetett, a költő ismerőinek is újat mondó témát és címet emelünk ki: *A harmincas évek jogi karán, Animateur culturel, Önarckép – most*. Csorba rendszerint fitymálja botcsinálta, fura jogász-

Pro Pannónia Kiadói Alapítvány

Pécs, 2001

376 oldal, 1990 Ft

ságát, „deresedő fejfel” földézett joghallgatói emlékeiből mégis legjobb szépprózai műveinek egyikét csíholja ki. A könyvtáros múlt fölelevenítése már csak azért is emlékezetes, mert kiderül, hogy e hálátlan, sok keserűséget okozó pályát az írói munkásság után olyan második hivatásának tartotta, amely a rengeteg nemszeretem feladaton kívül sok örömet is szerzett neki: „Hallatlan gazdagság és szellemi biztonság érzetét adja az embernek egy könyvtári háttér. A sok tízezernyi könyv, a rengeteg folyóirat, a tájékozódás állandó lehetősége (...) mérhetetlen érték. S mindezekhez hozzájárul a legkülönfélébb embertípusok megismerésének lehetősége.”

A két legfontosabb, legalábbis az irodalomtörténésznek és a líraelemzőnek legtöbbet mondó ciklus került a kötet súlypontot meghatározó második felébe. A *költő műhelye* című fejezet ars poetica célzatú és jellegű megnyilatkozásokat foglal magában, ihlető olvasmányainak egy részét dokumentálja és kommentálja, hiszen a világirodalmat befogadó és műfordítóként tolmácsoló költő arcképét a sorozat két korábbi kötete már bemutatta. A legkorábbi idesorolt írásban (*Költők az újjáépítésben*, 1945) már készen áll az akkor fiatalnak számító költő hivatásával kapcsolatos gondolatainak alaprajza és szerkezeti váza, és feltűnnek azok az igények, követelmények, megbízások, amelyekkel szemben egész életében küzdeni fog emberi, gondolkodói és főleg költői autonómiájáért. Elhatárolódik a l’art pour l’art-tól, de tiltakozik a művészet külső (hatalmi, politikai, ideológiai) irányítása, kisajátítása ellen: „Az újjáépült Magyarországnak új polgárokat csak kitartó nevelés és önnevelés adhat. Ebben a munkában kér helyet a magyar költő. Esztétikai nevelés nélkül nem teljes az ember, költészet nélkül pedig hiányos az esztétikai nevelés. De a költői produktumnak nevelési célokra való felhasználása nem a költő dolga.” Az esztétikai nevelés terminusa és Csorba idevágó gondolatmenete Goethe és Schiller értekezésének ismeretére vall; Schillerre emlékeztet az a fölismerés és kérdés is, hogy „A politikában való minden javulásnak a jellem nemesedéséből kell kiindulnia – de hogyan nemesedjék egy barbár alkotmány befolyása alatt?” Az *esztétikai* segítségével, válaszol Schiller, mert az emberiség elvesztett méltóságát „a művészet mégis megmentette és megőrizte (...)”. Csorba ehhez képest már-már harciasan követeli a művészi függetlenséget, a feltétlen bizalmon túl hathatós támogatást is: „Humusz, levegő és napfény kell a csírázáshoz és fejlődéshez. Az íráshoz is föld: szilárd anyagi alap, normális életmód, levegő és napfény: teljes vélemény szabadság kell.” Érvelését negatív történelmi tanulsággal súlyosbítja; nincs rá példa, „hogy diktatorikus államrendszerben, cenzúra mellett, nagy irodalom fejlődött volna ki”. Kiáll a költői egyéniség, az individuális alkatban és tapasztalatban gyökerező különvilág védelmében: „bízzák ránk, miről és hogyan akarunk írni. (...) A hamar engedelmesskedők, a készségesek mindig gyanúsak.” Az aktualitások iránti fogékonyságot tiltani is, erőszakolni is hiábavaló: „Az igazi művészet mindig szociális, mert a szépet fejezi ki, a szép pedig természete szerint közösségi.”

Ebben a manifesztumszerűen kiérlelt korai költői hitvallásban Csorba jó előre észreveszi a dogmatikus irodalompolitika fenyegető veszedelmét, és szinte profetikusan megjövendöli költészete későbbi fogadtatásának történetét, amelyben sokáig az marad meg vezérmotívumnak, hogy alkatától idegen költőszerepeket akarnak ráerőszakolni, s ő példás türelemmel, pedagógikus tapintattal és iróniával magyarázza meg újra és újra, hogy nem adhat mást, csak mi lényege. „Komor költőnek” mondják, olykor rosszálló hangsúllyal; az „intellektuális költő” címkéjét sem veszi szívesen magára a szó divatos értelmében; fölbukkan az egyhangúság vádjá, vagy hogy költészete falat von „az alkotó és a körülvevő élet (...) – a »ma« közé”. Szóvá teszik már-már terméketlenségnek feltüntetett szűkszavúságát. E vádak és kétségeket éleslátóan, lapidáris egyszerűséggel cáfolja meg. A saját korától történő elszakadás és a pesszimizmus 1959-ben éppenséggel veszélyes vádjára egész költészetét ihlető meggyőződéssel válaszol: „Mindig a humánumot, az embert és az emberit kerestem a költészetben. Az emberi lélek legmélyebb tá-

jait akarom birtokba venni. (...) Az élet állandó, ha szabad így mondani: örök, időhöz nem kötött problémái érdekelnék leginkább. (...) S a mai embernek is van mondanivalóm. A lélek nemesedésére, az emberek egyéni problémáinak megoldására bizonyára ez a költészet is hat.”

Korszerű poétikai gondolkodásra vall, hogy Csorba jószerével a befogadásesztétika elterjedése előtt számot vet a költő és az olvasó, pontosabban: egy költőtípus és a hozzárendelt, vele egy húron pendülő olvasóréteg összetartozásának kérdésével. Alaptétele (a költői individualitás tisztelete, a poétikák árnyaltos sokféleségének kíváncsága) a befogadó közeg változatosságának, tarkaságának föltételezésével van kapcsolatban. „Egy megfoghatatlan olvasótáborra – vagy szerényebben: olvasórétegre – kacsint félszemmel minden író, amikor tollat vesz kezébe”, írás közben ő is e láthatatlan tekintetek villanásait érzi magán. Hogy miért ír, vagyis „mi okból”, azt lírai alkatával magyarázza: „belső készségből, pszichológiai, sőt biológiai szükségből.” De hogy „mi célból” ír, milyen „közszükségletet” elégítenek ki versei, arra bonyolultabb válasza van. „A költő meglát, megismer és megnevez”; másokat szegényítene, ha nem mondaná el, amit saját sorsa, szíve és agya jóvoltából egyedül csak ő tudhat. E tudást már csak azért is meg kell osztania másokkal, „mert az emberi egyéniségek roppant színes változatosságában nyilván születnek velem rokon egyéniségek is”. A nyitott és tág olvasóközönségen belül egy olyan szűkebb, az átlagosnál fogékonyabb, személyesen megérintett befogadói csoportra gondol, amely belső alkati rokonsága, szellemi affinitása, önkéntelen szimpátiája miatt kiváltképpen az ő szavait igényli, az ő igéjére számít.

Nem szokványosak Csorba alkotáslélektani önmegfigyelései sem. Sok nagy költő nyilatkozott arról, hogy a vers születését belső akusztikai élmény előzi meg, „a dallamból fejlődött mintegy a gondolat”, írja Arany és idézi Weöres. Csorba alkotásmódja eltér ettől a típusétól (természetesen az övének is hatalmas előtörténete és rokonsága van): „Határozott élmény nélkül nem tudok írni. Valami egészen konkrét eseményre, tapasztalatra, hatásra okvetlenül szükségem van. (...) Fantáziám csak úgy tud kisarjadni, ha gyökereit valami módon a valóság talajába ereszti.” Ha az így keletkező verscsíra megvan, „utána következik az elmélkedés”, amelynek fájdalmasan és agresszívan jelentkező velejárója az időélmény, s a visszamenőleg és előre egyforma intenzitású „idő-klausztrofóbia”. A tárgyas szemlélet meg a koncentrált gondolati és lelki meditáció fokozatain túl az időnek ez a mámorító és döbbenetes ihlete röpteti a Csorba-verset egy másik, magasabb síkra. De nem mímeli a mámort, a leírt szót értelemmel ellenőrzi, a „szikárságot” többre becsüli a „szóművészetnél”: „Még szavakat sem szeretek leírni anélkül, hogy már át nem éltem volna őket.” Más költőket ritkán bírál írásban (szerkesztőként, szóban jóval szigorúbb volt), de ha mégis, akkor rendre a pózt, a modort, az üres divat követését kárhoztatja, „a vers valódi anyagait” hiányolja.

A *Magyar irodalomtörténet*ről körvonalazott személyes látomást ígér az utolsó fejezet címe, és ha nem iskolás tankönyvi szinopszist, hanem töredékességében is a teljes élményt fölvillantó beszámolót keresünk, akkor jó helyen kopogtatunk. Szépprózai alapművekről aránylag kevés szó esik, s jellemző, hogy a gyors autonóm emlékezetben a *Don Quijote*, a *Gulliver*, *Az eltűnt idő nyomában* bukkan föl először, a kíméletlen, „szívszorongató nagy líra” és a múlt megelevenítő fölidézése. A magyarok közül Krúdy és Móricz asszociálódik hirtelenjében; máskor – az elfelejtett írók, a kiadói adósságok rovatában – Török Gyula, Péterfy Jenő, Justh Zsigmond. A műfordítói életmű hozadékából Janus Pannonius, de főleg Goethe *Faustjának* II. része bizonyul a személyes líra tartós belső táplálójának. Sok nyilatkozat erősíti meg, hogy a költői fejlődés útján a szembetűnő, elkülöníthető szakaszokat Csorba számára a Petőfi, Ady és József Attila költészetében való elmélyedés tagolja, az igazi önmagára találás heuréka-élményével azonban a Weöres-líra megismerése ajándékozza meg. Zavarba ejtő meglepetésként éri, amikor egy anként

Arany János-élményéről kérdezik; viszont az olvasót csodálkoztatja meg, milyen sokáig tartott, amíg idegenkedése a fiatal Pilinszky lírájától a megbecsülés és szeretet irányába kanyarodott. Aranyhoz való felemás viszonyát a tékozló fiú példázatának idézése teszi lélektanilag hitelessé; a Pilinszkyvel szembeni időleges averziót (irodalomtörténeti érdekű és hitelű jegyzetében) azokból a nem teljesen indokolatlan ösztönökből vezeti le, amelyeket az 1940-es évek vidéki irodalmi fórumai, köztük a pécsi *Sorsunk* folyóirat, „a Pest-központúság, a »vízfejűség« ellen” tápláltak.

Számra nem sok, de minőségre annál meggyőzőbb dolgozat tanúskodik Csorba filológusi szakértelméről és irodalomtudományos módszerességéről, körületekintéséről. Ide tartozik két Babits-vers, *Az utolsó és a legutolsó* keletkezési sorrendjéhez való hozzászólása. József Attila ismert versének (*Egy költőre*) sok-sok szövegközlését tanulmányozva ismétlődő eltérésre figyel föl (lásd a *Hol is koslat végül?* című rövid esszé): *ködgyűrűk* vagy *ködgyűrűk* körül koslat-e a versben invokált költő? Nem akar döntőbíró lenni, a kérdésföltevéssel inkább apró fricskát ad a tudósi, lektori, akadémikus mindentudásnak. Tragikusabb tematikában és hangfekvésben *A „mohácsi” Razglednica* bizonyítja irodalomszemléletének komplexitását: Radnóti egyik utolsó versének interpretációjában az elemző szakértelem és az „ihlető” élmény konzsenziális rekonstrukciója magától értetődő bizonyossággal fonódik össze. Weöres Sándorról szólva a közös emlékek és a meghitt barátság vallomásos tónusú megnyilatkozásokra ihleti, ezt a kötelező őszinteség szinte előírja. A *Kútbanéző* című Weöres-kötetről írott megrendült bekezdéseknek azonban nemcsak érzelmi, hanem poétikai, recepciótörténeti tanulságuk is emlékezetes: kevesen írták le ilyen szuggesztíven, hogy az értelennek, kozmikusnak, objektívnak ismert költő „a személyes, elsőszemélyes élet-szemlélet” kifejezőjeként, „nyers és igaz (...) őszinteségében” is nagy költészetre képes, és hogy e hangnak lappangó, de folyamatos előzménye van életművében.

Rangsorolás nélkül is az esszéíró legjobb teljesítményei közé kell számítanunk Petőfiről írott vagy elmondott gondolatait. Kimutatja, hogy a homogénnek látszó egyéniség belülről mennyire összetett, gényusza milyen heterogén tulajdonságok foglalata és fölfokozása; még „támadó erőszakossága” is „olyan robbantás, amely a régi romjait újabb rendbe szerkeszti”. A „...soká, örökkön él” című följegyzésekben egyebek között egy szinte elfelejtett vagy észre sem vett remekműről, a töredékben maradt *Lehelről* veri le a port pompás jellemzéssel, visszaperelve egyúttal a sokszor igazságtalanul lejárattott „népművelő” jelzőnek és hivatásnak a becsületét. Nem maradhat említetlenül a *Martyn Ferenc Petőfi-képe* című (eredetileg albumbevezető) szöveg sem, a művészeti ágak „közelségét-rokonságát” mindig fontosnak elismerő Csorba mesteri összehasonlító elemzése.

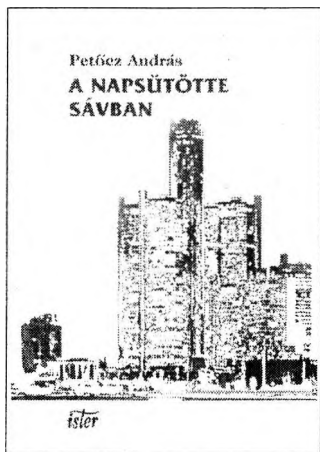
A kötetet szakértő gonddal szerkesztő Tüskés Tibor bevezetésül már idézett tanácsát követve néhány Csorba Győző-verssorban foglaljuk össze a „szemelvénygyűjtemény” tartalmát és sugallatát. A kötetben az „egy-sok, sok-egy” magyar költő archetipikus portréja rajzolódik ki, ahogy Csokonai és mások szellemében „a századokat számlálja...”: „Játék, játék, rémítő és vidító! (...) itt van: egyetlen hatalmas / magyar költő, ki meglelt valaha, / ki alszik, és ha szükséges, fölébred, / fölébred harminckettő vagy huszonhat / vagy harmincnyolc vagy akár mennyi évre, / hol szőkén, hol barnán, hol itt, hol ott, / megnézi, amit éppen nézni kell, / elmondja, amit éppen mondani, / villámlik, szenved, üt, töri magát, / olykor beléhal – nézni sose könnyű, / hűségesen beszélni sose könnyű –, / de néha túl is lép az iszonyon, / mosolyog és nevet és hahotázik”...

TÖRTÉNET A NAPSÜTÖTTE SÁVBAN

Petőcz András kötete a narráció jegyében

Petőcz András kötete (*A napsütötte sávban*) meglepetésként érheti a pályáját ismerő olvasót. Addigi köteteinek változatosságához és sokszínűségéhez képest (klasszikus–avantgárd, régi–új együtt) meglepően egynemű. Előző kötete (*Medúza*) szintén a korábbiakra jellemző *változatlan változás* elvét folytatja, amennyiben régi verseinek újrakiadásával (természetesen más struktúrába helyezve) korábbi önmagát állítja jelenlegi önmaga mellé, és a régebbi darabokat kibővítve új ciklusokat hoz létre (*Orlando*, variációk ciklusba rendezése); ezen kívül folytatja az általa kedvelt variációk, átiratok műfaját. A *napsütötte sávban*-kötet (mely a *Medúzában* megkezdett ciklust írja tovább) nem mutat ilyen sokszínű képet, mégis megőrzi a *változatlan változás*-elvet.

Petőcz első köteteitől kezdve törekszik a hagyományos versstruktúra kereteinek kitágítására. A neoavantgárd kísérletező műfajai (konkrét vers, képvers, betűvers, akusztikus vers, vizuális költemény) mellett egy olyan műfajt hív segítségül, mely szintén szélesíti a vers kereteit, ezen kívül a vers–próza határait próbálja lebontani, átlépni: a szabad verset. A szabad vers típusainak műfaji elhatárolása a szakirodalom számára is „nyitott kérdés”,¹ Petőcz költészetében sem egyszerű merev határokat húzni. Legszerencsésebb megoldásnak tűnik, ha megkülönböztetünk „versszerű” és „prózaszerű” szabad verset.² Versszerűnek nevezhető az a típus, amely eleget tesz bizonyos verstani alapkövetelményeknek (felismerhető sorképzés; hallható sormegfelelések ismétlődő rendszere),³ például *Az idő papagájosan akkor...* kezdetű Kassák-parafrazis.⁴ „Prózaszerű” szabad vers alatt azt a típust értem, amely történetet próbál elmondani, megragadni valamilyen formában, ezáltal az elbeszéléshez közelít. Az *Egy üveg sligovica*⁵ című vers alcíme már mutatja a meghatározó jegyet (*történet* Tolnai Ottónak); az *egy utazás emlékképei*⁶ egy emlékezet által konstruált *történet*; a *Vissza az égbe*⁷ című Tandori-variáció beszélője *történetet* próbál meg-

¹ A szabad vers „élő, mozgó, változó” forma. Sok és gazdag változata állandóan bővílhet és bővíl... Fogalmának körülhatárolása semmiképpen nem lehet merev.” Széles Klára hipotézisét igazolja azzal, hogy számtalan szerző véleményét közli, akik mást és mást gondolnak a kérdésről. (Széles Klára: „Mi a szabad vers?”, in: *Irodalomtörténet*, 1987–88/1. 68–69. o.)

² Uo., 60. o.

³ Uo., 57. o.

⁴ *Önéletrajzi kísérletek*, Magvető, Budapest, 1984. 15–28. o.

⁵ *Alföld*, 2000/10. 40–42. o.

⁶ *Tiszatáj*, 2001/3. 29–31. o.

⁷ *Az írógépelte félelem*, Orpheusz Könyvek, Budapest, 1992. 89–107. o.

Ister Kiadó
Budapest, 2001
78 oldal, 1200 Ft

ragadni, rögzíteni (valahonnan valahová jutást) a kezdőpont állandó és folyamatos keresésével, s ez a próbálkozás maga hoz létre egy *történetet*: a folyamatos *történet*képzés eljuttatta a beszélőt valahonnan valahová (a totális bizonytalanságból egy megragadhatóbb, valamivel körvonalazottabb, másfajta bizonytalanságba), s a két pont között „képződött” egy *történet*; a *Történet a Nagyúrnak*⁸ című vers beszélője *rejtett történetét* mondja el a Nagyúrnak: a sas látása/tapasztalása mint pillanatnyi történés üzenete az, hogy zuhanás és felemelkedés között van egy *történet*.

A *napsütötte sáuban*-kötet egyes darabjai is „prózaszerű” szabad versek. Olyan formára volt szükség tehát, ami lehetővé teszi egy „történet” elbeszélését. Hogy történetről van szó, azt a szerzői instrukció is jelzi: „Ez a könyv ennek a háromhónapi semmittevésnek az igaz *története*.” (kiem. tőlem – F. K.) A „történet” szándékos darabokra szakítása (szabadversekre bontása) egyáltalán nem szakítja szét a tényleges elbeszélést. Az egyes versek csak látszólag különálló élményeket írnak meg, valójában folyamatos kapcsolatban állnak egymással: folytatják, kiegészítik egymást, válaszolnak egymásnak.

Mi teszi elbeszéléssé ezeket a „prózaszerű” szabad verseket? Több tényező együttes jelenléte: a narrátor, a szereplők (fő-, mellék-), a viszonylag körülhatárolható cselekmény (de leginkább történések), az elbeszélésszálak (fő-, mellék-), a tér-idő viszonylatok, az elbeszélői módszerek, beszédmódok, nézőpontok és az olvasó (belefoglalt) jelenléte.

A narrátor névtelen elbeszélő, aki maga is részese a történetnek, szereplője elbeszélte történetének. Az eseményeket az ő nézőpontjából láthatjuk, a kötetben saját élményeit, benyomásait olvashatjuk. Mint elbeszélő nem távolodik el szereplő-önmagától. Néhány vers zárlatában azonban belép egy másik nézőpont és másfajta beszédmód. Az események szemléletében a névtelen elbeszélő személyes, szubjektív nézőpontjához és beszédmódjához képest az utóbbi személytelen, objektív, általános. A névtelen elbeszélő belépet egy másik elbeszélőt, aki kívülről, külső nézőpontból látja az eseményeket, nem szereplője a történetnek. Ezáltal kísérletet tesz a saját, szükségszerűen szubjektív nézőpontból való kilépésre; megpróbál eltávolodni saját elbeszélésétől egy általános, személytelen beszédmód segítségével. A másfajta megszólalás a zárlatokban tipográfiailag is jelölve van, dőlt betűvel. (Ezek: az *első napokban*; *olga arról nevezetes*; *önkéntes krematóriumban*; *lazán és titokzatosan*; *chicago éjjel*; *éjszaka, san francisco*.) Az elbeszélés egy dialógusszituációban íródik: „ha azt mondd, new york, azt mondom, / madison avenue” (7. o.); „merevek és hi / degek, miként az jégcsapok, ahogy / szoktad mondani” (16. o.); „mintha őbudai lenne, ha érted, / mire gondolok” (26. o.). A névtelen elbeszélő konstruál egy személyt, aki a történetet első kézből, tehát még a megírás előtt hallotta, és ennek megfelelően kommentálta. A narrátor az ő nézőpontját is közölte az elbeszélés néhány pontján. A névtelen elbeszélő néhány helyen átveszi a másik narrátor szerepkörét, és – külső lektorként – saját szövegéből kiemeli (dőlt betűvel) a történet szempontjából fontos dolgokat (tér, idő megjelölése, más nyelvből származó kifejezések...): „állandóan mosolyog, *keep smiling*, / mondja az amerikai” (24. o.).

A szereplők jelleme az adott személy (csak rá jellemző) élettörténet-darabjainak⁹ és a névtelen elbeszélő szubjektív benyomásainak, viszonyulásainak („anasztázija, az orosz író... / ...jó nevelést kapott, már hatévesen / angolra tanították... / ...egyéb / ként kedves lány, hisz a lélekvándorlásban, / meg mindenféle misztikus tanokban, a bűntől / nagyon fél, és nagyon fél amerikától is” – 52–53. o.) egymásmellettségéből bomlik ki. A névtelen elbeszélő a szereplőket egységesnek ábrázolja, akik egységes arculattal rendelkeznek, melyből azonban csak egy arc látható. Ennek oka elsősorban időbeli: három hónap

⁸ Medúza, Noran Könyvkiadó Kft., Budapest, 2000. 100–101. o.

⁹ „Arra a kérdésre, hogy kicsoda is egy ember, nem lehet teljesebb választ adni, mint elmondani az életét.” (Ancsel Éva: *Az élet mint ismeretlen történet*, Atlantisz, Budapest, 1995. 99. o.)

kevés arra, hogy egy személyiségnek több arca is megmutatkozzon, ezért mindenkiből csak egy arcot láthatunk („agnieszka, a lengyel nő.../...könnyedén beszélget a nagy / világgal, mégis utálja a világot / maga körül, mindig rosszkedve van, / fáj a feje, a szobája krematórium /.../ ő meg csak cigarettázik, és közben / verseket ír, és az isteni színjátékot / olvassa” – 35–36. o.).

Mennyire beszélhetünk cselekményről? Sokkal inkább *történekekről* van szó. A szerzői instrukció így hangzik: „...nem csináltam semmit. Mondhatnám így is: *rengeteg minden történt velem ez alatt az idő alatt.*” Névtelen elbeszélőnkkel *történtek* a dolgok ott, Amerikában, mégpedig nem mindennapi események. Az emlékezés („azt nem tudom, mennyiben / változtatott meg az a három / hónap” – 71. o.) mindenképpen „sorstörténésnek”¹⁰ minősíti az Amerikában történeteket: (azóta) „másképpen ébredek, / másképpen látom magam / körül a dolgokat, határozottabb / és keményebb vagyok” (71. o.). Ezt a *sorstörténést* próbálja elbeszéléssé formálni a névtelen elbeszélő.

Az elbeszélés narratív szerkezete a következő: van egy főelbeszélés (melyben a névtelen elbeszélő elbeszéléssé formálja élményeit az emlékezés folyamatában), ez az emlékezés során elbeszéléssé írt történet tartalmaz további történeteket/történetrészleteket (mellékelbeszélések: a szereplők élettörténete, élettörténet-darabjai, álomleírás...), melyek beékelődnek a főelbeszélésbe, állandóan megszakítva azt. A mellékelbeszélések is visszaemlékezések, szerkezetileg nem lineárisak, nem folytonosak, laza, asszociatív kapcsolatban állnak egymással az egyes történetek; tehát az egyes mellékelbeszélések rész-egész viszonyban állnak a főelbeszéléssel. A főelbeszélés állandó megszakadása azt példázza, hogy sosem zárható le teljesen egy történet. Sem a főelbeszélésnek, sem a mellékelbeszéléseknek nincs pontos kezdő- és végpontja.

A narráció által létrehozott tér egyértelműen meghatározott, konkrét pontokból tevődik össze: egyfelől a főelbeszélés helyszínei (New York, Iowa, Mayflower kollégium...), másfelől a mellékelbeszélések kvázi-helyszínei (Tel-Aviv, Óbuda, Korea...).

Míg a tér körülhatárolható, addig az idő rendkívül bizonytalan tényező. A szerzői instrukció szerint a tábor teljes időtartama három hónap. Nemcsak a mellékelbeszélések (élettörténetek) mutatnak túl ezen az időkereten, hanem a főelbeszélés is. A jelen egyrészt állandó vonatkozásban áll a múlttal és a jövővel a mellékesemények révén, másrészt emlékezésről van szó, melynek alaptulajdonsága az idő teljes átjárhatósága; harmadrészt pedig a külső és belső idő teljes mértékben szétválík. Emiatt bonyolult időszerkezet jön létre, nehéz időbeli támpontokat kijelölni.

Az elbeszélés (implicit) olvasót is feltételez. A kötet elsődleges olvasóját megelőzi – már említettük – az első hallgató, aki magyar. De ezt a dialógust tételezhetjük a névtelen elbeszélő és az olvasó között is, bizonyos szöveghelyeken mindkét szempont tartható: „mintha *óbudai* lenne, ha érted, / mire gondolok” (26. o.). Textuálisan talán csak egy szöveghely mutat arra, hogy az olvasónak is magyarnak kellene lennie, a Petőfi-rájátszás („hol a kis huck sietett egykor beléje, / fürödni” – 32. o.). A névtelen elbeszélő a szöveg könnyebb megértése okán elbeszélését (az olvasó számára) gyakran pontosítja, helyesbíti: „*az innen* / nézve, pontosabban *onnan* nézve / szinte Magyarország” (14. o.); „apám hároméves volt akkor, amikor meg / halt az anyja, cigler rózának hívták, már / mint a nagyanyámat, és amikor megmondtam / ezt a nevet, márminthogy ciglernek hívták”

¹⁰ „Azt hiszem, az embert sorstapasztalatai teszik azzá, ami lényegét alkotja. Olyan történetek érdemlik meg ezt az elnevezést, amelyek beépülnek, s a lélek immunreakciói nem lökik ki, mint valami idegen anyagot. A sorstörténetekben egyszerre megy végbe két ellentétesnek látszó folyamat: egyrészt lényegünkre redukálnak, megszilárdítják identitásunkat, másrészt az ilyen történetek után már nem leszünk egészen azok, akik addig voltunk, bár nem vész el önmagaságunk.” „A sorstörténés, habár időlegesen, de valamit megállít az élet menetében, s ha ezután folytatódik is csaknem minden, nyomai eltörölhetetlenek.” Uo., 81–82. és 34. o.

(51. o.). Az olvasóval való rejtett dialógus kérdés–válasz szituációként („ha megkérdezik, mit csináltam / amerikában, nem mondom meg, / mit csináltam, mert az furcsa / lenne, ha megmondanám, hogy / nem csináltam semmit” – 69. o.) értelmezendő: egy elbeszélés során válaszolódik meg a *kérdés* (az egyes darabok együttolvása folyamán jön létre az elbeszélés mint *válasz*).

Mi a célja ezeknek a pontosan megtervezett narrációs technikáknak? Semmiképpen sem az Amerikában történetek leírásának formai bravúrja. Egyetlen cél mozgatja a narrációt: a mondhatóság, az elbeszélhetőség. A szövegek megtervezettségének szervezőelve, oka, célja tehát alapvetően nyelvi kérdés. Hogyan lehet elmondani, megfogalmazni, elbeszélni azt a belső történetet, ami a külső történet szempontjából *semmi* („az furcsa / lenne, ha megmondanám, hogy / nem csináltam semmit”). Hogyan lehet megfogalmazni a külső történet szempontjából *semmi-történetet*, mely a névtelen elbeszélő számára *sorstörténet*. A névtelen elbeszélő számára kötetének (elbeszélésének) megírása rendkívüli tételt bír. A poétikai kérdés sorskérdéssé, létkérdéssé válik. Saját maga számára kell feldolgoznia az Amerikában-történeteket mint *sorstörténetet*, mely feldolgozás egy elbeszélés megírása során, folyamatában jön létre, és a dialógus másik tagja, az olvasó hitelesíti („igaz történet”). Minden narratív eszköz ennek a célnak van alárendelve. Az elbeszélést a kimondás vágya, szükséglete, akarása fűti. Emiatt szükséges a „prózaszerű” szabad vers, ami lehetővé teszi a mondanivaló folyamatos áradását, hömpölygését. A történetek újabbakra szakadása bizonyos mértékben kényszer: a „minél többet elmondani” elve szervezi. Ezt segítik az állandó soratlépések is. Minél többet elmondani annak ellenére, hogy mindig marad valami, amit nem lehet elbeszélni.

Aki a kötetből Amerikáról akar megtudni valamit, csálódni fog. Az egyes *történetek* a világ bármely pontján megtörténhettek volna. Néhány jelzés utal csak a helyszínre (Times Square, Madison Avenue, sárga taxi, John Deere-művek, Kalona, Jawa house, Chicago, Iowa folyó, San Francisco), és az *amerikaiságnak* is csak egyetlen momentuma jelenik meg, a kettősség („puritán és / szigorú, és mégis oly nagyon / szabad amerikában” – 65. o.). A helyszín zárójelbetételének lehetőségét mint felmerülő problémát a névtelen elbeszélő is érzékeli, amennyiben állandó kényszernek érzi, hogy emlékeztessen bennünket az elbeszélés helyszínére, pontosan kijelölje a teret: „ott, a new york-i tájban” (10. o.), „ott, messze, / amerikában” (17. o.), „itt, a távoli amerikában” (31. o.).

A névtelen elbeszélőt Amerika leírásánál (amelyből nem sokat láthatott, hiszen: „nem csináltam semmit, aludtam / amerikában, egy kollégium / nyolcadik emeletén aludtam, / egy szobában” – 69. o.) jobban érdekli az emberi kapcsolatok rendszere, az emberi kapcsolatok minősége, ezek elbeszélhetősége. Az, hogy egymás számára teljesen ismeretlen (idegen) emberek között három hónap alatt létrejöhetnek-e valódi emberi találkozások, feloldható-e közöttük teljes mértékben az idegenség. Először is az együttlét az egyedülléttel szemben definiálódik („csak annyit / tudtam, hogy nem akarok egyedül maradni / ott, a new york-i éjszakában” – 9. o.), de a Bobbal való együtt taxizás is csak látszólagos, *mintha együttlét*. German azért érzi magát rosszul, mert számára a látszólagos együttlét kevés („elege van mindenkiből, hogy egyedül van” – 39. o.). Az emberi kapcsolatok felszínességét az idegenség részleges, de állandó jelenléte okozza. Ennek fő forrása elsősorban nem a kultúrák különbözőségéből fakad (bár névtelen elbeszélőnk szeretné azt hinni, hogy ennek is nagy szerepe van benne: „kínai teát isznak, / kínai ételeket esznek, aztán kínai / ruhadrabokban járnak az utcán, és / büszkék arra is, hogy mindenféle kínai / csecsebecsékét vásárolhatnak akárhol / amerikában” – 28. o.), hanem sokkal tágabb értelemben a mássággal való találkozásból. Ennek elfogadása, de sokkal inkább befogadása a tét. De a másság iránti nyitott, befogadó attitűd („kedves / alak ez az arab, gondolom magamban, nem / akarom megbántani” – 7. o.) sem segít teljes mértékben eltüntetni az idegenséget: hiába nyitott elbeszélőnk a feketék keresztény szertartására, ha megmarad az idegenségből fakadó félelem

(„kicsit szorongok, csupa fekete / körülöttem, nem nagyon szeretnék vala / mibe belekeveredni” – 58. o.). Az emberi kommunikáció mint az idegenség feloldásának egyik módja („jól el / beszélgettünk, megittunk hárman / majdnem egy fél üveg bort” – 20. o.) a legtöbbször felszínes, csak lgallal, a lakótárral hoz létre tartalmas emberi kapcsolatot („ott / ültünk iowában, két kis kollégiumi szoba közös / konyhájában, és valahogy *mindent* megbeszéltünk” – 13. o.), melynek legfőbb bizonyítéka a kötet utolsó darabjában leírt elektronikus levelezés mint kapcsolattartás. Az idegenség feloldásának harmadik módja az élettörténetmesélés. Az egymás számára idegen emberek ismeretségének első lépése a saját, egyéni (csak rá jellemző) múlt elmesélése, elbeszélése. De ez sem hoz létre tartalmas emberi kapcsolatot, az idegenség nem oldható fel teljesen. Lehetnek törekvések erre (az elbeszélő három módszert ír le ezzel kapcsolatban), de a nyitottság, a befogadó attitűd, a kommunikáció, a történetmesélés módszerei mögött, azok réseiben ott marad a másság teljes elfogadásának lehetetlensége, az idegenség feloldhatatlansága.

A névtelen elbeszélő saját szövegében igyekszik tematizálni az „iszonyatkeltő”¹¹ idegenség meglétét, de megpróbálkozik feldolgozásának két *nyelvi módszerével*: az iróniával és a humorral. Az irónia az egész szöveget átszövi, állandóan két szintet hangsúlyozva: egy felszínt (látszólagos), melyet az irónia megír, és egy mélyebbet (rejtett), melyet az irónia hiányol (de meglétét sejt). E két szint a „laza és titokzatos mosoly” látásmódjában és írásmódjában tükröződik (laza: felszíni, látszólagos – titokzatos: mély, rejtett, mögöttes). (A lazaság attitűdje tükröződik a szinte teljesen köznyelvi stílusban, a nevek, földrajzi nevek, verscímek kisbetűs írásában is.) A „titokzatos” idegenségen az irónia próbál „lazítani” („végre / láthatjuk mindazt, amiért élni / érdemes... / ...borzasztóan / jól érezzük magunkat... / ...mindenki / boldogan mosolyog mindezekhez, / annyira jó itt, annyira jó érzés, / hogy megtekinthetjük az iowai / gépgyártás egyik fellegrát... / ...mindenki mosolyog, / mindenki elégedett, a többiek in / tegetnek, na lám csak, itt is jártunk, / ilyen a megvalósult álom” – 43–44. o.). A másik út a nyelvi humor (mely szintén „lazít” az elbeszélésen): „ott, / hol a kis huck sietett egykor beléje, / fürödni” (32. o.); „mert minden, amihez nyúl, kínai, ha magához nyúl, / az is kínai” (29. o.); „a testük, az magánterület, / és ha abba valaki *be*, akkor az olyan, mintha a lakásába / *be*” (74. o.).

Nem csak a laza és titokzatos kettősségének megragadása fontos a narrátor számára. A dolgokat alapvetően kétarcúságukban beszéli el. Az élmények, benyomások összetettek („ismeretlen táj, hihetetlen, hogy mégis / ismerős minden” – 11. o.; „idegesít a motozása, meg / jó is hallani a motozását” – 49. o.). A névtelen elbeszélő tehát nézőpontokat ragad meg, úgy beszéli el a dolgokat, hogy azok több horizontból többféleképpen is láthatók. A dolgok egymással való összefüggését, egymásra vonatkozását is fontosnak tartja jelezni. Például az *otltre* állandóan az *otthon-lét* árnyéka vetül: az *Amerikában-lét* állandóan az *otthon-lét* vonatkozásában áll („tudom, hogy / egyszer még / haza kell térnem” – 63. o.; „egyáltalán / nem tudom elképzelni, hogy innen lesz / még valaha is hazatérés” – 7. o.).

A *semmi* külső történéssével szembeni *mégis-történések* mintha-jelleggel vannak felruházva az elbeszélésben. A történések lebegnek a „valószerű” és „valószerűtlen” határára, illetve ezek kettősségében. Egyfajta álomszerű („szemetes / zsákok közt félálomban lebegek” – 7. o.), különös („álmos-puhan siető / különös taxiban” – 10. o.), ismeretlen-messzi („távoli, ismeretlen táj” – 11. o.), időtlen („nem hiszem, hogy / valaha vége lesz ennek a sétának itt” – 11. o.), hihetetlen („hihetetlen, hogy mégis / ismerős minden” – 11. o.), rejtélyes-különös-titokzatos („valóban rejtélyes idegen vagyok, aki / valami különös, távoli világból / jöttem, lazán és titokzatosan ülünk / *be*...” – 56. o.), kvázi-idilli („való / szerűtlenül biztonságos

¹¹ „...van egy szinte iszonyatkeltő idegenség és át nemidalható távolság” – írja Bacsó Béla még a *Medúza*-kötet egy ciklusa kapcsán. (Bacsó Béla: „Állapot és tárgy”, in: *Élet és Irodalom*, 2000. augusztus 4., 18. o.)

minden, szinte / idilli” – 66. o.) légkörben zajlik és *fródik* a szöveg. Az elbeszélő saját története megragadhatatlanságát (a megfogalmazhatóság nehézségeit) jelzi ezekkel a látásmódokkal. Az egyes darabok nincsenek lezárva, félbemaradnak, elhallgatnak, néhol sejtelmes-misztikus beszédmóddal vannak *majdnem*-lezárva, a folytathatóságot célozzák meg.

A névtelen elbeszélő *görcsös* akarása történetének megírására is jelzi, hogy nem mindennapi történés az, amit elbeszéléssé akar formálni, hanem *sorstörténés*. Az elbeszélés megírása tehát kényszer. Élményeinek, benyomásainak, tapasztalatainak *művészi* feldolgozása számára nem egy lehetőség, hanem az egyetlen út. Az Amerikában-történeteket csak egy elbeszélés megírása során tudja a saját *élettörténet* részévé tenni. Ez a – számára nagy – tét magyarázza a mindent elmondani-akarás feszültségét, nyugtalanságát.

A kötet címe Petrit¹² idézi. Petőcz bizonyos mértékben dialógust folytat a Petri-szöveggel. Petri verse a „napsütötte sávig” szeretne „elérni”, Petőcz kötete azonban már *benne* van „A napsütötte sávban”. Petri versvilágában az abszolút *lent* állapotából van valamiféle vágyakozás a *fentre*, annak akár csak egy pillanatnyi megtapasztalására. A Petri-versben megjelenő vágyálom, a napsütötte sáv elérése Petőcz kötetében eleve adott, nincs rákérdés. Petőcz játszik is a Petri-címmel, annak vágyalom-jellegével, amennyiben a kötetében jelenlévő abszolút *benne-léttel* folyamatosan ironizál. Míg Petri versét a mindennapok kiábrándító tapasztalata, a „hiány”¹³ szervezi, a szinte elérhetetlennek tűnő vágy a *vanra*, addig Petőcz kötete benne áll az abszolút *van* állapotában, de ez is folyamatosan és állandóan ironikus színezetet kap. Már említettük, mitől ironikus ez az abszolút *benne-lét*. Attól, hogy az *ottlét* valójában csak felszínes, látszólagos (tulajdonképpen *távol-lét*, *idegen-lét*), *alig-ottlét*, *mintha-ottlét*. Emiatt a tulajdonképpeni „napsütötte sáv” valójában csak „árnyék” (címadó darab vége: „csak én fekszem egyedül, itt, / iowa bükkfái alatt, az árnyékok közt, épp / a napsütötte sávban” – 19. o.).

A kötet szervesen illeszkedik az életműbe. Elsősorban a már említett *változatlan változás* elvét folytatja: a líra–epika közelítése, a mondhatóság/történetmondás/elbeszélhetőség kérdése már pályája elejétől kezdve foglalkoztatja a szerzőt, a kötetben bizonyos szempontból választ is talál rá, az erre legalkalmasabb formában. Ezen kívül a mottó (előrevetíti az elbeszélés kiemelt kérdésfeltevését: mennyire fogadható el vagy be a másság), az elhallgatás alakzata (sejtelmessé, titokzatossá, nyitottá teszi az egyes darabok végét), az áthajlás (a mondanivaló folyamatosságának legfőbb szervezőelve), az ismétlés/variált ismétlés (saját szövegen belüli hangsúlyeltolás, erősítés), a dőlt betűs tipográfia (neo-avantgárd maradvány), az irónia, a nyelvi játék mindaz, melyet Petőcz mindig is előszeretettel alkalmaz írásaiban. A Petri-cím is megjelent már egy korábbi szövegben.¹⁴ Petőcz tehát egyszerre őrizi meg régi-önmagát és *okoz* meglepetést. Egyik hasonló meglepetése¹⁵ – ugyanezen kettősség jegyében – *variáció a variációban*. A háromrészes sorozat első darabja (*Gyönyörű dekoltázs*) egy korábbi vers (*A berlini nő*)¹⁶ variációja. A másik két darab (*Elutazott a berlini nő – Ott, a magasban, a berlini nő*) pedig a már variációként megírt vers *variációi*. A *variáció variációja* azonban tartalmaz még egy variációt, mégpedig *A napsütötte sávban*-kötet egyik motívumát (Beatrice, a „lila parókás fiatal / nő” [11]).

¹² Petri György: „Hogy elérjek a napsütötte sávig”, in: Petri György: *Versek 1971–1995. Petri György művei*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 395. o.

¹³ Petőcz Petrihez írt verse a Petri-költészet lényeges pontját, az „ürességet”, a „hiány” *metafizikáját* ábrázolja. (Petőcz András: „A hiány megfogalmazása”, in: *Mozgó Világ*, 2000/október, 58. o.)

¹⁴ Petőcz András: „A labirintus lakója”, in: *Élet és Irodalom*, 2001. január 12., 16. o.

¹⁵ Petőcz András: *Gyönyörű dekoltázs / Elutazott a berlini nő / Ott, a magasban, a berlini nő*, in: *Élet és Irodalom*, 2001. július 20., 21. o.

¹⁶ Petőcz András: „A berlini nő”, in: *Mozgó Világ*, 2000/október, 58–59. o.

MINDEN IRÓNIA NÉLKÜL

*Viszontválasz Bacsó Bélának**

Köszönöm Bacsó Bélának, hogy válaszolt írásomra, s hogy jóindulatú válasza nem nélkülözte a humort sem, a *Jelenkor* főszerkesztőjének pedig, hogy lehetőséget adott a viszontválaszra. Utóbbinak köszönettel tartozom még akkor is, ha ez a lehetőség (érthető okokból) terjedelmileg korlátozott, s ha az alábbi néhány oldalon csupán a töredékét lehetek képes kifejteni annak, amit eredetileg elkészített (jóval hosszabb) válaszomban kifejteni igyekeztem.¹ Bacsó Bélával számos ponton vitában állunk, még hozzá – ahogy ő joggal állítja – egy „nem könnyű vitában”. Talán lehetne ez a megállapítás az az ideiglenes minimum, amiben ezúttal részemről nem lesz vita. Ám hogy mitől nem könnyű ez a vita, az máris vitás lehet. A valódi nehézség mintha ezúttal nem egyszerűen a vita tárgyának bonyolultságából, hanem inkább a vita menetének problematikus voltából, egyfajta pragmatikai vagy performatív nehézkedésből fakadna, vitapartnerem ugyanis – mint olvasom – egy olyan országban kényszerül vitázni, ahol szerinte „nincs vitakultúra”, s ahol „mindenki önnön igazával eltelve egy alig látogatott rezervátumban éldegél”. Előző írásomat Bacsó elfogultnak, sőt elragadtatottnak találta, engem pedig – szövegéből az következik – kulturálatlannak, így most – kockáztatva, hogy újból kulturálatlannak bizonyulok – hadd kérdezzem meg: a vitakultúrára való apellálással vajon nem ő maga vonul-e rezervátumba, a vitakultúra alig látogatott rezervátumába?

Ahogy én látom, a vitakultúra aligha volna más, mint a vita vége, hiszen Bacsó bevezető fejtegetése alapján a vitakultúra valami olyasminnek tűnik, ami legitimálja azt, hogy egy vita során a rá való hivatkozással minden különösebb érvelés nélkül delegitimáljuk a másik felet. A vitakultúrára apellálás önmagát legitimáló performatívumként működik, melynek háttérében valójában vita és kultúra, nyelv és jóízlés feszültsége áll. Ezt a feszültséget pedig egy alapvető aszimmetria jellemzi. Amint ugyanis saját példám is mutatja (tudniillik lehet vitázni „kulturálatlanul” is, például a kultúráról), a vita menete nem feltétlenül kulturált, a kultúra mibenléte viszont óhatatlanul vitás. És nem csak abban az értelemben vitás, hogy eltérő dolgokat értünk rajta, hanem leginkábbis azért, mert maga a kategória is – „a kulturális” kategóriájának érvénye – minden pillanatban vitatható és vitatott; igaz, valahányszor egy vita során az egyik fél a vitakultúrát emlegeti, ez óhatatlanul úgy jelenik meg, mint ami vitán felül áll. A vita azonban redukálhatatlanul megelőzi és túlsap rajta. Ezért minden olyan típusú kijelentés, miszerint „itt van, amott nincs” vitakultúra (vagy fordítva, miként Bacsó láttelele sugallja: *Intra Hungariam non est...*), el-

* A szerző vitacikkét és Bacsó Béla válaszát lásd a *Jelenkor* 2002. áprilisi számában.

¹ A jelen írásban a vitahelyzet sajátos pragmatikájának elemzésére koncentrálok. A vitától relatíve függetleníthető, általánosabb kérdésekre (a vita voltaképpeni „témáját” alkotó schlegeli iróniafelfogás problémáira) itt csak vázlatosan tudok kitérni. Bővebb tárgyalásukat lásd „A parabázis permanenciája: Friedrich Schlegel és az irónia” című írásomban, in: *Tiszatáj* (megjelenés alatt).

sietettnek tűnik, mert vitakultúra sehol sincs igazán és mindenhol van valamennyire. Miként a romantikus poézis, mindig keletkezõben, alakulófélben van, ezért bajosan írható le a kívül/belül, van/nincs bináris terminusaival.

Elgondolkodtatónak tartom, hogy Bacsó Béla azt kéri rajtam számon, miért nem foglalkoztam azzal, *amirõl* írt, illetve amirõl írni *akart*. A kérdés kétszer is elhangzik, elõbb az elsõ, majd a második bekezdés végén. A harmadik bekezdést azután Bacsó így kezdi: „De szívesen eltekintek attól, hogy *mit* és *mirõl* írtam, ennél nagyobb jóakaratra senki sem számíthat tõlem...” (kiem. tõlem – F. Gy.). Nos, efféle gáláns gesztusra, ily mérvû jóakaratra a legkevésbé sem tartanék igényt, sõt, ha lehet mondani, a magam részérõl éppen ennek az ellenkezõjét várnám: azt, hogy Bacsó *ne* tekintsen el attól, *amit* írt. Apró, de lényeges mozzanatnak tűnik, hogy iménti mondatában Bacsó olyasmitõl is eltekint, amit elõzõleg tekintetbe sem vett. Hiszen mindezidáig kizárólag arról beszélt, *amirõl* írt, illetve írni *akart*, és egyáltalán nem foglalkozott (s valójában késõbb sem foglalkozik) azzal, *amit* írt. Friedrich Schlegellel szólva úgy is fogalmazhatnánk, hogy Bacsó „filológia” nélkül „filozófál”: tanulmányának csupán a „szellemével” foglalkozik, eltekintve annak „betûjétõl”. Nem lehetséges vajon, hogy kritikusának éppen azért nem tűnt fel az, *amirõl* írni *akart*, mert abból volt kénytelen kiindulni, *amit* írt, például (de nem csak) „sic”-es mondatokból? Meggyõzõbb volna Bacsó önolvasata, ha szerzõi szándéknyilatkozat („tisztázás”) helyett ténylegesen *olvasat*, azaz argumentáció lenne, vagyis ha – filológus módjára – abból az egyébként szerfõltt problématisztikus létmódú valamibõl indulna ki, ami a papíron áll, azaz valami olyasmibõl, amit másutt minden probléma nélkül „a szöveg megfellebbezhetetlen elsõbbségének” nevezett.²

A „filológia” háttérbe szorulását Bacsó válaszában három szintéren vélem felfedezni: egyrészt abban, hogy olyan kijelentéseket tulajdonít nekem, amelyeket tõlem aligha olvashatott, másrészt abban, hogy de Mannak olyan álláspontot tulajdonít, amely nehezen egyeztethetõ össze a bírált tanulmány szövegével, harmadrészt pedig abban, hogy válasza saját tanulmányával is nyílt ellentmondásban áll. Kezdve ez utóbbival, nem pusztán arra gondolok, hogy Bacsó mindenekelõtt önmagával szemben tanúsít „abszolút jóakaratot”, amikor például általam kifogásolt mondatának visszanyerése érdekében a „miközben” szóznak igencsak erõltetett olvasatát adja, vagy amikor elfogult és elcsúszott de Man-értelmezését jelentéktelen „tévedéssé” bagatelizálja, melyet „talán nem érdemes tárgyalni”, hanem arra, hogy tanulmányának olyan szándékot tulajdonít, amellyel az nem rendelkezhetett. Bacsó ugyanis kijelenti, hogy a tanulmány írásakor a kérdés az volt számára, hogy Hamacher korrekciója járt-e eredménnyel Szondi mûvének késõbbi megítélését illetõen, s azt a választ adja: „Nem.” Ez az önolvasat nem csupán azért tűnik elgondolkodtatónak, mert Bacsó ezek szerint (ha jól értem) azt vizsgálta, hogy az 1969-es *A temporalitás retorikáját* korrigáló 1989-es Hamacher-szöveg hozott-e valamilyen változást az 1983-ban elhunyt de Man Szondiról alkotott képében, s nem is csak azért izgalmas, mert Bacsó még felelni is tud erre a kérdésre, méghozzá az *Az irónia fogalma* címû 1977-es elõadásszöveg alapján, hanem fõként azért, mert ahhoz, hogy a korábbi és a késõbbi megítélés kérdése egyáltalában felvetõdhessen, Bacsónak elvileg nem lett volna szabad elkövetnie azt a tévedést, amelyet ugyanebben a mondatban elismer. Bacsó tanulmánya ugyanis kizárólag *Az irónia fogalmáról* beszélt, és nem tett különbséget korábbi és késõbbi álláspont között. Tanulmányának (téves) állítása szerint Hamacher „ehhez” az íráshoz, *Az irónia fogalmához* fûzött korrektív kommentárt, ha tehát ennek fényében olvassuk Ba-

² „A hermeneutikai megközelítés a szöveg szorongáskeltõ, kimozdító, végsõ értelemmel nem összeczáruló, magát kijátszó, kiszámíthatatlan stb. jellegét ismeri fel, végsõ soron a szöveg megfellebbezhetetlen elsõbbségét.” (Bacsó Béla: „A nemzetközi irodalomtudományi diskurzusok közvetítettsége és/vagy elhallgatása a kortárs irodalmi és kritikai folyóiratokban”, in: *Szép Literaturai Ajándék*, 1997/3–4, 164. o.; Bacsó kiemelése.)

csó utólagos önértelmezését, akkor az őt állítólag már kezdetben is foglalkoztató kérdés úgy fogalmazódik át: *Az irónia fogalmának hamacheri korrekciója hatott-e Az irónia fogalmára?* Bacsó arra a megállapításra jut, hogy „Nem”.³

Ami az én állítólagos állításaimat illeti: 1. Bacsó hermeneutától szokatlan határozottsággal („ki nem érti!”) egyértelműsíti két, enyhén szólva túldeterminált kifejezésemet („sic”, „hm”), és habozás nélkül tudni véli, hogy mivel mit „akartam sejtetni”, miközben ugyanezt a gesztust (szerintem alaptalanul, sőt általánosítva) a másik félnek rója fel: „Vajon honnan tudja a *dekonstrukció mindig*, hogy a másik mire gondolt...” (kiem. tőlem – F. Gy.) 2. Miközben Bacsó igazán bámulatos játékosággal a ki„sic”esedettség (ön)vádjában lubicokol, elfelejti, hogy sehol nem írtam, hogy *csak* efféle mondatokat írt volna (bár idézhettem volna még más példát is...), továbbá megfélemedezik arról is, hogy a bírált kulcsmondatot később újra elővettem, próbáltam értelmezni, és vele kapcsolatos álláspontomat kifejteni. 3. Én „az irónia és a komikum megkülönböztetésének *kérdéséről*” beszélve se pro, se kontra nem foglaltam állást, mindössze annyit jeleztem, hogy mivel Bacsó de Man későbbi írása és argumentációja helyett (anélkül, hogy észlelte volna) valójában de Man korábbi írását és argumentációját tárgyalta, érvei elkerülték azt a szöveget, amelyet bírálni vélt, s így retorikai értelemben nemhogy cáfolat, de egyáltalában státus sem jött létre. 4. Nem emlékszem, hogy bárki is „megfellebbezhetetlennek” titulálta volna de Man szóban forgó kijelentését, s ami a legfontosabb, maga de Man aligha vindikált efféle minősítést magának. A jelző számomra inkább Bacsó nyelvezetét idézi, aki fentebb már idézett írásában a szöveg elsőbbségének nagyon is vitatható tételét „a szöveg *megfellebbezhetetlen elsőbbsége*ként” adta elő. 5. Nem értem, hogy az anakoluthon alakzatáról szóló de Man-i fejtegetésekre tett *alkalmi* utalásomból (melyet Bacsó minden magyarázat nélkül a szókratészi iróniával hoz összefüggésbe – és Rudolf Haymot emlegeti, aki a szókratészi iróniáról valóban beszél, az anakoluthonról azonban tudomásom szerint egyetlen szót sem ejt), nos, nem értem, hogy ebből az utalásból Bacsó hogyan vonja le azt a következtetést, hogy szerintem a szókratészi irónia tárgyalásakor *kötelező* volna de Mant hivatkozni. 6. Nem egészen világos továbbá, hogyan lehet korrekt eljárás (sőt az „abszolút jóakarat” megnyilvánulása – aminél én jóval kevesebbel is beérném) az, ha minden indoklás és kommentár nélkül egyszerűen rossznak nyilvánít valaki egy fordítást, egy fölöttébb összetett és idiomatikus német mondat nem kevésbé összetett és idiomatikus angol fordítását, egy magyar folyóiratban, és megelégszik azzal, hogy magától értetődő, magáért beszélő evidenciaként felmutatja az eredetit (a németet) és a bírált változatot (az angolt). 7. Benjamin ominózus német mondata – én csakis *ennek* a lefordíthatatlanságát kifogásoltam – tudtommal *nem áll rendelkezésre* magyar fordításban, és főként nem áll rendelkezésre Bacsó szövegén belül.

³ Egyébként az illető bekezdés folytatása sem teljesen mellékes. Bacsó itt „gyanúsításra” vált – azt sugallva, hogy de Man Szondi-kritikája csupán egy személyes sérelem megtorlása volt –, s teszi ezt érvek, bizonyítékok és pontos forrásmegjelölés nélkül, egyetlen homályos utalásba burkolózva: „talán magyarázat lehet (...), amit Gasché írt le, hogy éppen Szondi biztatására kereste meg de Mant.” Hogy mindezért de Mannak miért kellett volna „félretolnia” Szondit, nem tudom. De ami a fontosabb, ismereteim szerint Gasché egyetlen mondatot írt erről a témáról, és az a mondat (újra a fordítás kérdésénél vagyunk) nem egészen ezt mondja: „A hetvenes évek elején, Berlinben találkoztam először de Mannal, amikor Peter Szondi felkérésére szemináriumot tartott az *Általános és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetben* Rousseau írásainak irodalmi, nyelvi és politikai aspektusairól”, ld. Rodolphe Gasché: *The Wild Card of Reading: On Paul de Man* (Cambridge, Mass.–London, Eng.: Harvard University Press, 1998.). 2. Ez a mondat sokkal inkább baráti viszonyra utal (amibe nyugodtan beleférhet egymás kritizálása is!), megerősítve egy másik monográfus állítását, miszerint Szondi de Man barátja volt (vö. Lindsay Waters: „Paul de Man: Life and Works”, in: *Paul de Man: Critical Writings, 1953–1978*, Lindsay Waters (szerk.), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989. lv.).

Mindezekről (és megannyi más problémáról) eredetileg bővebben írtam. Lássuk most Bacsó de Man-olvasatát. A központi kérdés megfogalmazásakor Bacsó a másik fél álláspontját fölöttébb eltúlzott *overstatement*ként találja, miközben saját véleményének meghatározó *understatement*tel ad hangot: „van-e, lehet-e köze” a komikumnak és az iróniának egymáshoz, vagy pedig „megfellebbezhetetlenül” igaz de Man kijelentése, miszerint a kettő nem azonos. E sarkított ellentétezés közben mintha elsikkadna az, hogy a szembeállított tételek valójában egyáltalán nem zárják ki egymást, egyáltalán nem „vagy pedig” kapcsolatban állnak (elvégre attól, hogy két dolog nem *azonos*, még lehet *köziük* egymáshoz), következésképp Bacsó állításának bizonyítása nehezen tekinthető de Man kijelentésének megdöntéseként. Bacsó figyelmetlensége azonban nem merül ki ennyiben, ugyanis az alapvető problémát az jelenti, hogy amit itt kizárólag saját megfigyelésének vél, azt de Man tanulmánya is nyíltan megfogalmazza. Bacsó szerint de Man figyelmen kívül hagyja, hogy a parabázisról Szondi épp Tieck kapcsán, pontosabban az ő *Die verkehrte Welt* című színdarabja, vagyis épp a komédia kapcsán beszél. Mármost, ha valaki elolvassa de Man tanulmányát, legalább azokat a passzusokat, amelyek a görög komédiáról vagy a *commedia dell'arte* hagyományáról szólnak, vagy azt a bekezdést, amelyben de Man (miként *Az olvasás allegóriáinak* legutolsó lábjegyzetében is) utal arra, hogy maga Friedrich Schlegel leginkábbis barátja, Tieck színjátékai kapcsán beszélt a parabázisról, akkor világossá válik, hogy *ki* hagy figyelmen kívül *mit*. Saját figyelmetlensége miatt érezheti szükségét Bacsó annak, hogy az antik hagyomány (Arisztophanész, Platón, Arisztotelész) jelentőségét hangsúlyozza – mintha ezt bárki is tagadta vagy elhallgatta volna. Egyszóval nyitott kapukat dönget, szem előtt tévesztve a *tényleges* vitát, amikor vélt ellenvetésként azt hangsúlyozza, hogy az iróniának és a komédiának igenis „köze” van egymáshoz. Ha legalább az általa bírált bekezdésnek (leginkábbis az angol változatnak) kicsivel több figyelmet szentelt volna, akkor világos lehetne számára, hogy ott a „komédia” szó nem műfaji kategóriaként, hanem „komédiázás” értelemben, a „komikum” szinonimájaként használatos. Mindebből az következik, hogy a bekezdés zárlata nem az irónia és a *vígjátékként* értett komédia *kapcsolatát*, hanem az irónia és a *komikumként* értett komédia *azonosságát* tagadja. Az irónia nem redukálható a komikumra, hiszen Schlegel szerint hatóköre a komédiákon jóval túlra, a regényekre, a filozófiai művekre s az általában vett romantikus költészet egészére is kiterjed. Tehát nagyon is sok köze van a komédia műfajához, de nem csak ahhoz van köze, azaz nem azonos a komikummal. De Man nem azért mondja, hogy Szondi fejében Jean Paul jár, mert valamifajta hirtelen beálló amnézia folytán nem emlékszik arra, hogy pár sorral korábban az általa idézett passzusokban Szondi nyíltan Tiecket és a tiecki vígjátékot (*Lustspiel*) emlegette, hanem azért, mert úgy látja, hogy Szondi iróniafelfogását egy olyan séma határozza meg, amely nem annyira a schlegeli irónia, mint inkább a Jean Paul-i komikum fogalmával rokon.

Ahogy az első lábjegyzetben jeleztem, az irónia schlegeli fogalmát (fogalmait) külön írásban tárgyalom. Méltatlan lett volna a téma jelentőségéhez és komplexitásához, ha a töredékek olvasatát megpróbáltam volna belegyömöszölni egy ilyen rövid szövegbe. Legfeljebb a kompilációig jutottam volna el. Schlegel azonban az olvasást „rágódásként”, „kérdzésként” fogta fel, amely nem merülhet ki az identikus evidenciáknak tekintett anyagok pusztá előszámolásában, hanem meghatározásnak (kombinációnak) kell lennie. Csakis egy ilyen olvasás mutathat rá arra, hogy a permanenssé válással (a regényben) a parabázis miért lesz egyúttal leplezett (szemben a komédiával, ahol a parabázis nyilvánvaló), s hogy ezzel összefüggésben Szondi elgondolása, miszerint a romantikus iróniát a parabázis „mértéktelen alkalmazása” jellemzi, miért nem felel meg a permanens parabázis (vagy másként: az irónia iróniája) sajátosan schlegeli felfogásának. Werner Hamacher gondolatát, miszerint „A parabázissal a próza kiesik a reflexió

szerepéből”,⁴ Bacsó lakonikusan úgy kommentálja, hogy „érdekes”, majd azt mondja: Szondi beszélt „ilyesmiről”. Nos, a Hamacher-idézet valóban érdekes, sőt: több mint érdekes. Tudniillik Hamacher szövegének első változatában még más volt a szórend,⁵ s amint a változtatás is jelzi, Hamacher értelmezése éppen a parabázis és a reflexió, a parabázis és az öntudat feszültségére épül. Ez Szondi olvasatáról aligha volna elmondható, hiszen Szondi az iróniát folyamatos reflexióként, „az öntudat esztétikai megvalósulásaként” fogta fel. Nekem úgy tűnik, hogy a Bacsó álláspontjához közeli hivatkozás éppen hogy nem Hamacher lett volna (akinek páratlanul provokatív tanulmánya számos vonatkozásban de Man álláspontjára rímelt), hanem például Winfried Menninghaus, aki Hamachert bírálta, vagy Moon-gyoo Choi, aki (Menninghaus nyomán) de Man.⁶ Az irónia Schlegel sajátos értelmezésében magában hordozza annak lehetőségét (és apóriáját), hogy abszolút iróniává, a reflexivitás és tudatosság teljes hiányává, „komollyá” (*ernst*), „lapossá” (*platt*), „ostobává” (*dumm*), azaz radikálisan eldönthetetlené és lokalizálhatatlanná váljon. A schlegeli irónia akkor is működésbe lép, sőt akkor csak igazán, amikor *minden irónia nélkül* beszélünk, vagy legalábbis azt hisszük, mentesítettük tőle magunkat.

⁴ „Mit der Parekbasse fällt die Prosa aus der Rolle der Reflexion”, ld. Werner Hamacher: „Der Ausgesetzte Satz: Friedrich Schlegels poetologische Umsetzung von Fichtes absolutem Grundsatz”, in: uő: *Entferntes Verstehen: Studien zu Philosophie und Literatur von Kant bis Celan*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 222. o. (Egyébként bírálatomban nem erre az írásra, hanem kizárólag Hamacher de Man-tanulmányára hivatkoztam, és azt javasoltam, hogy Bacsó olvassa végig: ne ragadjon le a „korrekciós” résznél, hanem – ha csakugyan az iróniára kíváncsi – nézze meg a permanens parabázisról mondottakat.)

⁵ „Mit der Parabase fällt die Prosa der Reflexion aus der Rolle”, ld. Werner Hamacher: „Der Satz der Gattung: Friedrich Schlegels poetologische Umsetzung von Fichtes unbedingtem Grundsatz”, in: *MLN* 95 (1980), 1173. o.

⁶ Winfried Menninghaus: *Unendliche Verdopplung: die frühromantische Grundlegung der Kunsttheorie im Begriff absoluter Selbstreflexion*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987. 279. o.; Moon-gyoo Choi: „Frühromantische Dekonstruktion und dekonstruktive Frühromantik: Paul de Man und Friedrich Schlegel”, in: *Ästhetik und Rhetorik: Lektüren zu Paul de Man*, Karl Heinz Bohrer (szerk.), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993. 194. o.